

De Nederlandstalige cultuur
internationaal

Centraal-Europa en de Lage Landen

Editor:

Jana Engelbrechtová

Olomouc – Univerzita Palackého v Olomouci

2015

Deze publicatie kwam tot stand in het kader van het ESF project
“Interdisciplinární inovace výuky kulturních studií na Univerzitě Palackého v Olomouci”
(reg. no. CZ.1.07/2.2.00/28.0137)
en is mede gefinancierd door het Europees Sociaal Fonds
en de begroting van de Tsjechische Republiek.



Recensenten: prof. PhDr. Jana Rakšányiová, CSc. (Univerzita Komenského v Bratislave)
dr. Agata Kowalska-Szubert (Uniwersytet Wrocławski)

© Jana Engelbrechtová, 2015

© Ludo Beheydt, Reka Bozzay, Lucie Doležilová, Wilken Engelbrecht, Ivan Koláčný, Eva Kubátová, Magdalena Lipnicka, István Németh, Jelica Novaković-Lopušina, Sven Peeters, Milan Potočar, Gábor Pusztai, Jo Sterckx, 2015

© Palacký University in Olomouc, 2015

First edition

ISBN **DOPLNI VUP**

Inhoudsopgave

VOORWOORD	1
------------------------	----------

Ludo Beheydt, EEN SEMIOTISCHE INTERPRETATIE VAN HET WERK VAN DE VLAAMSE PRIMITIEVEN TEGEN DE ACHTERGROND VAN DE BOURGONDISCHE CULTUUR.....	3
---	----------

Inleiding: semiotische interpretatie	4
--	---

1. Een semiotisch cultuurmodel	6
--------------------------------------	---

1.1 Motieven en attributen.....	7
---------------------------------	---

1.2 Locaties.....	8
-------------------	---

1.3 Personen.....	8
-------------------	---

1.4 Rituelen.....	9
-------------------	---

2. Toepassing van het semiotisch model op de Piëta van Rogier van der Weyden (Brussel)	9
---	---

3. De opdrachtgevers	16
----------------------------	----

4. Jan van Eyck, Madonna met kanselier Rolin	19
--	----

5. Rogier van der Weyden, Kruisafneming.....	23
--	----

6. Dirk Bouts, Laatste avondmaal	27
--	----

Besluit	34
---------------	----

Bibliografie	35
--------------------	----

Milan Potočár, LIEUX DE MÉMOIRE - EEN CENTRAAL-EUROPESE REVOLUTIONAIRE PLAATS VAN HERINNERING BINNEN DE VLAAMSE BEWEGING.....	39
--	-----------

Inleiding.....	39
----------------	----

1. Plaatsen van herinnering vanuit West- en Midden-Europees perspectief.....	40
--	----

2. Bloei en ondergang op één plaats	42
---	----

2.1. Een revolutionair plein in Centraal-Europa	44
---	----

2.2. Keerpunten binnen de Vlaamse Beweging	45
--	----

3 Het Slowaakse revolutionaire plein.....	47
---	----

3.1. Verloren in het midden van de stad.	47
---	----

3.2. Een dag op een symbolische plaats voor alle generaties en ideologieën.....	48
3.3. Geconcentreerde Slowaakse herinneringen	49
4. Een “Vlaams SNP Plein”	53
4.1. Een heilige plaats vol Vlaamse herinneringen	57
4.2. Het revolutionaire plein in Vlaanderen.....	59
Conclusie.....	60
Bibliografie.....	61
Jelica Novaković & Sven Peeters, ‘WAT KWAM ER UIT EEN SCHOT?’	67
Inleiding.....	67
1. Het beeld van Gavrilo Princip in de Nederlandstalige pers	68
1.1. Leeftijd en psychische gesteldheid	68
1.2. Emotionele betrokkenheid.....	69
1.3. Motieven.....	70
1.4. Verschil in beeldvorming tussen Noord en Zuid.....	72
2. Het beeld van Gavrilo Princip in de Nederlandstalige poëzie	74
2.1 Contemplatie en melancholie.....	74
2.2 Deconstructie	77
Conclusie.....	79
Bibliografie.....	79
Jo Sterckx, BEELDEN VAN POLEN EN MIDDEN- EN OOST-EUROPA IN DE NEDERLANDSE CULTUUR.....	81
Inleiding.....	81
1. Beelden van Polen in de Nederlandse geschreven pers (1980-2010).....	83
1.1 Tijdens de Staat van Beleg.....	83
1.2 Tijdens de liberalisering	84
1.3 Arbeidsmigratie	85
1.4 Het beeld in de opinieweekbladen	86
1.5 Het beeld in de dagbladen.....	90

2. Beelden van Midden- en Oost-Europa in de Nederlandse cultuur.....	90
2.1 Het beeld in de televisieprogramma's.....	91
2.2 Het beeld in reisgidsen en handboeken.....	96
2.3 Literaire non-fictie	100
3. Besluit.....	108
3.1 Opiniebladen	108
3.2 Dagbladen	109
3.3 Documentaireseries	110
3.4 Handboeken en reisgidsen	110
3.5 Literaire non-fictie	110
Bibliografie.....	112
 István Németh, EMIGRANTEN UIT OOST-EN MIDDEN-EUROPA IN DE HAVEN VAN ANTWERPEN	117
Inleiding.....	117
1. Eugène Van Mieghem	118
2. Bekendheid van Van Mieghems werk.....	121
3. De Red Star Line	122
4. Reclame.....	123
5. Tussendeekspassagiers.....	124
6. Landverhuizers.....	124
Epiloog.....	126
Bibliografie.....	127
 Eva Kubátová, DE KOSMOPOLITISCHE ERFENIS VAN DE SPAANSE GLOBALE HEGEMONIE	129
1. Inleiding	129
1.1 Korte schets van de historiografie van de Desagüe	131
1.2 Inleiding in de historische achtergrond.....	132
2. De geschiedenis van de desagüe.....	133

2.1 Op zoek naar een oplossing voor de drainage	135
3. Adriaan Boots rol in de Mexicaanse desagüe.....	137
3.1 Boots eerste evaluatie.....	138
3.2 De meest verwoestende overstroming in de koloniale geschiedenis.....	139
4. Wie was Adrian Boot eigenlijk?.....	140
4.1 Omstandigheden van Boots aanwezigheid in Nieuw Spanje.....	142
4.2 Een anti-Nederlandse stemming	143
5. De Inquisitie.....	144
5.1 De Inquisitie in de Nieuwe Wereld.....	145
5.2 Boots proces bij de Inquisitie.....	146
6. Conclusie.....	148
6.1 Verkoop je paard en koop een kano.....	149
6.2 Slothypothese	151
Bibliografie	152
Gábor Pusztai, De karikatuur van de kolonie	155
Inleiding.....	155
Het 'riool van Europa'	157
Deli.....	157
Analyse van catalogi	158
László Székely.....	162
Conclusie.....	165
Bibliografie	166
Lucie Doležilová. NEDERLANDSE BOEKDRUK IN DE 17^e EEUW MET AANDACHT VOOR VERSCHILLENDE GENRES.....	169
Inleiding.....	169
2. Ontwikkeling van de boekdrukkunst tot de 17 ^e eeuw	171
3. Boekdruk in de Gouden Eeuw.....	173
4. Specifiek Nederlandse genres in de 17 ^e eeuw	176

4.1. Atlassen en reisverhalen.....	176
4. 2. Theologische literatuur en klassieke filologie.....	179
4.3. Comeniana	180
4.4. Techniek en natuurwetenschappen.....	182
4.5. Recht	186
5. Samenvatting	187
Bibliografie	187

**Wilken Engelbrecht, DE LOTGEVALLEN VAN EEN GROEPJE ‘KETTERSE’
BOEKEN UIT DE LAGE LANDEN190**

Inleiding.....	190
1. Censuur in Tsjechië.....	191
2. Censuur in de Republiek	193
3. Libri prohibiti onder de neerlandica in de Vědecká knihovna	195
4. Een vreemd groepje libri prohibiti	198
5. De Hongaarse provenance – oplossing van het raadsel?	203
6. De Societas en de Verlichting in het onderwijs	205
7. Betekenis van de zending voor Szathmári.....	208
Bibliografie	210
Appendix - De ± 1750 door du Brueil geconfisqueerde libri prohibiti	212

**Reka Bozzay, De invloed van het Nederlandse medisch onderwijs in
Hongarije.....215**

Inleiding.....	215
1. Nederlands medisch onderwijs in de 17 ^e eeuw.....	217
2. Medisch onderwijs in de 18 ^e eeuw	220
3. Het Boerhaave-effect.....	224
Bibliografie.....	230

**Magdalena Lipnicka, IMPLEMENTATIE VAN HET BOLOGNAPROCES IN HET
EUROPESE HOGER ONDERWIJS234**

Inleiding.....	234
1. Universiteiten als organisaties in context.....	236
2. Wat houdt de implementatie van het BP in?.....	238
3. Contexten en vertalingen van het BP: Vlaanderen en Polen.....	240
4. Van vertaling naar realisatie aan de universiteiten.....	245
4.1. Case study 1: KU Leuven	245
4.2. Case study 2: Universiteit in Antwerpen.....	248
4.3. Case study 3: Universiteit van Warschau	250
4.4. Case study 4: KU Lublin.....	253
Conclusie.....	254
Literatuurlijst.....	255
Over de auteurs	261

VOORWOORD

De regio *Centraal*-Europa, zoals deze officieel door de Nederlandse Taalunie en de Internationale Vereniging voor Neerlandistiek wordt betiteld, is een zeer gevarieerde regio die in totaal twaalf landen omvat waar bij 22 instellingen tientallen neerlandici werken die aan enkele duizenden studenten Nederlands doceren.

Elk van deze instellingen heeft haar eigen tradities en is ontstaan in een andere culturele omgeving. Wat hen verbindt, is dat er bij al deze instellingen neerlandistiek kan worden gestudeerd. Elf auteurs, sommigen pas-afgestudeerde studenten, anderen hoogleraren met een lange staat van dienst, bekijken in dit boek cultuur – en dan met name de culturele interactie tussen de Lage Landen en Centraal-Europa – op heel verschillende wijzen.

Ludo Beheydt geeft een semiotische interpretatie van de Vlaamse primitieven, wier werken in menig Centraal-Europees museum aanwezig zijn en van wie de kunst ook veel Centraal-Europese schilders heeft beïnvloed. Wat maakt hun kunst zo anders dan de Italiaanse?

Milan Potočár confronteert het *Námestie Slovenského národného povstania*, een qua politieke geschiedenis centraal plein van Bratislava, met soortgelijke *lieux de mémoire* in Vlaanderen. Jelica Novaković en Sven Peeters richten zich dan op de weerslag van de daad van Gavrilo Princip in 1914 die de ‘Groote Oorlog’ inleidde, in de Nederlandse en Vlaamse pers en literatuur.

Jo Sterckx gaat vervolgens in op de perceptie van Poolse migranten in Nederlandse media, een ader type receptie van Centraal- en Oost-Europa in de Lage Landen. Emigranten werden voorheen ook in de schilderkunst afgebeeld, zoals István Németh toont aan de hand van het werk van de Antwerpse schilder Eugene Van Mieghem.

Eva Kubátová kijkt vervolgens naar de lotgevallen van de waterbouwkundig ingenieur Adri(a)n Boot in het zeventiende-eeuwse Mexico, met zijn poging

om de eeuwige problemen met wateroverlast van Mexico Stad op te lossen. Gábor Pusztai richt zich omgekeerd op Centraal-Europese receptie van de koloniale cultuur in het koloniale gebied zelf door te kijken naar de karikaturen van Lázsló Székely in Deli.

Receptie vond ook plaats in de vorm van literatuur. Lucie Doležilová bekijkt specifieke ‘Nederlandse’ genres in de wetenschappelijke bibliotheek van Olomouc en Wilken Engelbrecht neemt één specifieke casus van zgn. *Libri prohibiti* onder de loep die vermoedelijk stammen uit een achttiende-eeuwse boeken-zending vanuit Franeker bestemd voor de Hongaarse theoloog István Szathmári in Debrecen. Reka Bozzay bespreekt vervolgens de impact van Nederlands medisch onderwijs uit diezelfde periode op het Hongaarse onderwijs.

Ten slotte sluit de bijdrage van Magdalena Lipnicka over moderne aanpassingen van academisch onderwijs als gevolg van het Bologna Proces in Vlaanderen en Polen dit boek af.

We hopen dat deze verschillende bijdragen hun weg zullen vinden naar collega-neerlandici van binnen en buiten de regio en dat ze een aansporing mogen vormen voor verder onderzoek.

Olomouc, juli 2015

Mgr. Jana Engelbrechtová, Ph.D.

EEN SEMIOTISCHE INTERPRETATIE VAN HET WERK VAN DE VLAAMSE PRIMITIEVEN TEGEN DE ACHTERGROND VAN DE BOURGONDISCHE CULTUUR

Ludo Beheydt

(Université catholique de Louvain)

A SEMIOTIC INTERPRETATION OF THE WORK OF THE FLEMISH PRIMITIVES
AGAINST THE BACKGROUND OF BURGUNDIAN CULTURE.

Abstract: A semiotic interpretation of art is based on a concept of culture that denotes culture as *webs of significance* (Geertz 1976) that a community shares and to which artists contribute in a way that is at the same time representative of their culture and highly individual. Giving works of art a semiotic interpretation is to contextualize them in the particular pattern of meaning in which they function. Such contextualization must be both iconographic and stylistic. In the present article a hierarchic interpretative semiotic model of culture is presented that by means of a systematic description of *signs* (motives and attributes, locations, persons and rituals) in works of art attempts to identify their local *meaning* in a particular period of time. Applying this semiotic model of culture to the painting of the Flemish Primitives reveals that Jan van Eyck, Rogier van der Weyden and Dirk Bouts were in their own specific way highly dependent on the Netherlandish Burgundian culture. A systematic analysis of their art reveals a highly varied image of 15th-century Netherlandish painting, while at the same time yielding an integrated interpretation of the cultural identity of that art. Observing that Van Eyck disguises religious devotion in opulent material wealth, Van der Weyden tends to a dramatic emotional expression of devotion and Bouts to a restrained aesthetics of intimate interiorized devotion, leads to a multi-faceted rich interpretation of the semiotic system of art of the 15th-century Burgundian culture.

Keywords: semiotic interpretation – Flemish Primitives – Van Eyck – Van der Weyden – Bouts

Inleiding: semiotische interpretatie

Een semiotische interpretatie van kunst berust op een cultuurvisie die cultuur definieert als een web van betekenissen dat een gemeenschap deelt en waaraan kunstenaars hun specifieke bijdrage leveren die tegelijk representatief is voor de cultuur waarin ze wordt gecreëerd en een originele creatie van een individu (Beheydt 2011, Beheydt 2014a, Beheydt 2014b). Voor de semioticus is “*het hoofdprobleem opgeworpen door het lontere fenomeen van de esthetische kracht [...], het kunstwerk dus, LB*”, *het te kunnen plaatsen tussen de andere vormen van sociale activiteit, het te kunnen incorporeren in het weefsel van een specifiek levenspatroon*” (Geertz 1976: 1475).¹

Kunstwerken zijn, net als teksten of gedragsvormen, symbolische vormen waarmee leden van een cultuurgemeenschap betekenissen creëren en meedelen. Semiotische analyse is dan gericht op de interpretatie van kunstwerken als symbolische uitdrukkingen van betekenis. Die interpretatie moet gebeuren tegen de achtergrond van de cultuur waarin de kunstwerken tot stand zijn gekomen, of – semiotisch geformuleerd – de interpretatie van de tekens moet contextueel uitgevoerd worden, door ze terug te plaatsen in het betekenissysteem waarin ze functioneren. Die contextuele interpretatie moet bovendien gebeuren met het oog van de tijdgenoot, wat Baxandall (1986) het ‘period eye’ noemt, en dat veronderstelt een voorafgaande intensieve kennismaking met de cultuurgemeenschap waarin het kunstwerk tot stand is gekomen.

Zo veronderstelt het semiotisch interpreteren van de kunst van de Vlaamse primitieven, dat die kunst wordt gerelateerd aan de complexe individuele en collectieve betekeniswereld van de Bourgondische vijftiende eeuw. Schilderijen staan niet op zichzelf: als tekens en betekenissen leiden ze geen geïsoleerd bestaan. Ze vormen een web van betekenis, of preciezer: een systeem van betekenis. Tekens, en dus ook schilderijen, ontleen hun betekenis grotendeels

¹ Tenzij anders aangegeven is, zijn de vertalingen van citaten van de hand van de auteur van deze bijdrage.

aan de context waarin ze functioneren en zijn daardoor alleen contextueel interpreteerbaar.

Reeds De Saussure wees erop, terecht, dat het teken een relationele eenheid is, waarvan de waarde (*valeur*) binnen het systeem bepaald wordt door de relatie met andere tekens (De Saussure 1916). Bovendien is de betekenis enkel synchroon vast te stellen, dit wil zeggen in een bepaald stadium in de tijd. Het is dus voor de juiste interpretatie van tekens van essentieel belang ze in hun lokale historische context te begrijpen. Voor de betekenis van het werk van de Vroegnederlandse kunst is dat geen sinecure, want – zoals Jan van der Stock terecht heeft opgemerkt:

Gegeven de schaarste aan tekstbronnen, evenals het gebrek aan lokale geschreven theoretische – prescriptieve – traktaten, zal de historische studie van de oorspronkelijke receptie van Vroegnederlandse visuele kunst onvermijdelijk een hypothetisch en fragmentair karakter hebben. Het is overigens ook moeilijk om kijkersreacties accuraat te evalueren en vooral dan de beschrijving van die reacties. Het is bijvoorbeeld vaak onduidelijk of het beschreven gedrag reëel is, dan wel wenselijk geacht. (Van der Stock 2012:9)

In die zin is de semiotische benadering eerder een interpretatieve wetenschap waarin men op zoek gaat naar betekenis dan een experimentele benadering op zoek naar wetmatigheid. Die interpretatieve benadering vindt plaats vanuit een ‘emisch perspectief’, dit betekent van binnenuit.

Anders dan een puur iconologische benadering die gericht is op het achterhalen van de betekenis van het kunstwerk op zich, probeert de semiotische interpretatie het kunstwerk te begrijpen in het licht van de sociale interactie waarin het is ontstaan en tegen de achtergrond van het betekenispatroon waarin het past. In die zin is semiotische interpretatie dus holistisch.

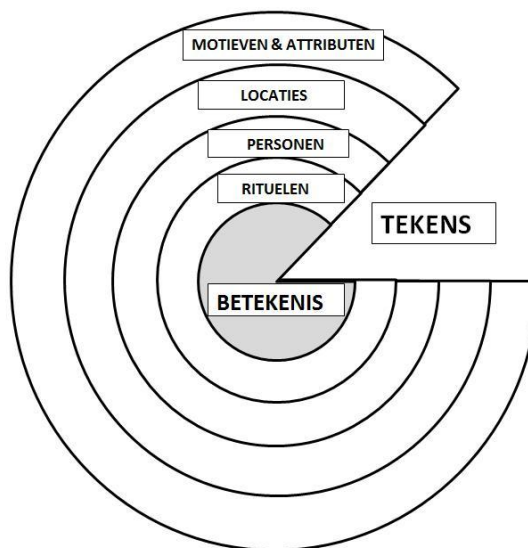
Een semiotische analyse kan zich bovendien ook niet beperken tot een iconologische interpretatie. Ze moet én inhoud én stijl integreren in de verklaring van het kunstwerk als expressie van de lokale cultuur. Zoals Clifford

Geertz terecht heeft opgemerkt, is in een semiotische visie de eenheid van vorm en inhoud geen filosofische tautologie: “*Als er een semiotische wetenschap van de kunst moet zijn, dan is het juist deze verwezenlijking die ze zal moeten verklaren.*” (Geertz 1976: 1481) Een semiotische benadering moet dus de beeldinhoud en de beeldtaal in een samenhangende en omvattende cultuurinterpretatie integreren.

1. Een semiotisch cultuurmodel

Een systematische semiotische analyse van kunstwerken dient geschraagd te worden door een helder gestructureerd cultuurmodel. Zo'n cultuurmodel gaat uit van een uitvoerige beschrijving van het tekensysteem van het kunstwerk vanuit het standpunt van de tijdgenoot, met als doel de betekenis te achterhalen die de oorspronkelijke kunstenaars en hun tijdgenoten eraan toekenden.

SEMIOTISCH CULTUURMODEL



Figuur 1. Een hiërarchisch semiotisch cultuurmodel

Het descriptieve semiotische cultuurmodel dat ik heb ontwikkeld (Fig. 1), is geïnspireerd op het ui-diagram dat Geert Hofstede heeft voorgesteld in zijn bekende boek *Allemaal andersdenkenden, omgaan met cultuurverschillen* (1995:18-19), maar anders dan Hofstede ben ik uitgegaan van het semiotische tekenbegrip. Van Hofstede neem ik het hiërarchische ui-model over waarbij ik de verschillende types tekens als schillen van een ui representeer, ervan uitgaand dat de buitenste tekens de meest oppervlakkige symbolische betekenissen dragen, terwijl de binnenste de diepste lagen van de cultuur vertegenwoordigen. In de kern van het model zit dan de betekenis, die uiteraard niet zichtbaar is, maar tot het gedeelde betekenisweb van de gemeenschap behoort. Conform het tekenbegrip van De Saussure (1916) zijn de tekens in het kunstwerk de ‘betekenaars’ (*signifiants*) die verwijzen naar de ‘betekenissen’ (*signifiés*). Het model dat ik hier presenteer lijkt me nuttig omdat het ons in staat stelt de relatie tussen kunstwerk als teken en de cultuur als betekenisweb helder te conceptualiseren en daarmee meteen een systematisch beschrijvingsmodel biedt om kunstwerken als cultuuruitingen te beschrijven.

1.1 Motieven en attributen

Anders dan Hofstede die op de buitenste schil de symbolen plaatst, kies ik hier, conform de iconografische praktijk, voor attributen en motieven. Met motieven bedoel ik alle elementen in een voorstelling, met een conventionele betekenis die begrepen kan worden door de leden van een cultuur (Panofsky 1984:8). Dat kunnen woorden zijn (Ave, Gloria,...), voorwerpen (een kruis, een lelie, emblemen, wapenschilden, vlaggen,...), gebaren (gevouwen handen, zegening,...), kleuren (wit voor maagdelijkheid,...), kledij (brokaat, harnas, habijt,...), licht (licht vs. duisternis). Naast motieven onderscheiden we attributen. Dat zijn voorwerpen, planten of dieren die vast verbonden zijn met bepaalde personages of personificaties (zie Van Straten 2002:49-50). Bijvoorbeeld de vaste attributen van heiligen zoals die voorkomen in de populaire middeleeuwse *Legenda Aurea* van bisschop Jacobus de Voragine: de zalfpot van Maria Magdalena (waarmee ze

de voeten van Christus zelfde), de toren van Barbara (waarin ze werd opgesloten), het gebroken rad en het zwaard van Catharina, de sleutel van Petrus, etc. Ook beroepsvoorwerpen kunnen als attribuut fungeren: het zwaard van de beul, het goudstuk van de goudsmid, de partituur van de musicus, etc. In de late middeleeuwen waren dergelijke visuele elementen nadrukkelijk symbooldragend. Er was *“een voortdurend creatief omgaan met de zichtbare wereld, de objecten, de natuurverschijnselen, die telkens onzichtbare begrippen of eigenschappen door vergelijking moesten uitdrukken.”* (De Vos 2002:10).

1.2 Locaties

Locaties zijn echte of fictieve plekken, al of niet van historisch belang, die in een cultuur een speciale betekenis hebben. De bekende ‘lieux de mémoire’ (Pierre Nora), plekken van herinnering die een cultuur koestert, horen daartoe, maar ook mythische of godsdienstige plekken (Golgotha, een kathedraal, de hel,...) en zelfs de eigen omgeving. Ze zijn vanwege hun lokale kleur minder inwisselbaar tussen culturen onderling dan motieven en attributen, maar anderzijds toch minder direct verbonden met cultuurspecifieke betekenissen dan personages. Ook al fungeren locaties als een cultureel bepaald decor, ze kunnen toch ook geheel zelfstandig culturele betekenissen oproepen. De kathedraal in het werk van Van Eyck of Van der Weyden staat voor de Heilige Kerk en het landschap in de achtergrond van het Lam Gods van Van Eyck symboliseert het Heilige Jeruzalem.

1.3 Personen

Met personen verwijzen we zowel naar echte personen, zoals hertogen, kanunniken, kanseliers, etc., als naar goden of personificaties. Onder personificaties verstaan we dan menselijke of antropomorfe figuren die gewoonlijk abstracte begrippen verbeelden. Daar vallen dus figuren onder als de Maagd Maria, Jezus, engelen, heiligen, duivels, mythologische figuren etc. In de personen maakt een

cultuur gewoonlijk onderscheid tussen *exempla virtutis*, de positieve rolmodellen van de cultuur (Maria, de apostelen, heiligen, matigen, deugdzamen, ...), en de *exempla contraria*, de negatieve voorbeelden (duivels, Judas, de kwade moordenaar, de zondaar, onmatigen, ondeugdzamen, ...) (Hazelzet 2007).

1.4 Rituelen

Rituelen zijn conventionele collectieve activiteiten zoals begroetingen, bewenningen, feesten, kermissen, huwelijksceremonies, aanbiddingen, Bijbelse gebeurtenissen, etc. die weliswaar op zichzelf geen betekenis hebben, maar hun betekenis ontleen aan de cultuur waarin ze voorkomen. Zo waren bijvoorbeeld Bijbelse rituelen zeer populair in de middeleeuwen omdat de hele cultuur doordrenkt was van de Bijbelse invloed.

2. Toepassing van het semiotisch model op de Piëta van Rogier van der Weyden (Brussel)

De toepassing van dit semiotische cultuurmodel laat zich exemplarisch illustreren aan de schitterende Brusselse *Piëta* van Rogier van der Weyden (ca.1400 – 1464) van omstreeks 1441, een originele weergave van de *Bewening* van Christus op een relatief klein devotiepaneel (32,5 x 47,2 cm) (Stroo 2009) dat “*getuigt van een technisch en esthetisch meesterschap dat niet moet onderdoen voor de Kruisafneming in het Prado.*” (Stroo, 2009:507)

Iconografisch gaat het thema van dit werk terug, niet op het evangelie, maar op een apocrief verhaal uit de twaalfde eeuw dat een lacune aanvulde in het evangelie tussen de kruisafneming van Christus en de graflegging. Dit verhaal werd bijzonder populair omdat het door de dramatiek van een moeder die haar dode zoon beweent, aanstekelijk emotioneel is.



Afb. 1 Rogier van der Weyden, Piëta (ca.1441), 32.5 cm × 45.8 cm – olie op eiken paneel – Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Brussel

Als we dit schilderij semiotisch willen interpreteren dan moeten wij het zowel vormelijk als inhoudelijk benaderen en het als teken proberen te verbinden met het betekenissysteem waarin het is ontstaan. Wat hier wordt afgebeeld, past inhoudelijk alvast volkomen in de religieuze passiecultuur van de vijftiende eeuw. Op de heuveltop waar de kruisiging heeft plaatsgevonden, knielt Maria overmand door verdriet met het dode lichaam van haar zoon in haar armen, gesteund door de trouwe apostel Johannes en bijgestaan door Maria Magdalena.

We beginnen bij het *ritueel* dat hier is afgebeeld: de bewening. In eerste instantie veronderstelt het kunnen duiden van deze scène een vertrouwdeheid met de tekstuele bron van dit tafereel, meer bepaald met de religieuze betekenis ervan zoals die in het apocriefe verhaal voorkomt. Maar daarnaast ontleent dit schilderij zijn betekenis evenzeer aan de maatschappelijke achtergrond waarin het is gecreëerd. De dramatische intensiteit van dit persoonlijke devotieobject kadert ontegenprekelijk in de Bourgondische passiebeleving en dit zowel stilistisch als iconografisch.

De uitbeelding van de passie ondersteunde namelijk visueel de herdenking van het lijden en sterven van Jezus, een cruciaal onderdeel van het geestelijk leven van de late middeleeuwen. Dag in dag uit werd er over de passie gemeditateerd, zoals blijkt uit talloze overgeleverde passieoefeningen in laatmiddeleeuwse handschriften (Van Aelst 2011). Als wij een eigentijds Bourgondisch meditatieboek als de *Meditationes Vitae Christi*, toegeschreven aan Bonaventura, naast Van der Weydens *Piëta* leggen, dan constateren wij een zelfde minutieuze beschrijvingsdrang, met een zelfde schokkend naturalisme, van alle lichamelijke houdingen en zichtbare aandoeningen van het passiedrama. Die *Piëta* is derhalve een perfecte uitdrukking van “*het pathetisch naturalisme waarin de tonelen [...] van de kruisafneming en de bewening hun levende kleur kregen*” in de toenmalige cultuur (Huizinga 1919:290).

Stilistisch is de dramatische intensiteit van de voorstelling met dat onnatuurlijk naar voren gewende lichaam dat ons het volledige lijdende lichaam laat aanschouwen ‘in al Zijn leden’ zoals Thomas a Kempis voorschreef (De Vos 2002:79), bijzonder geschikt voor passionele meditatie. De ritmisch verbonden groep die zich monumentaal aftekent tegen een schrale achtergrond versterkt de intense emotionele impact van het plastische tafereel op het voorplan. Hier geldt onverkort wat Bernhard Ridderbos opmerkte over de ritmiek van Rogiers compositie: het is “*niet een autonoom artistiek aspect, maar maakt deel uit van zijn streven naar emotionele expressie, die vervolgens weer functioneel was voor de devotie.*” (Ridderbos 1995:34)

Die aangrijpende schildering van ontroostbaar moederleed moest de mediterende aanzetten tot *com-passio*, intens mede-lijden. Zo’n passionele vroomheidsbeleving was een essentieel kenmerk van de laatmiddeleeuwse Bourgondische cultuur die dit in al haar cultuuruitingen liet zien: in de passieoefeningen, in de mysteriespelen, in de processies, in de volksliteratuur. Daardoor is dit een devotiepaneel dat perfect beantwoordt aan de hang naar passionele betrokkenheid van de toenmalige Brusselse gemeenschap, die hartstochtelijk deelnam aan publieke manifestaties als executies en processies, die hartverscheurende

tableaux vivants verwachtte in het straatbeeld bij liturgische optochten en die in de sequentia van de mis ontroerd werd door het *Stabat mater dolorosa* van de door smart bevangen Moeder Gods. Of zoals het in de tekst van het *Stabat Mater* weerklinkt:

Wie zou tranen binnenhouden

Als hij dat verdriet aanschouwde

Van de moeder bij haar kind? (vertaling W.P. Gerritsen & W. Wilmink)

En daarmee komen we bij de *personen* op dit paneel. Christus en Maria zijn duidelijk de protagonisten, en dit zowel iconografisch als stilistisch. Dat Maria naast Christus de centrale rol kreeg in de passiebeleving, past in de cultuur van de vijftiende eeuw, want toen bloeide de verering van Maria's smarten op en kreeg zij een steeds belangrijker rol naast Christus in het verlossingsverhaal. Dionysius van Rijckel, de beroemde kartuizermoonnik en tijdgenoot van Van der Weyden, noemde Maria zelfs “*Redster der Wereld, ‘Salvatrix Mundi’ op grond van haar compassio*” (Ridderbos 2005:34). Zij staat dus als hoofdpersoon naast Christus als teken van ‘compassio’, het medelijden met de ‘passie’ van Christus. De beide andere personages, de apostel Johannes en Maria Magdalena, zijn eveneens uit de Bijbel bekende ‘mede-lijdenden’. Van Johannes weten we dat hij de geliefde apostel was die onder het kruis stond en Maria Magdalena was als ontredderde getuige aanwezig bij de graflegging.

Kijken we vervolgens naar de *locatie* als teken, dan valt in eerste instantie op dat de kale heuvel die hier wordt afgebeeld, de plek van de kruisiging is, in het evangelie van Markus en Matteüs ‘Golgotha’ genoemd. Deze locatie heeft een symbolische betekenis: ze verwijst direct naar het lijden van Jezus dat de mensheid moet verlossen.

De betekenis van het hele tafereel wordt nog verduidelijkt door de *motieven en attributen* die op het schilderij voorkomen. In de eerste plaats is er het kruishout dat op de middenas van de compositie staat. Dit symbool van de verlossing fungeert als contactpunt op de wereldas die in de middeleeuwse visie hemel en

aarde verbindt (Lievens-De Waegh 1994:209). De schedel die als attribuut vooraan in het beeld ligt, verwijst in eerste instantie wellicht naar de locatie Golgotha, die immers in het evangelie van Matteüs nader omschreven wordt als ‘schedelplaats’ (Matt. 27:33), maar die schedel kan met even veel recht verklaard worden vanuit het typologische theologische denken van de late middeleeuwen. De schedel staat dan als verwijzing naar de eerste mens, Adam, en als voorafspiegeling van Christus, de nieuwe Adam die nieuw leven brengt, waar de oude Adam door de zondeval de dood bracht (Janssens 2011:61). Een ander attribuut, de zalfpot naast Maria Magdalena, is het vertrouwde herkenningsteken voor dit Bijbelse personage. In de populaire *Legenda Aurea* van bisschop Jacobus de Voragine wordt Maria Magdalena altijd afgebeeld met de zalfpot waarmee zij de voeten van Jezus zou hebben gezalfd. Johannes wordt als apostel volgens de conventie blootsvoets afgebeeld. Een aparte betekenis heeft het licht dat hier als een felle dageraad achter het doodse Golgotha verschijnt, de symbolische betekenis van dit licht is, zoals zo vaak bij de Vlaamse primitieven, de verwijzing naar Christus die het licht in de wereld brengt.

Het zal al duidelijk zijn dat de middeleeuwer in al het aardse Gods aanwezigheid zag en dat het realisme in de uitbeelding van het verdriet een uitnodiging was om mee te lijden. Kortom, de *Piëta* van Van der Weyden is iconografisch en stilistisch perfect aangepast aan en gericht op de lokale cultuur, die behoefte had aan uiterst emotionele uitbeeldingen van de passie die de mediterende gelovigen actief moest betrekken in het afgebeelde lijden. Of zoals het in het *Stabat Mater* luidt:

*Om te lijden voor mijn zonden,
laat mij lijden aan zijn wonden,
laat mij delen in de pijn.*

Van der Weydens beeldtaal krijgt daarmee een heel eigen culturele identiteit die bijvoorbeeld wezenlijk verschilt van de culturele beeldtaal in de voorstelling van hetzelfde thema door de Italianen uit dezelfde periode. Als een schilder als Pietro Perugino een *Pietà* (1490) schildert (afb. 2), dan voegt hij zich naar de

typische Italiaanse kijkhabitus en dan krijgt zijn voorstelling een Italiaanse culturele identiteit. Italianen uit het *quattrocento* keken op een heel andere manier naar religieuze voorstellingen.



Afb. 2 Pietro Perugino, *Pietà* (1494), 176x168 cm – olie op hout – Uffizi, Florence

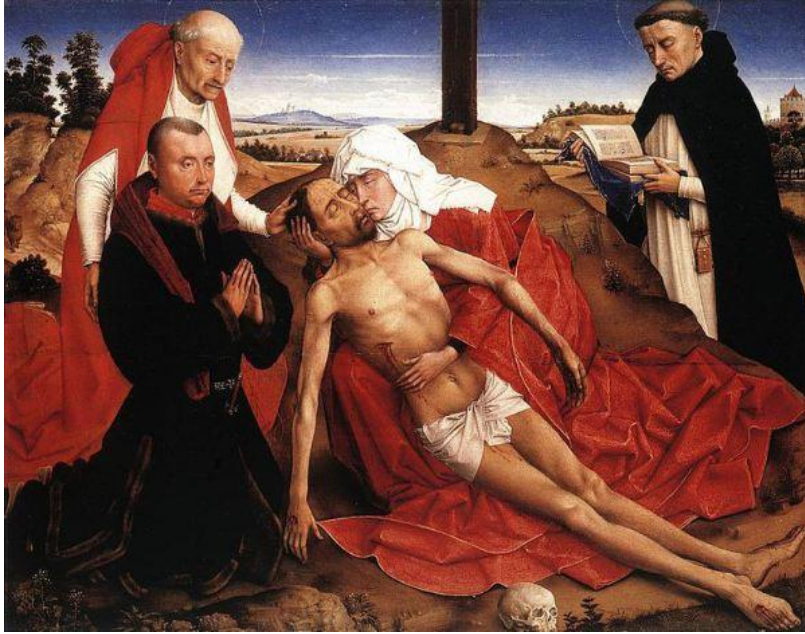
We kunnen daar een goed idee van krijgen dankzij een representatief religieus meditatatieboek dat geschreven werd voor Italiaanse jongedames en dat omstandig instrueert hoe Bijbelse taferelen moeten worden gevisualiseerd (Baxandall 1986:58-59). Heel anders dan in het genoemde Bourgondische meditatatieboek van Bonaventura, wordt in het meditatatieboek *Zardino de Oration* [Tuin van Gebed] (1454) geadviseerd om hoogst persoonlijke innerlijke voorstellingen te maken van Bijbelse scènes en gebeurtenissen. Voor een efficiënte meditatie is het nuttig en noodzakelijk dat de mediterende de Bijbelse gebeurtenissen

personaliseert door ze zich voor te stellen in de eigen omgeving en dat hij zich zelf de personages inbeeldt door ze gezichten te geven van mensen die hij goed kent. Zo'n persoonlijke visualiseringshabitus had uiteraard gevolgen voor de voorstellingen die de schilders maakten, want zoals Baxandall terecht opmerkt:

De schilder kon niet wedijveren met de bijzonderheden van de strikt persoonlijke voorstelling. Waar beschouwers zijn schilderijen tegemoet zouden kunnen treden met innerlijke schilderijen die van te voren in alle details vormgegeven waren en van persoon tot persoon verschillend, probeerde de schilder in de regel geen gedetailleerde karakterisering van personen en plaatsen te geven: zou hij dat wel doen, dan zou dat gebotst hebben met de persoonlijke visualisering van het individu. Schilders die bijzonder geliefd waren in godvruchtige kringen, zoals Perugino, schilderden mensen als algemene, onderling verwisselbare typen, zonder opvallende kenmerken. (Baxandall 1986:59).

Hoe verschillend was de culturele kijkhabitus van de Vlaamse mediterende vromen. Van hen werd niet verwacht dat ze persoonlijke details zouden toevoegen aan de voorgestelde figuren. Integendeel, in de Brusselse omgeving waar Rogier sinds 1434 werkte, was het publiek juist gewend aan heel concrete en gedetailleerde uitbeeldingen van Bijbelse voorstellingen, in levensechte taferelen met hoogst emotionele expressies zoals in Rogiers piëta's. Het publiek was immers vertrouwd met naturalistische uitbeeldingen van de passieprocessies en de mysteriespelen die toen onderdeel waren van godvruchtige rituelen. Tijdens religieuze ommegangen vonden vaak op vaste podia langs de route stomme vertoningen plaats en werden wedstrijden uitgeschreven voor de beste uitbeeldingen (Pleij 2007:124-25). De Brusselse toeschouwer was dus gewend aan kijkstukken waarin Bijbelse figuren in dramatische scènes uiterst concreet gestalte kregen in stille *tableaux vivants*.

Met zijn gedetailleerde expressieve uitbeelding van de bewening was Van der Weyden een typische vertegenwoordiger van de Bourgondische cultuur, die grondig verschilde van de Italiaanse. Het artistieke tekensysteem van Van der Weyden kwam consequent tegemoet aan de verwachting van zijn publiek.



Afb. 3. Rogier van der Weyden (atelier), Piëta – National Gallery, Londen

En aangezien kunst toen nog primair in dienst stond van de publieksverwachting, werd een thema dat succesrijk gebleken was bij het doelpubliek, ook opnieuw gebruikt. Zo vinden we de centrale groep van de Brusselse *Piëta* verschillende navolgingen, onder meer in een latere *Piëta* die zich tegenwoordig in de National Gallery in Londen bevindt (afb. 3) maar waar de figuur van Johannes vervangen is door de opdrachtgever met zijn patroonheilige, de heilige Hiëronymus, en Maria Magdalena de plaats heeft moeten ruimen voor een dominicaner monnik. Kennelijk waren in het atelier ontwerpen van thema's beschikbaar die op verzoek van de opdrachtgever opnieuw gebruikt konden worden en vervolgens volgens zijn wensen werden aangepast.

3. De opdrachtgevers

Veel meer dan vandaag was het kunstwerk in de vijftiende eeuw een uitgesproken maatschappelijk geïntegreerde betekeniscreatie. De kunstenaar creëerde

niet in de eerste plaats een persoonlijke betekenis, maar wel een betekenis die paste in het betekenisweb van de cultuur. *L'art pour l'art*, het kunstwerk als puur artistieke creatie is een verworvenheid van onze tijd. In de Bourgondische tijd was het schilderij voor alles het product van een maatschappelijk contract tussen schilder en opdrachtgever. De wensen van de opdrachtgever konden heel verschillend zijn, maar ze hadden bovenal een sociale functie en betekenis, die beantwoordden aan de verwachtingen van de cultuur.



Afb. 4. Jan van Eyck, *Madonna met kanselier Rolin* (ca. 1435), 66 x 62 cm – Louvre, Parijs

Heel concreet, in de Bourgondische hofcultuur van de vijftiende eeuw bestelde een man als Nicolas Rolin, kanselier en eerste man van het rijk, bij Jan Van Eyck (ca. 1390-1441) een werk dat zijn status en zijn devotie moest uitstralen (afb. 4).

Als hij zich rijkelijk uitgedost biddend laat afbeelden, op gelijke hoogte met de Heilige Maagd, typeert hij zichzelf als een wereldlijk geslaagd hoogwaardigheidsbekleder die tegelijk ook een vroom man is. Hij doet op die manier aan *image management* dat volledig tegemoet komt aan het ideaalbeeld van de laatgotische cultuur.

Voor een kanselier die, zoals Huizinga het formuleerde, “*door niet onverdachte middelen ontzaglijke rijkdommen had opgehoopt*” (1919:289) en waarvan een tijdgenoot, Jacques du Clercq, getuigde dat hij “*een gereputeerde wijze man was, ten minste op het wereldlijke vlak*”, was het van belang dat hij voor de buitenwereld zijn imago van vroomheid verzorgde. Van een vertegenwoordiger van het grootkapitaal van die dagen werd verwacht dat hij zijn vergaarde rijkdom ook zou besteden aan openbare voorzieningen en kunstwerken die als bewijs van zijn deugd konden gelden en die als een bijdrage aan de gemeenschap konden worden beschouwd. Voor hem persoonlijk gold het bestellen van kunstwerken tegelijk als een compensatie voor zijn tekortkomingen op gebied van devotie en vroomheid. Met zijn opdrachten kon hij zijn schuld inlossen.

En dat deed Rolin door de bouw van het gasthuis Hôtel-Dieu in Beaune, door de bijdrage aan de bouw van een kerk in Aune, en door de bestelling van schilderijen bij gereputeerde meesters als Van Eyck en Van der Weyden, die behalve zijn vroomheid bewijzen, vooral zijn meerdere eer en glorie moesten dienen. Zoals de chroniqueur Chastellain van hem getuigde: “*hij oogstte altijd op aarde*”. Het materiële resultaat van zijn wereldse streven wordt dan ook overtuigend in de verf gezet, niet alleen in het somptueuze interieur van zijn paleis, in zijn rijke brokaten kleren, maar zelfs in zijn minutieus afgebeelde kasteel op het eiland in de rivier. Saillant detail, maar veelbetekenend: in de ondertekening van zijn portret was aanvankelijk nog een grote geldbeurs zichtbaar. Ongetwijfeld heeft de kanselier zelf verzocht om dit al te stuitend teken van zijn immense persoonlijke rijkdom te verwijderen, allicht omdat hij toch al de reputatie had van een corrupte geldwolf.

Van Eyck was als schilder verplicht om zich te voegen naar de precieze verwachtingen van de opdrachtgever, die evenzeer waren ingegeven door het culturele klimaat van de tijd als door complexe persoonlijke motieven. Die motieven waren een mengsel van een drang naar bezit, een maatschappelijk verwachte vroomheid, een vorm van burgerzin, een behoefte aan imago-vorming, een grote pronkzucht en het plezier te kunnen spenderen. Die erg beperkende verlangens van de opdrachtgever laten echter niet onverlet dat ook de schilder een eigen individuele inbreng had. Ontegensprekelijk hadden de grote meesters ook hun persoonlijke voorkeuren en stijl, die trouwens ook gedeeltelijk mee waren bepaald door de cultuur waarin ze zich bewogen. Al waren kunstenaars representatief voor hun cultuur, die representativiteit was niet het hele verhaal. Terecht stelt Dominique Vanwijnsberghe:

Kunstenaars die met kop en schouders boven anderen uitsteken, zijn nooit alleen maar het product van het milieu waarin ze zijn opgegroeid en opgeleid, al is hun succes ondenkbaar zonder de invloed van de omgeving die hun mentale en visuele universum grotendeels heeft bepaald. (Vanwijnsberghe 2009:64).

Het is aan deze dubbelheid dat ik in dit artikel aandacht wil besteden. Ik zal het werk van Van Eyck, Van der Weyden en Dirk Bouts (ca. 1420-1475) plaatsen in de cultuur van hun tijd, maar er tegelijk op wijzen hoe hun persoonlijke geaardheid hen deed kiezen voor bepaalde aspecten van die cultuur, waaraan zij vanuit hun hoogst individuele creatieve genie een heel eigen gezicht konden geven.

4. Jan van Eyck, *Madonna met kanselier Rolin*

Jan van Eyck geldt onmiskenbaar als de grootste schilder onder de Vlaamse primitieven en dit al sinds eeuwen. Reeds Karel van Mander schreef in zijn *Schilder-boeck* (1604) dat de milde hemel ‘ons goetaerdich soet Neder-landt’ met ‘den vermaerden Kempschen Nederlander, Johannes van Eyck’ deelachtig gemaakt heeft aan ‘de hoogste eere in de Schilder-const’. Als we het semiotisch

cultuurmodel toepassen op één van zijn bekendste panelen, de *Madonna met kanselier Rolin* dat rond 1434 in opdracht van de kanselier als een privé-devotiepaneel voor zijn kapel in de kathedraal van Autun is besteld, krijgen we een heel specifieke inkijk in de Bourgondische cultuur.

Het *ritueel* dat hier wordt voorgesteld is dat van een aanbidding. De rijke zestiger die het schilderij besteld had was toen op het toppunt van zijn macht en liet zich afbeelden in vrome aanbidding van de madonna en het kind. Zo'n portret van een opdrachtgever in praalzuchtig brokaat, nederig geknield voor de madonna verraaft ons een typisch paradoxale cultuur van ostentatieve weelde en beate vroomheid. De betekenis van dit ritueel wordt inzichtelijker als wij ons ruimer documenteren over de persoonlijkheid van de opdrachtgever Nicolas Rolin. Zoals gezegd, komt hij uit de toenmalige getuigenissen naar voren als een hebzuchtige figuur zonder scrupules die alles behalve vroom was. Dat hij zich toch in die vrome houding liet afbeelden heeft alles te maken met de devotiecultuur van de late middeleeuwen. Hij kon immers door een afbeelding in 'eeuwige aanbidding' zijn plaats in het hiernamaals veilig stellen. Dat hij dit inderdaad als een lucratieve transactie zag, mogen wij afleiden uit een door hem ondertekende stichtingsakte voor een hospitaal in Beaune uit 1443. Daarin zegt hij letterlijk te handelen "*in het belang van mijn zieleheil, met de wens om door een gelukkige handel de wereldse goederen, die ik aan Gods goedheid te danken heb, in te ruilen tegen de hemelse en ze van vergankelijk onvergankelijk te maken*" (geciteerd in Ridderbos 1995:41). Dit is dus de ultieme betekenis die we moeten toekennen aan dit ritueel, een afkopen van zijn eeuwig zielenheil.

Wat de *personen* betreft, is het opvallend dat Rolin zich liet afbeelden op gelijke hoogte en even groot als de Madonna en dat de Madonna links staat afgebeeld en niet in het midden. Hier wordt het wereldse als gelijkwaardig aan het hemelse afgebeeld, in perfecte symmetrie. Als persoonlijkheid staat Rolin geportretteerd als een devote, maar wilskrachtige hoveling die baadt in weelde en de Madonna zit gehuld in een breed vallende rode mantel afgezoomd met parels en edelstenen, met op haar schoot het naakte Christuskind met een met edelstenen

versierde wereldbol. Een zwevende engel houdt een kostbaar versierde kroon boven haar hoofd. Rolin staat hier duidelijk als vertegenwoordiger van de pralerige Bourgondische hofcultuur, met wat Huizinga noemde “*het accentueren van de persoonlijke belangrijkheid, niet van de kunstenaar maar van de stichter*” (Huizinga 1919:283) en “*het raadselachtig samengaan van wereldse zonden: hoogmoed, hebzucht en onkuisheid, met ernstige vroomheid en sterk geloof*” (Huizinga 1919:289).

Het meest verrassende in dit paneel is ongetwijfeld de *locatie*. Die is opgebouwd in drie plans. Op het voorplan bevinden we ons in het schitterende interieur van een paleis, dat op het tweede plan, achter de rondbogen, uitgeeft op een besloten tuin die is afgegrensd met een stenen rondgang met kantelen waarachter zich het derde plan met het weidse landschap ontvouwt. Het interieur is een hemelse troonzaal met een betekenisvolle architectuur, zoals Panofsky aangeeft: “*telkens Jan Van Eyck een opdrachtgever toelaat in het bijzijn van een Godheid, waardoor die voorbarig de status van “uitverkorene” krijgt, is de setting niet alleen overdreven luxueus, met marmeren vloeren en jaspis en porfieren zuilen, rijke meubilering en overvloedige ornamenten, zoals beschreven in Openbaring XXI, XXII, maar ook stevast Romaans*” (Panofsky 1953:139). ‘Romaans’ staat symbool voor onaards. De tuin op het tweede plan met lelies, rozen en irissen, is dan de symbolische *hortus conclusus* die staat voor de deugden van de Heilige Maagd (Panofsky 1953:139), terwijl het landschap op de achtergrond met het stadsgezicht, de rivier en de wijngaarden op de heuvel verwijzingen zijn naar de rijkdommen en de weldaden van het Bourgondische rijk.

Ten slotte zijn er de vele *motieven en attributen*, zoals de prachtige kledij, het precieuze getijdenboek en de schitterende kroon die getuigen van weelde. Maar er zijn ook meer directe metaforische elementen, zoals de gotische elementen in de Romaanse architectuur en de oudtestamentische scènes in de sculpturen op de kapitelen (de verdrijving uit het Paradijs, het offer van Caïn en Abel, het verlaten van de ark van Noah en de zonde van Cham), die symbolisch aangeven dat Van Eyck “*de ultieme opslorping van het hele heden en het hele verleden in de vervulling van de Laatste Dagen*” wenste uit te drukken, zoals Panofsky verklaarde (Panofsky

1953:139). Interessant en veelzeggend is bijvoorbeeld ook de keuze van de inscriptie op de zoom van het kleeid van de Maagd “Quasi cedrus exaltate sum in Libano” dat uit Ecclesiasticus XXIV komt en vaak voorkwam in Nederlandse en Vlaamse gebedenboeken (Panofsky 1953:139) en dat verwijst naar de rijkdom van de wijsheid.

Dat Rolin voor zijn privé devotiepaneel een beroep wenste te doen op Van Eyck, hoeft ons niet te verwonderen. Niet alleen was Van Eyck in dienst van de hertog en had hij een uitstekende reputatie, maar hij was als schilder van rijkdom en weelde onovertroffen. Hij is de meester die perfect weet te beantwoorden aan die hang naar zintuiglijke luister en materiële praal die zo typerend is voor de Bourgondische hofcultuur en die tegelijk voldoende kennis heeft van de rijke religieuze symboliek die hij in zijn realistische taferelen weet te verwerken. Hij heiligt de somptueuze materiële pracht met een ondoorgrondelijke mystiek. Het is zijn persoonlijke verdienste, als schilder dat hij met analytische precisie zeldzame stoffen, edelstenen, parels, goudbrokaat levensecht weet weer te geven, net zoals hij de persoonlijkheid en de gezichten van zijn geportretteerden onweerstaanbaar psychologisch tekent.

Stilistisch verhult Van Eyck zijn symboliek in een bedrieglijk realistische weergave van een opulente rijkdom en hij is daardoor bij uitstek een exponent van de Bourgondische cultuur die bovenal praal moest tentoonspreiden, naast de hoogwaardigheid van de opdrachtgevers in een van religie doordrenkte maatschappij. Semiotisch relevant is daarbij de stilistische keuze voor een uitzonderlijke analytische precisie in de weergave van de stoffelijke wereld. Niets ontsnapt aan het indringende observatievermogen en de weergavevaardigheid van de schilder. Elke boom, elke plant, elke bloem is botanisch correct en minutieus gekopieerd. De plooien van de luxueuze praalgewaden, de rijke textuur van de stoffen, de glans van brokaat, de schittering van juwelen, het dessin van weelderige tapijten worden natuurgetrouw gekopieerd.

Die uiterste detaillering in de weergave van de materiële leefwereld van de Bourgondische mecenasen is een adequate expressie van de Bourgondische

laatmiddeleeuwse cultuur. Het is een visueel correlaat van een van de meest essentiële eigenschappen van de laatmiddeleeuwse geest, die zich opdringerig manifesteert in de literatuur, de godsdienstige gedachten en de denkvormen van de vijftiende eeuw, namelijk, door Huizinga genoemd *“de zucht om geen gedachte of voorstelling, die zich opdrong, onontplooid te laten, om alles in zijn scherpste zichtbaarheid en doordachtheid te verbeelden”* (Huizinga 1919:307). De analytische geacheveerdheid van het werk van Van Eyck is dus in die zin een teken dat volkomen in overeenstemming is met de cultuur waarin zijn werk ontstaan is en functioneert. Of zoals Huizinga het zelf al pertinent formuleerde: *“een van de voornaamste kenmerken van het laat-middeleeuwse denken: de uitbeelding van al het denkbare tot in al zijn consequenties, de overvulling van de geest met een oneindig systeem van formele verbeeldingen, dat is ook het wezen der kunst van die tijd”* (Huizinga 1919:268).

Als besluit kunnen we vaststellen dat de toepassing van het semiotische cultuurmodel leidt tot inzicht in de betekenis van Van Eycks werk binnen het ruimere betekenissysteem van de Bourgondische cultuur, maar tevens de eigenheid van zijn kunstenaarschap aan het licht brengt. Hij is meer dan de exponent van zijn cultuur: hij is door zijn geniale naturalisme de zeer persoonlijke vertolker van de laatmiddeleeuwse paradox van vroomheid en praal.

5. Rogier van der Weyden, *Kruisafneming*

De eigenheid van Van Eyck komt wellicht nog beter uit de verf als we hem vergelijken met Van der Weyden. De toepassing van het semiotische cultuurmodel heeft al aangetoond dat ook Van der Weyden een typische vertegenwoordiger is van de Bourgondische cultuur, maar dan van een ander aspect daarvan, namelijk van de passionele religieuze sentimenten en de ermee verbonden extreme emotionaliteit van de religieuze beleving. Als er *“in het dagelijkse leven voortdurend een onbegrensde ruimte [was] voor gloeiende hartstocht”* zoals Huizinga (1919:18) beweerde, dan bood Van der Weyden met zijn ontroerende en onthutsende beelden de directe aanleiding tot een emotionele beleving van die hartstocht.



Afb. 5. Rogier van der Weyden, *De kruisafneming* (ca.1435), 220x262 cm – Prado, Madrid

Een werk als de *Kruisafneming* uit het Prado verschafte aan de overstromende devotie voor Christus een overtuigend zichtbaar object dat zowel iconografisch als stilistisch impact had. De voorstelling zelf van de kruisafneming is uiteraard een dramatische religieuze gebeurtenis die meteen aanzet tot ‘compassio’. Van der Weyden verhoogt de intensiteit van dit dramatisch tafereel met alle mogelijke middelen, zowel inhoudelijke als vormelijke.

Inhoudelijk zou ik even willen stilstaan bij de betekenis van de tranen in dit schilderij. Nooit zijn tranen van verdriet passiever geschilderd dan door Rogier van der Weyden, zowel die van de wenende vrouwen als die van Maria. De moeder Gods is een hartstochtelijke *mater dolorosa* die door verdriet overweldigd, de tranen biggelend over de wangen laat stromen. De moederlijke bewening is intens en aangrijpend (afb. 6).



Afb. 6. Van der Weyden – tranen als tekens

Tranen golden in de Bourgondische Nederlanden als externe tekens van grote devotie, want: “*Devotio est quaedam cordis teneritudo, qua quis in pias facilliter resolvitur lacrimas*” – *de devotie is een zekere tederheid des harten, waardoor iemand gemakkelijk smelt in vrome tranen* (Huizinga 1919: 199). De hete tranen huilende Madonna van Van der Weyden past dus volkomen in de hartstochtelijke devotiecultuur van de Nederlanden. In de Italiaanse cultuur waren zulke tranen daartegenover ongevoel en ophefmakend, of, zoals Erwin Panofsky opmerkte: “*De geschilderde tranen die als glanzende druppels opwellen uit diepe emotie, vatten datgene samen wat de Italianen in de Oud-Nederlandse schilderkunst het meest bewonderden, namelijk picturale schittering en gevoel.*” Tranen waren voor de tijdgenoot tekens van onuitsprekelijk verdriet die hem zo aangrepen omdat zijn geest zo ontvankelijk was voor visuele ontroering door realistische uitbeelding. In de late middeleeuwen was er in de Nederlanden een onverbreekelijk verband tussen symbolisme en realisme. In dit opzicht past de extreem realistische weergave van tranen bij Van der Weyden in

het symbolische denken van de middeleeuwer. In de devotiecultuur bestond een permanente behoefte aan bewogenheid en met zijn ontreddende emotionele beelden voorzag Van der Weyden daarin.

Maar ook vormelijk slaagt Van der Weyden erin om de emotionele impact te vergroten. De heftigheid van de gebaren van de personages wordt uitvergroot en de passie wordt uitgedrukt door lijnenpatronen die elkaar versterken. Het valt op dat Van der Weyden hier verschilt van Van Eyck, die veel minder stilistische patronen invoerde die emotie konden uitdrukken of de indruk van beweging konden oproepen. Men zal bij Van Eyck vergeefs naar de onnatuurlijk heftige gebaren zoeken die we hier bij Maria Magdalena zien en ook de biggelende tranen op het gezicht van Maria blijven bij hem achterwege. De compositielijnen bij Van Eyck zijn recht, bij Van der Weyden zijn ze gebogen. En zoals Brigitte Dekeyzer terecht opmerkt: *“Bij Rogier van der Weyden is de gebogen lijn drager van de diepste emotie, van de grootste pijn. Zij is in zekere zin tot de beeltenis van het lijden uitgeroepen”* (Dekeyzer 2009.567) en daardoor krijgt ze bijzondere tekenwaarde. Stilistisch roept Van der Weyden niet alleen emotionele reacties op door de lijnenpatronen die hij over het hele paneel aanwendt, maar ook door de vormen en gestalten die hij op elkaar laat inspelen (Campbell 2009.46). Ook daarmee creëert hij betekenis. Zo is de opvallende parallel in de houding van Maria en Christus met symbolische betekenis geladen. De herhaling van de houding van Christus in die van zijn bezwijmende moeder is een concrete verbeelding van de ‘com-passio’ van Maria met de ‘passio’ van Christus, als een letterlijke *imitatio Christi* in de lichaamshouding.

Ook voor Van der Weyden geldt derhalve dat de culturele en maatschappelijke beperkingen die de kunstenaar belemmeren uiteindelijk geen afbreuk doen aan zijn persoonlijkheid en zijn originaliteit. De originaliteit van Van der Weyden blijkt niet alleen uit het feit dat hij nieuwe iconografische thema's introduceert, maar nog sterker uit de stilistische innovaties met een heel persoonlijke plastische ritmiek in de compositie waarmee hij de uiterlijke verschijningsvormen naar zijn hand zet.

6. Dirk Bouts, *Laatste avondmaal*

Originaliteit en onderworpenheid in vorm en inhoud is er beslist ook bij de derde Vlaamse primitief die ik hier aan de orde wil stellen, de Leuvense stadsschilder Dirk Bouts. Ook op zijn werk is een toepassing van het semiotische cultuurmodel bijzonder verhelderend, niet alleen om de betekenis ervan te achterhalen, maar ook om de artistieke en inhoudelijke eigenheid ervan te ontdekken. Dat kan wellicht het meest illustratief aan de hand van zijn major opus, het *Laatste Avondmaal* (ca. 1468) dat vrij goed gedocumenteerd is. Dat altaarstuk van Dirk Bouts verschilt sterk van het werk van Van der Weyden: weliswaar heeft het dezelfde rijkelijke aankleding, maar in sfeer en onderwerp is het om te beginnen veel minder pathetisch. Het getuigt van een nagenoeg onbewogen verinnerlijking. De stille ingehouden sfeer van dit werk, dat in opdracht werd gemaakt van de broederschap van het Heilig Sacrament in de Leuvense Sint-Pieterskerk, staat in sterk contrast met de passionele uitbeeldingen van Van der Weyden.



*Afb. 7. Dirk Bouts, Polyptiek van het Laatste Avondmaal
– Sint-Pieterskerk, Leuven (ca.1468)*

Dit grote altaarstuk was onderworpen aan expliciete specificaties van de opdrachtgevers en perkte de vrijheid van de schilder behoorlijk in. Tussen kunstenaar en opdrachtgever was een wettelijk contract gesloten dat precies bepaalde wat er van de kunstenaar werd verwacht. Van dat ondertussen in een brand verloren gegane contract beschikken wij nu nog over een afschrift dat de Leuvense archivaris Edward van Even (1821-1905) in de 19^e eeuw gemaakt heeft en dat ons nauwkeurig inlicht over de gemaakte afspraken en de identiteit van de opdrachtgevers.

De opdrachtgevers zijn de meesters van de Leuvense Broederschap van het Heilig Sacrament die samen met Bouts het contract hebben ondertekend. Zij behoren duidelijk tot de stadselite van Leuven: burgemeester Raes van Baussele, Laureys van Wynghe, Reynier Stoep en bakker Stas Roelofs (Cardon 1998). Dirk Bouts, toen stadschilder van Leuven, ontving zijn opdracht op 15 maart 1464 in de Sint-Pieterskerk. De opdrachtgevers verwachtten dat hun bestelling cultureel herkenbaar zou zijn en ze moest iconografisch en stilistisch aangepast zijn aan haar cultuurbepaalde devotiebestemming.

Laatmiddeleeuwse altaarstukken hadden een drievoudige religieuze functie: ze moesten de eenvoudige mensen onderrichten, ze moesten als een voortdurende herinnering het publiek voor ogen staan en ze moesten dat publiek kunnen ontroeren (Baxandall 1986:52-53). Daarnaast bevatte het contract precieze inhoudelijke directieven. Omdat het een opdracht was van de broederschap van het heilig Sacrament moest het de eucharistieviering van de apostelen afbeelden en de devotie voor de eucharistie bevorderen. Daar was voor de broederschap veel aan gelegen omdat in die tijd juist de discussie over de betekenis van de eucharistie heel levendig was (Ridderbos 2014:133).

Net omdat er zoveel aan gelegen was en opdat het veelluik theologisch verantwoord zou zijn, kreeg de schilder twee theologische raadgevers toegewezen, die hem bij moesten staan in de keuze van de iconografie. Twee Leuvense theologen, Egidius Bailluwel en Jan Varenacker, stonden garant voor de orthodoxie van het afgebeelde. In een dergelijke context blijft er uiteraard van

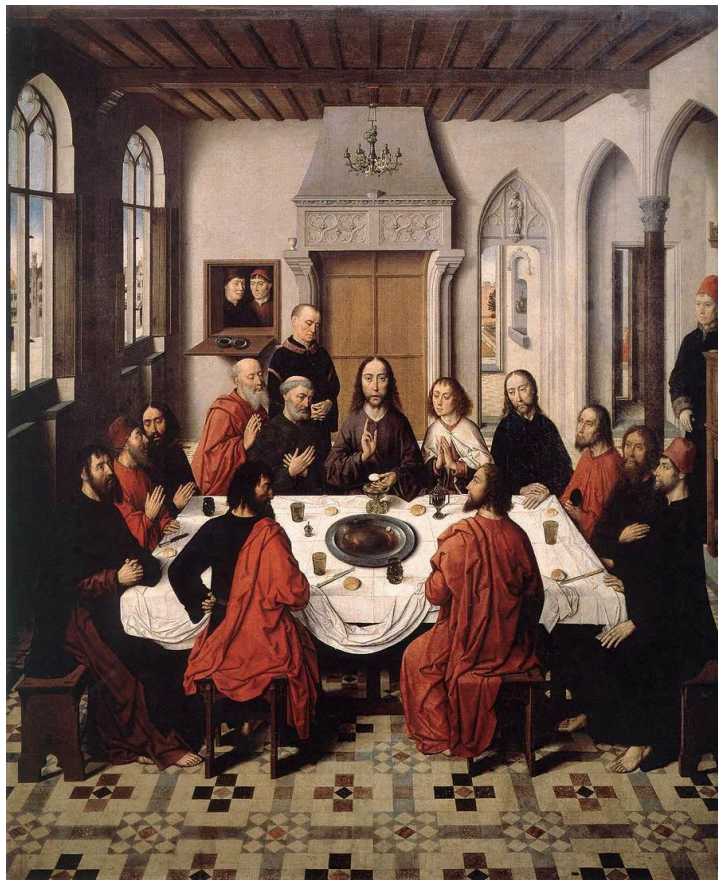
de ‘vrijheid van de kunstenaar’ weinig over, maar is het kunstwerk des te meer een product van de cultuur waarin het tot stand komt.

Het schilderij dat uiteindelijk tot algehele voldoening van de opdrachtgevers is opgeleverd, is volledig afgestemd op het gebruik dat de klant ervoor had voorbestemd. Het ontleent zijn betekenis aan de functie die het als devotie-object vervulde in de Vlaamse cultuur van de vijftiende eeuw. In dit specifieke geval de verering van de eucharistie die door dit werk wordt uitgebeeld. In overeenstemming met het middeleeuwse adagium “*quod liquitibus scriptura, hoc est idiotibus pictura*” – *wat voor de geletterde het geschrevene is, is voor de ongeletterde het beeld* – (Michele da Carcano, 1492 in: Baxandall 1986:53) moest deze voorstelling visueel aanzetten tot meditatie over het mysterie van de transsubstantiatie, het geloof dat brood en wijn werden veranderd in het lichaam en bloed van Christus.

De semiotische analyse van dit werk brengt de betekenis van dit werk zowel iconografisch als stilistisch aan het licht. Beginnen we weer bij het *ritueel*, dan kunnen we meteen vaststellen dat het centrale paneel ons confronteert met een gebeuren dat centraal staat in het laatmiddeleeuwse denken: de instelling van de eucharistie en het mysterie van de transsubstantiatie. De voorstelling van het Laatste Avondmaal was populair in de late middeleeuwen, maar bij Bouts staat het moment van de instelling centraal en niet zoals gebruikelijk het verraad van Judas, de communie van de apostelen of de voetwassing.

Het centrale luik is links en rechts omlijst met vier typologische voorafbeeldingen van de eucharistie uit het Oude Testament: de ontmoeting van Abraham en Melchisedek, het joodse paasmaal, het manna in de woestijn en de spijziging van Elia. Daarmee sluit Bouts aan – allicht op deskundig advies van de twee Leuvense theologen – bij het complexe theologische typologische denken van zijn tijd, waarbij gebeurtenissen uit het Oude Testament als prefiguraties op het uiteindelijke heilsgebeuren bekend stonden. Immers, ook in de bekende theologische traktaten uit die periode kwamen dezelfde prefiguraties voor. Zo vinden we in de *Biblia Pauperum* (Bijbel der armen) de ontmoeting van Abraham

en Melchisedek en het manna in de woestijn als prefiguraties en in de *Speculum Humanae Salvationis* (*De spiegel der menscheliker behoudenesse*) komen diezelfde twee prefiguraties voor, plus het joodse paasmaal (zie :Smeyers 1998:55-58, Ridderbos 2014:126-130). Formeel wordt het Laatste Avondmaal als het centrale antitype tegenover de voorafbeeldende types afgezet doordat het ook letterlijk centraal en groter staat in de polyptiek.



Afb. 8. Dirk Bouts, Het laatste avondmaal (centraal paneel)

Interessant bij de *personen* is hoe Bouts de Bijbelse personages samenbrengt met de eigentijdse. Uiteraard is Christus het centrale personage: hij staat letterlijk in het middelpunt van de compositie en troont boven zijn leerlingen uit. Hij is

omringd aan tafel door de *exempla virtutis* van de apostelen (afb. 8). Alleen Judas, die zich afkeert van het gebeuren, toont zich door zijn handen van tafel af te houden en door zijn verbeten gelaatsuitdrukking, een typisch *exemplum contrarium*, een teken van tegenspraak. Bij de personages valt het op hoe Bouts tegelijk actualiseert en historiseert (Martens 1994:260). De apostelen zijn blootsvoets weergegeven, zoals in het evangelie beschreven, maar ongebruikelijk bij Bourgondische maaltijden. De kleren van de apostelen zijn eigentijds, maar het paarse kleed van Christus, “zonder naad, van boven tot onder uit één stof geweven”, beantwoordt dan weer aan de Bijbelse beschrijving bij Johannes (19:23). Het gezicht van Christus is zijn ware gelaat zoals dat in de vijftiende eeuw bekend stond uit het vermeende Romeinse ooggetuigenverslag van Lentullus (Baxandall 1986:70). Eigentijds dan weer zijn de vier andere toekijkende rechtopstaande personages. Het zijn de vier meesters van de broederschap die het contract mee ondertekend hebben, die hier optreden als dienaars bij het avondmaal en als getuigen van de instelling van de eucharistie (Smeyers 1998:51). Op het zijpaneel met Abraham en Melchisedek staan trouwens ook de twee adviserende theologen afgebeeld.

Kijken we naar de *locatie* dan valt uiteraard de anachronistische actualisering op. Het Avondmaal vindt plaats in een eigentijds laatgotisch burgerlijk interieur, dat nog aan actualiteit wint doordat door de ramen links de Leuvense Grote Markt met het pas voltooide stadhuis te zien is. In het interieur heeft Bouts kwistig met allerlei symbolische *attributen en motieven* gewerkt. Daarbij heeft hij zoals gebruikelijk bij de Vlaamse primitieven tekens en symbolen vaak op een natuurlijke wijze geïntegreerd (Lievens-De Waegh 1994:202). Om de typologische prefiguraties weer te geven worden personages uit het Oude Testament meestal als ‘beeld in beeld’ voorgesteld, “in de vorm van beeldjes op een schoorsteenmantel of gesculpteerd in meubilair of architectuur”. Hier wordt bijvoorbeeld de rood-marmeren zuil die de twee spitsbogen rechts schraagt als symbool voor de geselkolom van Christus op een natuurlijke manier in het interieur geïntegreerd, waardoor ze wint aan geloofwaardigheid. Op dezelfde manier wordt de pre-

figuratie van de Nieuwe Wet die de Oude Wet van Mozes zal vervangen geprefigureerd in het Mozesbeeldje met de wetsartikelen op het timpaan boven de doorgang rechts en wordt de lijkwade van Christus gesymboliseerd door het witte tafellaken. Opmerkelijk is de zuiverheid van dat tafellaken, hoewel de maaltijd voorbij is. Daarmee behoudt de tafel ook het karakter van een altaar waar de priester symbolisch het transsubstantiatieritueel uitvoert. Dergelijke dubbelheid in de symboliek – verwijzing naar het Laatste Avondmaal en tegelijk naar het latere priesterlijke ritueel – is semiotisch kenmerkend voor de middeleeuwse symboliek, want *“In de symboliek van de Middeleeuwen had niets een eenduidige betekenis. Alles kon in meerdere richtingen worden aangewend of uitgelegd.”* (De Vos 2002:10) Zo ook dus, de lege schaal van het genuttigde lam. Daarmee wordt typologisch verbeeld dat het oude Paaslam is opgegeten en dat Christus het Nieuwe Lam is.

Alles in de iconografie verwijst ondubbelzinnig naar het wonder van de eucharistie en het complexe inhoudelijke tekenweb wordt maximaal ondersteund door de stilistische keuzes van de schilder. Niet alleen door zijn voorstelling is dit werk een typische cultuuruiting van het laatmiddeleeuwse Vlaanderen, ook in de wijze van voorstellen is het schilderij een representatieve cultuurgetuigenis. Het zal de toeschouwer opvallen dat er in de werken van Bouts een grote emotionele onbewogenheid is, een introverte ingetogen uitdrukking die vaak sterk contrasteert met de dramatiek van het voorgestelde.

Het dramatische moment van de instelling van de eucharistie wordt door de apostelen met een ongewone contemplatieve ingetogenheid aanschouwd. Dat gebeuren is bovendien gesitueerd in een strak gestructureerde ruimte zonder onnodige versiering, waarvan de symmetrische opbouw met het centrale gebeuren op de verticale as en de zegenende hand van Christus als symbolisch middelpunt, alle aandacht opeist. Daardoor is het werk bijzonder geschikt voor zijn functie, als voorwerp van meditatie, als aanleiding tot religieuze aandacht. Het schilderij voldoet daarmee perfect aan zijn culturele functie.

Bovendien sluit het harmonieus aan bij de beweging van de Moderne Devotie die juist ten tijde van Bouts opgang maakte in de Noordelijke Nederlanden en die een ernstige vroomheid voorstond als reactie tegen de al te hartstochtelijke religieuze uitbundigheid die toen in het Zuiden gebruikelijk was. De Nederlandse Moderne Devotie die in de buurt van Haarlem, waar Bouts vandaan kwam, hoog in aanzien stond, preekte een verinnerlijking en een vrome ingetogenheid die volkomen weerspiegeld worden in de emotieloze stille wijding van Bouts' werk. Dionysus de Kartuiser adviseerde expliciet dat men in tegenwoordigheid van anderen uiterlijke tekenen van emoties zou vermijden. Anderzijds kan niet geloofd worden dat de personages kleurige en rijke kledij dragen, dat het interieur, de meubels en het vaatwerk van een opvallende weelde getuigen. Daarmee geeft de schilder een aspect van de culturele identiteit van de Vlaamse burgerlijke elite treffend weer: zij paarden een innige religieuze devotie aan een opvallende pracht en praal.

In die zin is dit schilderij meer dan een prozaïsche voorstelling van een naar de eigen tijd getransponeerd bijbels tafereel, het is meer dan een illustratie uit de cultuur, het is een wezenlijke expressie van de cultuur. Doordat het volledig afgestemd is op het publiek waarvoor het gemaakt is, speelt het in op de heel eigen en cultureel bepaalde wijze van waarnemen. De expliciete specificaties van de opdracht weerhielden Bouts er niet van om zijn eigen individuele karakter aan bod te laten komen. Zijn voorkeur voor het ingehouden medeleven, voor stille devotie uit zich in een strakke structurering van zijn compositie, in de introverte en onbewogen personages, in het ontbreken van uiterlijk vertoon. Daarmee staat Bouts "*lijnrecht tegenover de emotionele dramatiek van Van der Weyden*" (Smeyers 1998,36), zowel iconografisch als stilistisch, en kunnen wij uit onze semiotische analyse besluiten dat hij enerzijds een typisch vertegenwoordiger is van de deemoed, de verinnerlijking en de persoonlijke devotie die onder impuls van de Devotio Moderna als reactie tegen de excessen van de kerk, de losbandigheid en de uiterlijkheid vooral in de Noordelijke Nederlanden opgeld

deden, maar dat hij anderzijds een nieuwe 'esthetica van de stilte' (Smeyers 1998:41) heeft gecreëerd.

Besluit

Het eerste besluit dat uit deze semiotische benadering naar voren komt is dat de systematische toepassing van een semiotisch cultuurmodel op kunstwerken bijzonder nuttig blijkt om een inzichtelijke interpretatie van een cultuur te maken. Concreet heeft de gedocumenteerde toepassing van het cultuurhistorische analyse-instrument op de schilderkunst van de Vlaamse primitieven een rijke en gediversifieerde interpretatie van de vijftiende-eeuwse cultuur der Nederlanden opgeleverd en tegelijkertijd de culturele identiteit van die kunst mee helpen bepalen.

Semiotische analyse stelt ons in staat de betekenis van iconografie en stilistiek van kunstwerken te plaatsen in het betekenisstelsel van een bepaalde cultuur in een specifieke tijd, maar anderzijds doet ze recht aan de persoonlijke identiteit van de kunstenaars.

Als we vaststellen dat Van der Weyden een passionele en dramatische uitbeelding van de religieuze gebeurtenissen biedt, dan stellen we tegelijk een aspect van de laatmiddeleeuwse cultuur vast en een individueel talent van de kunstenaar. We stellen vast dat zijn werk aansluit bij de hang naar passionele en dramatische beleving van de godsdienst bij het vrome publiek, of althans bij het publiek dat zich bestellingen kon veroorloven bij een gereputeerd schilder als Van der Weyden, maar we stellen evenzeer vast dat de schilder erin slaagt met allerlei artistieke innovaties aan dit aspect van de cultuur op een heel persoonlijke manier uitdrukking te geven. Als we vaststellen dat Van Eyck feilloos de Bourgondische drang naar luxe en uiterlijke praal weet te verbinden met de behoefte aan vrome religiositeit bij de Bourgondische hovelingen, dan hebben wij de individuele eigenheid van zijn werk een plaats gegeven in de cultuur van zijn tijd, maar tevens een belangrijk facet van die cultuur belicht. Net

zoals wij de verstilde innerlijkheid van het werk van Bouts betekenisvol hebben kunnen verbinden met de golf van ingetogen devotie die zich in de cultuur der Nederlanden onder impuls van de Devotio Moderna als een religieus aspect van de tijdsgeest verspreidde en tegelijk hebben aangetoond hoe Bouts op een hem uniek eigen wijze een nieuwe esthetica van de innigheid en de stille devotie heeft ontwikkeld. In die zin vormt de semiotische analyse van de kunst voor de cultuurhistoricus een onmisbare aanvulling op de geschreven bronnen, vooral omdat in de late middeleeuwen het visuele beeld zo nadrukkelijk als een betekenisdragend element functioneerde.

Bibliografie

Aelst, José van (2011). *Vruchten van passie. De laatmiddeleeuwse passieliteratuur verkend aan de hand van Suso's* Honderd Artikelen. Hilversum: Uitgeverij Verloren.

Baxandall, Michael (1986). *Schilderkunst en leefwereld in het Quattrocento. Een inleiding in de sociale geschiedenis van de picturale stijl*. Nijmegen: SUN.

Beheydt, Ludo (2011). 'Rubens en de ander. Identiteit en identificatie.' In: (ed.) Judit Gera, Orsolya Réthelyi, Roel Smit, Krisztina Noémi Törö & Orsolya Varga, *Diversiteit*. Boedapest: Pro Neerlandistica, pp. 121-150.

Beheydt, Ludo (2014a). 'Tekens van identiteit. Een semiotische benadering van kunst en taal.' In: (ed.) Liesbeth Degand, Philippe Hilgsmann, Laurent Rasier, Matthieu Sergier, Stéphanie Vanasten & Kristel Van Goethem, *In het teken van identiteit. Taal en cultuur van de Nederlanden*. Louvain: UCL Presses Universitaires, pp. 237-258.² Oorspronkelijk verschenen als Ludo Beheydt, *Tekens van identiteit. Een semiotische benadering van kunst en taal*. (Rijswijk: Algemeen-Nederlands Verbond, 2010).

Beheydt, Ludo (2014b). 'Hoog en laag in de cultuurgeschiedenis. Een semiotische analyse van het portret van Anna du Pire van Bartholomeus van der Helst. In: (ed.) Liesbeth Degand, Philippe Hilgsmann, Laurent Rasier, Matthieu Sergier, Stéphanie

² Oorspronkelijk verschenen in (ed.) Jelica Novaković-Lopušina, et al., *Lage Landen, Hoge Hewels* (Belgrado: Arius 2012).

- Vanasten & Kristel Van Goethem, *In het teken van identiteit. Taal en cultuur van de Nederlanden*. Louvain: UCL Presses Universitaires, pp. 29-40.
- Bergmans, Anna (1998). *Leuven in de Late Middeleeuwen. Dirk Bouts: Het Laatste Avondmaal*. Tielt: Lannoo.
- Burke, Peter (2009). *Wat is cultuurgeschiedenis?* Utrecht: Bijleveld.
- Campbell, Lorne (2009). 'De nieuwe beeldtaal van Rogier van der Weyden.' In: (ed.) Lorne Campbell & Jan Van der Stock, *Rogier van der Weyden 1400-1464. De Passie van de Meester*. Leuven: Davidsfonds, pp. 32-61.
- Cardon, Bert (1998). 'Ingekeerde portretten van Bouts.' *Ons Erfdeel* 41:514-524.
- Dekeyser, Brigitte (2009). 'De Passie van de Meester: de beeldtaal van Rogier van der Weyden.' *Dietse Warande en Belfort* 4:560-572.
- De Vos, Dirk (2002). *De Vlaamse Primitieven. De meesterwerken*. Antwerpen: Mercatorfonds.
- Geertz, Clifford (1973). *The interpretation of cultures*. New York: Basic Books.
- Geertz, Clifford (1976). 'Art as a cultural system.' *Modern Language Notes* 91, nr. 6, pp. 1473-1499. Elektronisch beschikbaar op: [http://www.iwp.uni-linz.ac.at/lxe/sektktf/gg/Geertz Texts/Art-Cultural.htm](http://www.iwp.uni-linz.ac.at/lxe/sektktf/gg/Geertz%20Texts/Art-Cultural.htm) (geraadpleegd op 20 april 2015).
- Hazelzet, Korine (2007). *Verkeerde Werelden. Exempla contraria in de Nederlandse schilderkunst*. Leiden: Primavera Pers.
- Hofstede, Geert (1995). *Allemaal andersdenkenden. Omgaan met cultuurverschillen*. Amsterdam: Contact.
- Huizinga, Johan (1919). *Herfstij der middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden*. (Eenentwintigste druk 1997). Amsterdam: Uitgeverij Contact.
- Janssens, Jozef (2011). *Spiegel van de middeleeuwen in woord en beeld*. Leuven: Davidsfonds.
- Lievens-De Waegh, Marie-Léopoldine (1994). 'De objecten.' In: (ed.) Roger Van Schoute & Brigitte de Patoul, *De Vlaamse primitieven*, Leuven: Davidsfonds, pp. 183-215.

- Martens, Didier (1994). 'De illusie van het reële.' In: (ed.) Roger Van Schoute & Brigitte de Patoul, *De Vlaamse primitieven*, Leuven: Davidsfonds, pp. 255-277.
- Panofsky, Erwin (1953). *Early Netherlandish Painting. Its origin and character*. Volume I. New York: Harper and Row (uitgave 1971).
- Panofsky, Erwin (1984). *Iconologische studies*. Nijmegen: SUN.
- Pleij, Herman (2007). *Het gevleugelde woord. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1400-1560*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Ridderbos, Bernhard (1995). 'Objecten en vragen.' In: (ed.) Bernhard Ridderbos & Henk van Veen, 'Om iets te weten van de oude meesters'. *De Vlaamse Primitieven – herontdekking, waardering en onderzoek*. Nijmegen: SUN, pp. 15-133.
- Ridderbos, Bernhard (2014). *Schilderkunst in de Bourgondische Nederlanden*. Leuven: Davidsfonds.
- Saussure, Ferdinand de (1916). *Cours de linguistique générale*. Paris: Payot.
- Smeyers, Maurits (1998). *Dirk Bouts. Schilder van de stilte*. Leuven: Davidsfonds.
- Straten, Roelof van (2002). *Inleiding tot de iconografie*. Bussum: Uitgeverij Coutinho.
- Van der Stock, Jan (2012). 'Canon in Context: Consumption of Early Netherlandish Images in the Fifteenth and First Half of the Sixteenth Century.' In: (ed.) Lorne Campbell, Jan Van der Stock, Catherine Reynolds & Lieve Watteeuw, *Rogier van der Weyden in Context*. Leuven: Peeters, pp. 3-21.
- Vanwijnsberghe, Dominique (2009). 'De Doornikse wortels van een meester van het pathos.' In: (ed.) Lorne Campbell & Jan Van der Stock, *Rogier van der Weyden 1400-1464. De Passie van de Meester*. Leuven: Davidsfonds, pp. 64-81.

**LIEUX DE MÉMOIRE - EEN CENTRAAL-EUROPESE
REVOLUTIONAIRE PLAATS VAN HERINNERING BINNEN DE
VLAAMSE BEWEGING**

Milan Potočár

(Univerzita Komenského v Bratislave)

LIEUX DE MEMOIRE. A CENTRAL EUROPEAN REVOLUTIONAIRE PLACE OF
MEMORIAL WITHIN THE FLEMISH MOVEMENT

Abstract: In this article we compare Slovak and Flemish lieux de mémoire. The starting point of our analysis is the Square of the Slovak National Uprising (SNP Square), characterized as a ‘revolutionary square’ in the center of Bratislava. The criteria for the selection of a similar square in Flanders are given in the methodological section. Such criteria are e.g. agreement in time, content, ideological background and actors of the uprising, effects as well as the concrete topography. From this selection two squares in the Flemish cultural region resulted which have a similar function as the SNP Square in terms of historical and ideological value, function and revolutionary character – the Grote Markt in Kortrijk and the Beursplein in Brussels. They are compared and their partial analogy in their function as Flemish places of memorial is determined.

Key words: lieux de mémoire – Slovak – Flemish – SNP Square – Bratislava – Grote Markt – Kortrijk – Beursplein – Brussels

Inleiding

In de moderne Westerse multiculturele wereld met zijn steeds vaker geünificeerde culturen hebben naties behoefte aan vaste punten die hun eigen identiteit kenmerken. Een steunpilaar van deze identiteit en waarden van ieder volk zijn herinneringen aan de belangrijkste keerpunten in de geschiedenis die in

‘het collectief geheugen van de natie’ ingeprent zijn. Dit geheugen van de natie wordt behouden door bepaalde *souvenirs*, in de vorm van verschillende elementen, zowel fysiek als symbolisch, die op concrete plaatsen voorkomen.

In deze bijdrage kijken wij naar het Plein van *Slowaakse Nationale Opstand* (*Het SNP Plein*) toe, dat als een belangrijke herinneringsplaats een getuige van meerdere historische momenten in Slowakije was, waaronder ook de ‘Fluwelen Revolutie’ en de meeste protesten in de moderne postcommunistische geschiedenis. Hierbij wordt het algemene model gekarakteriseerd van een dergelijk revolutionair plein dat in min of meer alle andere Centraal-Europese hoofdsteden een vergelijkbare pendant heeft, en een vergelijking wordt gemaakt met de situatie in Vlaanderen waar de revolutionaire geschiedenis voornamelijk door de Vlaamse Beweging bepaald is.

1. Plaatsen van herinnering vanuit West- en Midden-Europees perspectief

De term ‘geheugen van de natie’ wordt in het werk van de Franse historicus Pierre Nora gedefinieerd. Hoewel we onder het begrip meestal alleen maar ruimtelijke plaatsen voorstellen, breidt Nora zijn definitie voor het begrip *Lieux de mémoire* van *fysieke* plaatsen ook naar *functionele*, *materiële* en *symbolische* plaatsen uit.

Nora stelt bovendien aan de hand van een drieluik van Franse *lieux de mémoire* een soort overzicht op van plaatsen die van groot belang zijn voor het Franse bewustzijn en een soort mijlpalen in de Franse geschiedenis vormen. Hierbij bespreekt hij niet alleen concrete voorbeelden van plaatsen, maar ook symbolen zoals volksliederen, taal, historische personen en nationale tradities die karakteristiek zijn voor de Fransen en hun identiteit (Nora 1984).

Zijn werk had een grote weerklank en de term ‘lieux de mémoire’ kreeg ingang bij historici. Hierbij moet worden aangetekend dat een dergelijke lijst van plaatsen geen gesloten verzameling elementen is: een plaats van herinnering kan

gemakkelijk alles worden wat voor een bepaald collectief of zelfs individu belangrijk is. Zo komen wij in verschillende landen *lieux de mémoire* tegen (vgl. François & Schulze 2001; Van den Doel 2005), waar die herinneringsplaatsen telkens op een andere manier worden aangepakt (Tollebeek 2010).

Vaak worden ze minder nationalistisch en centralistisch slechts voor één volk behandeld. Dan kunnen de opvattingen van *lieux de mémoire* verdeeld worden qua doelstelling in regionale, Europese en mondiale plaatsen. Met betrekking tot thema's kunnen de plaatsen worden gecategoriseerd in grote hoofdstukken zoals de Eerste en Tweede Wereldoorlog, de Holocaust of Napoleontische Oorlogen, die voor een deel een gemeenschappelijke Europese geschiedenis van meerdere volkeren vormen. “*De leeuw in Waterloo is zowel een Belgische, Franse en gedeeltelijk ook een Slowaakse herinneringsplaats.*” (Potočár 2013).

Binnen het Nederlandse taalgebied is de aanpak van plaatsen van herinnering vooral verdeeld in de gemeenschappelijke geschiedenis van de Lage Landen enerzijds en van herinneringen van een concrete cultuurgemeenschap anderzijds. In deze richting was de publicatie *Plaatsen van herinnering. Nederland in de twintigste eeuw* (Wesseling 2005) een pionier van dergelijke identificatie van lieux de mémoire. Het ‘Vlaams perspectief’ wordt het meest relevant aangeboden in de publicatie van Jan Tollebeek *Het gebeugen van de Lage Landen* (Tollebeek & Te Velde 2009). De auteur neemt hier de plaatsen van herinnering op, die beduidend zijn zowel voor Vlamingen als voor Nederlanders en die deze twee verschillende naties in positieve of negatieve zin verbinden. Ten opzichte van de eigen Vlaamse identiteit en de daarmee samenhangende symbolische plaatsen is de ontwikkeling binnen de Vlaamse Beweging heel cruciaal (Tollebeek 2010). In dit verband wordt vaak naar de Vlaamse revolutionaire herinneringen verwezen in de *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging (NEVB)* (Schryver 1998). Hoewel deze driedelige bundel in eerste instantie geen herinneringsplaatsen verwerkt, bestaat hier wel een nauwe samenhang tussen symbool, plaats en gebeurtenis zelf.

In Slowakije is de term *lieux de mémoire* weliswaar goed bekend, maar in tegenstelling tot andere landen verscheen er nog geen complexe uitgave in de vorm van een verzameling van belangrijkste plaatsen. Verschillende auteurs, vooral historici van het Historický ústav SAV [Historisch Instituut van de Slowaakse Academie van Wetenschappen] houden zich bezig met herinneringsplaatsen in Slowakije, maar in hun publicaties wordt het accent gelegd op de selectieve verwerking van concrete plaatsen, ofwel fysiek of symbolisch (vgl. Ferenčuhová 2008; Macho 2011, 2012; Kiliánová 2005).

Vaak krijgen zulke plaatsen relatief weinig aandacht, vooral als ze om verschillende redenen geen ‘toeristische attractie’ zijn geworden die zich automatisch als *lieux de mémoire* in het bewustzijn van mensen nestelt. Een typisch voorbeeld van zo’n plek is de *Námestie SNP*, het Plein van de Slowaakse Opstand of *SNP Plein* in Bratislava. In de bijdrage lichten wij het belang van dergelijke revolutionaire pleinen in Centraal-Europese hoofdsteden toe en stellen we mogelijke alternatieven van zulke plaatsen in Vlaanderen voor. De vraag is dan of er een plein, straat of andere fysieke plaats in Brussel of een andere Vlaamse stad bestaat die door zijn fysieke eigenschappen, respectievelijk historische en culturele context voor Vlamingen een gelijksoortige functie heeft als het *SNP Plein* in Bratislava voor de Slowaken. Hierbij gaan wij ervan uit dat de gezochte plaats als een *lieu de mémoire* van meerdere historische keerpunten al voorkomt, ook al hoeft het niet zo evident te zijn. Daarom worden hier meerdere aspecten van de geschiedenis en cultuur in aanmerking genomen die belangrijk waren in het kader van de Vlaamse Beweging, die allerlei soorten activiteiten, en ook de oprichting van monumenten en andere plaatsen van herinnering overlapt.

2. Bloei en ondergang op één plaats

De geschiedenis van de huidige Centraal-Europese landen is sterk beïnvloed door het feit dat zij samen bij het voormalige Oostenrijk-Hongarije hoorden. Zo

vormden de plaatsen van herinnering van elke natie zich vaak onafhankelijk van de huidige politieke of zelfs etnische grenzen en moeten de belangrijkste fysieke historische plekken van het betreffende land vaak in het buitenland worden gezocht. Zo kan één en dezelfde plaats voor de éne natie aan de beroemdste momenten herinneren, terwijl die voor een andere natie een treurige herdenking is. Zo'n aanpak is op meerdere niveaus nog duidelijker te zien in staten die cultureel niet zo homogeen zijn als Nora's Frankrijk en waar de politieke situatie vaker veranderde.

Zo moet men de geschiedenis van Slowakije bekijken als de gemeenschappelijke geschiedenis van Tsjecho-Slowakije, Oostenrijk-Hongarije of heel Europa. Zo is het ook in Vlaanderen waar de politieke situatie nauw samenhangt met de gemeenschappelijke Belgische, Groot-Nederlandse respectievelijk Europese geschiedenis. Deze culturele samenhang speelt ook een bijzondere rol op deze revolutionaire pleinen die speelplaatsen waren van de belangrijkste momenten onder de vlaggen van meerdere staten. Bij de plaatsen van herinnering kunnen wij dan ook tussen *federatieve* en *lokale* onderscheiden, en soms kan ook één plaats meerdere functies hebben (Potočár 2013).

In het geval van het *SNP Plein* merken wij op dat hoewel Bratislava voor het grootste deel van haar bestaan onderdeel van de Hongaarse monarchie was, het ideologische karakter van deze herinneringsplaats gevormd werd in Tsjecho-Slowakije. Door zo'n dubbele aanpak kan dit plein zowel worden beschouwd als een Slowaakse plaats van keerpunt en zelfstandigheid als een verwijzing naar de Tsjecho-Slowaakse eenheid; een herinneringsplaats van vrijheid, maar tegelijkertijd een symbool van totalitaire onderdrukking.

Pleinen die tegelijk een plaats van herinnering zijn, speelden in elk tijdperk een grote rol, maar in het bijzonder bij de vorming en ideologische opbouw van totalitaire regimes die ze gebruikten als schouwplaats van de belichaming van basisideeën van die bepaalde ideologie. Tevens veroorzaakt elke verandering van regime het ontstaan van nieuwe *lieux de mémoire*, andere werden verwijderd of gewoon vergeten. Dit is misschien ook de reden waarom ze ook nu vaak

spontaan door mensen worden gekozen voor de betogingen. Daardoor werden ze sterk politiek geïnstrumentaliseerd en soms in de ogen van het publiek zelfs als een soort ideologisch wapen gezien (Csáky 2006).

2.1. Een revolutionair plein in Centraal-Europa

De historische betekenis van sommige fysieke plaatsen van herinnering wordt door het publiek bijna automatisch waargenomen, ook zonder intentionele nadruk van belang. Dit geldt vooral voor de monumenten, pleinen, straten en parken die naar bepaalde historische gebeurtenissen verwijzen. Van zulke *primaire* plaatsen zijn vooral pleinen heel specifiek, aangezien ze tegelijkertijd meerdere maatschappelijke functies hebben en daardoor ook vanuit verschillende gezichtspunten aangepakt kunnen worden. Zelfs het feit dat het een grote openbare ruimte is, maakt het daarvan een altijd actuele herinneringsplaats omdat het meestal vanzelfsprekend is dat er allerlei culturele en politieke gebeurtenissen plaatsvinden, en ten tweede dat ze ook een belangrijk onderdeel van het dagelijks leven in een stad presenteren.

Zo'n fenomeen is in zekere mate aanwezig in elke Centraal-Europese hoofdstad. Als voorbeeld van dergelijke fysieke plekken waarop 'de geschiedenis van de natie wordt geschapen' kan men bij het Václavské náměstí (Wenceslas Plein) in Praag, het Hősök tere (Heldenplein) in Boedapest of de Heldenplatz in Wenen zoeken. De parallelle existentie van een concrete ruimte voor revolutionaire ontwikkeling in meerdere staten is geen toeval, het is verbonden met het ontstaan van deze plaatsen.

Deze pleinen werden grotendeels gebouwd tijdens de bloei van de stad in de 19^e eeuw aan de toenmalige rand van het centrum, en pas later kregen ze hun hedendaagse functie. Hun ontplooiing werd telkens vooral bepaald door de hervormingen, modernisatie en herbouw van de oude structuren in de samenleving. Door de nogal analoge groei van steden vanwege immigratie van de bevolking van het platteland werden toen nieuwe moderne en representatieve

wijken in de groeiende steden gebouwd. Aangezien het voor de spontane ontwikkeling van de stad niet natuurlijk is dat er zo'n grote vrije plaats in het centrum bestaat, bevonden ze zich telkens in de ruimte die door het verdwijnen van middeleeuwse stadsmuren of andere oude gebouwen aan de grens tussen het oude en 'nieuwe' centrum ontstond. Vandaag zijn ze wel monumentaal en centraal, maar het feit dat ze ook als één van de toeristische attracties van de stad dienen is alleen hun secundaire functie. Veel belangrijker voor de vorming van het nationaal bewustzijn is dat ze in elk tijdperk de functie van een dominante plaats van herinnering van de recentste geschiedenis overnamen (Kerekes 2009)

Zo is het ook in het geval van het *SNP Plein* in Bratislava, maar in tegenstelling tot de andere hoofdsteden waar deze nieuwe wijken van deze periode wel een monumentaal karakter kregen, was de situatie in Slowakije anders. Na de bevrijding van de Turkse overmacht in de zuidelijke gebieden van het Hongaarse Rijk werd Bratislava van hoofdstad weer een provinciestadje zonder politieke betekenis. Daardoor kunnen wij in het centrum redelijk weinig kenmerkende secessiegebouwen vinden, die in Wenen of Boedapest daarentegen wel het grootste deel van een breder centrum vormen. Deze historische samenhang veroorzaakte ook dat de plaats die vandaag *SNP Plein* wordt genoemd nogal lang een lege ruimte buiten het centrum bleef. Pas in de 20^e eeuw begon Bratislava de achterstand in te halen en groeide het aantal inwoners heel snel. (Horváth et al. 1978)

2.2. Keerpunten binnen de Vlaamse Beweging

Identiteit was in het gebied van het tegenwoordige Vlaanderen altijd een open vraag. Hoewel mensen hier een Belgisch paspoort hebben, twijfelt bijna geen Vlaming eraan dat hij bij de Vlaamse natie hoort. Een cultuurwissel gebeurt natuurlijk wel, maar bij de Vlamingen is hun bewustzijn sterk ingeworteld, wat men ook aan de herinneringsplaatsen kan zien. Net zoals in Centraal-Europa,

blijven ook op Vlaamse grond vele symbolische plaatsen verborgen voor iemand die de culturele en historische achtergrond niet kent. Bij sommige monumenten en fysieke herdenkingsplaatsen is het ook moeilijk een Vlaamse van een Belgische of Waalse te onderscheiden, wat de situatie nog minder overzichtelijk maakt (Potočár 2013). Zo kunnen wij het herinneren in Vlaanderen in meerdere gebieden verdelen die het Vlaams collectief geheugen uniek van Walen en de algemene benaming Belgen onderscheiden.

Zoals in bijna elke culturele gemeenschap is de taal een sterk punt van identiteit. De taalvragen waren in België bijna in elk tijdperk van groot belang. Het Nederlands staat in het Vlaamse bewustzijn vooral in samenhang met de voorkomende kwesties over taalgebruik in de samenleving. De taal was hier een verbindend element met Nederlanders en een onderscheidend element met Walen. De poging om de taal op hetzelfde maatschappelijk niveau te plaatsen als de superieure buurtalen onderstreept het bestaan van twee belangrijke symbolische niet-fysieke plaatsen van herinnering: De Nederlandse Taalunie en het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT), het grootste woordenboek ter wereld (vgl. Salverda 1998; www6).

Van een historische invalshoek kunnen wij elke gedachte aan de Germaanse oorsprong en ontwikkeling van de Lage Landen als een plaats van herinnering beschouwen, wat net zoals bij Slowaken telkens als het zoeken naar een gemeenschappelijk verleden met hun broederlanden gezien kan worden. Ofschoon de middeleeuwse vorstendommen al in de 9^e eeuw hier aanwezig waren, is het niet duidelijk wanneer hier van een Vlaamse natie sprake is. De basis van de huidige staatsvormen werd pas in de 16^e eeuw bepaald door het ontstaan van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, die tot latere politieke ontwikkeling leidde. In de praktijk wordt het gemeenschappelijk verleden van de Lage Landen in de Vlaamse steden tot nu toe vertegenwoordigd door talloze monumenten, maar in tegenstelling tot Slowakije wordt naar de geschiedenis met minder nostalgie gekeken, omdat het idee van een Groot-Nederland al lang niet meer actueel is.

Later liet zich deze verwijzing naar *eigen* geschiedenis en zelfstandigheid binnen een groter cultuurgebied kristalliseren in de vorm van de Vlaamse Beweging. De Vlaamse Beweging als een algemene benaming van allerlei vormen van identiteitsvorming, kan ook als een aparte *lieu de mémoire* worden beschouwd. In het kader van de volksbeweging zocht men ook inspiratie in verschillende perioden van ontwikkeling van de Vlaamse geschiedenis. Hiervoor waren vooral de herdenkingen van de grootste veldslagen, verzet, en militaire geschiedenis heel bijzonder, waaronder de *Guldensporenslag* in het bijzonder één van de hoogtepunten van het revolutionair verleden in het collectieve geheugen was en tevens als een ideologische achtergrond voor de Vlaamse Beweging, min of meer tot nu toe, dient (De Schryver 1998).

Vanuit een gezichtspunt van concrete realisatie van een revolutionaire plaats van herinnering binnen de Vlaamse Beweging is het nogal moeilijk om het Centraal-Europees model op Vlaanderen toe te passen. De reden daarvoor is dat Brussel geen typische hoofdstad is. Belangrijker dan haar formele status is dat het door de Vlamingen niet als een Vlaamse stad, en daardoor ook ‘niet als de echte hoofdstad’ van Vlaanderen wordt gezien. Daarom is het bepalen van één revolutionair plein, zoals wij het in Centraal-Europa kennen, niet zo evident. Zo kunnen wij het Vlaamse revolutionaire plein alleen door analogie met de situatie van het *SNP Plein* als een Centraal-Europese plaats van herinnering definiëren.

3 Het Slowaakse revolutionaire plein.

3.1. Verloren in het midden van de stad.

Het *Plein van Slowaakse Nationale Opstand* is een functioneel plein dat vanuit esthetisch en urbanistisch oogpunt niet bijzonder interessant is. Het is ook geen conventionele plaats van herinnering, waardoor het bij de waarneming als openbare ruimte tamelijk weinig aandacht van historici, maar ook van het publiek krijgt. Die onderbelichte rol veroorzaakte dat er in de loop van de laatste dertig jaar afgezien van een paar megalomane plannen om deze locatie te

herbouwen niets werd gedaan, en vandaag de dag maakt het plein eerder de indruk van een architectonisch niet-homogene brede straat (www11).

Ondanks de slechte toestand is deze plek van enorm historisch en politiek belang, als een plaats waar de moderne Slowaakse samenleving werd gevormd. Ook zijn kenmerkende naam geeft aan deze plek een sterk stempel van een breuklijn. Deze naam en de structurele inhoud van het plein veranderde met verschillende perioden, als resultaat van zijn verbinding met de politieke situatie. Zo was het plein in elke periode een plaats die de mensen juist oproept om in een noodgeval hun burgerlijke verantwoordelijkheid in eigen handen te nemen. Sinds de Tweede Wereldoorlog heeft het *SNP Plein* een dominante rol van een plaats, waar de hedendaagse geschiedenis en het nationaal besef werden gevormd.

3.2. Een dag op een symbolische plaats voor alle generaties en ideologieën.

Bij de eerste indruk zouden wij het *SNP Plein* nauwelijks als monumentaal beschrijven, het wordt zelfs vaak gezien als lelijk. Daardoor is het belang van dit plein tegenwoordig een beetje problematisch, hoewel zijn centrale positie hem de rol van een echte kern van dagelijks leven geeft in een nogal moderne stad.

Het plein bevindt zich aan de voormalige ring rond oud-Bratislava en tegenwoordig vormt het een overgang tussen het historische centrum en de modernere stadsdelen. Het plein verbindt vloeiend het Hurbanovo námestie [Hurban Plein] en de Obchodná ulica [Winkelstraat] aan de noordwestkant en het Kamenné námestie [Steenplein] aan de zuidoostzijde. Deze verbinding van verschillende buurten veroorzaakt dat ook de gebouwen op het plein architectonisch gezien niet homogeen zijn. Heel kenmerkend is dat zich op deze locatie veel belangrijke winkels, firma's, restaurants en instellingen zoals het Ministerie van Cultuur en het Hoofdpostkantoor bevinden, waardoor het plein met het openbaar vervoer goed toegankelijk is. Enkele meters van het plein, op

het Kamenné námestie, bevindt zich het traditioneel grootste winkelcentrum in de oude stad. Dit draagt bij tot het feit dat het plein tijdens een werkdag, maar ook tijdens occasionele evenementen één van de drukste plaatsen in de stad is. Sinds de jaren 1990 mogen er afgezien van een bus van het gemeentevervoer geen auto's meer over het plein rijden, maar toch bleef dit een belangrijk verkeersknooppunt vooral voor de reizigers met het openbaar vervoer en voetgangers. Desondanks reizen de mensen hier meestal alleen maar door, en is het geen plek, waar de mensen ook graag zouden stoppen.

De centrale beeldengroep, die soms pejoratief ook “een gezin met ruzie” wordt genoemd is eerder verdwenen in een niet onderhouden en doorgegroeid parkje. De gebouwen rondom het plein zijn esthetisch gezien voor ondeskundig publiek niet echt interessant. Hoewel er op het plein meerdere architectonisch innovatieve gebouwen van begin 20^e eeuw staan, zoals de eerste hoogbouw in Slowakije – de zogenaamde *Manderlák*, het gebouw van *Tempo* of de *Grote Bat'a*, blijft het plein niet bijzonder gewaardeerd (Šlachta & Dorotjaková 1996:6)

Verschillende historisch waardevolle gebouwen worden weinig benut en zijn vaak in tamelijk slechte staat. Het plein wacht al jaren op een grote reconstructie, maar deze mislukte om verschillende redenen, vooral vanwege het kleine rendement van de investeringen. Wat op deze plaats tijdens de laatste jaren wel lukt, is de herleving als een cultureel centrum. In de laatste jaren kwamen hier de culturele centra *KC Dunaj*, *Nultý Priestor A4*, en *Urban Space* tot leven en het Oude Marktgebouw wordt ook weer steeds vaker gebruikt. Zo is het plein tijdens de laatste decennia een absoluut middelpunt van het dagelijks leven geworden, dat zich in elke tijdsperiode aan de Slowaakse samenleving aanpaste.

3.3. Geconcentreerde Slowaakse herinneringen

Historisch gezien veranderde het plein redelijk vaak van vorm, naam en vooral ook ideologisch karakter, wat de politieke betekenis van deze plaats bewijst. Het

plein was oorspronkelijk in drie delen verdeeld: Het bovenste deel, het *Námestie Milosrdných Bratrov*, *Irgalamsoktér* of *Barmberzigenplatz* [Plein van Barmhartige broeders] kunnen wij op de sommige stadskarten ook als *Haynauplatz* vinden. De ruimte tegenover de *Tržnica* [Marktgebouw] noemde men toen *Handlerzeile* [Handelaarsrij], de ruimte ernaast heette *Brothmarkt* [Broodmarkt] en ten slotte heette de tegenwoordige Kamenné námestie *Grünmarkt* [Groene Markt], maar in sommige bronnen ook *Getreidemarkt* [Graanmarkt] of *Pluimveemarkt*. Het plein werd sinds 1879 ook formeel tot één geheel samengevoegd met de benaming *Marketplatz* (Marktplaats, in de andere twee talen ook *Trhové námestie* en *Vásartér*) (Ortvay 2004).

Na de Eerste Wereldoorlog en de val van de monarchie kreeg het plein een ideologische benaming met de bedoeling van deze plek een representatieve herinneringsplaats te maken en deze tendens bleef tijdens alle regimes en politieke samenstellingen van Slowakije. Het *Námestie Republiky* [Republiekplein] van de Tsjecho-Slowaakse Republiek uit het Interbellum werd tijdens de Tweede Wereldoorlog hernoemd tot *Hlinkovo Námestie* [Hlinkaplein].

Na de opmars van het communisme kreeg het plein een nieuwe dominante in de vorm van een standbeeld van Stalin (afb. 1), en daarmee ook de benaming *Stalinovo Námestie* [Stalinplein]. Na de dood van Stalin werd in het kader van de afschaffing van zijn personencultus weer het motief van het plein veranderd en het plein werd *Námestie Slovenského Národného Povstania* [Plein van Slowaakse Nationale Opstand] die tot nu toe actueel is (Ortvay 2004) (zie [www4](#)). De naoorlogse ambitie van Bratislava om weer een lokale metropool te worden resulteerde in een zoektocht naar een representatief maatschappelijk kernpunt binnen de nieuwe hoofdstad. Door de keuze van de ideologische lijn werd dit nieuwe centrum geacht de hele Slowaakse samenleving te verbinden. De Slowaakse Nationale Opstand was daarbij een vaak voorkomende herinnering en een centraal punt van vorming van nationaal besef. Door deze benaming werd een link gelegd met kleinere Slowaakse steden die direct met de veldslagen tijdens de Tweede Wereldoorlog waren verbonden (Horváth 1978: 282-303).



*Afb. 1. Standbeeld van Stalin op het huidige Námestie SNP (toen Stalinovo Námestie)
(foto bij Dušan Taragel, 'Ako sme odstrelili Stalina', *Sme* 4 oktober 2012¹)*

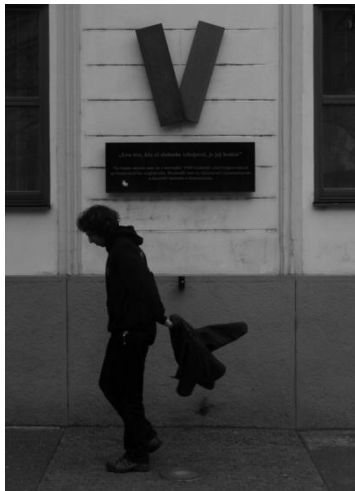
Zo kunnen wij op één plein parallele herinneringen vinden aan verschillende perioden. Maar terwijl in het totalitaire regime betogingen in de praktijk niet toegestaan waren, werd dit plein vooral tijdens het 1 mei feest en communistische parades gebruikt. Met de ondergang van het communisme nam het plein wel de functie over van een plaats voor massaverzamelingen. Een toppunt van dit revolutionair gezicht van het plein waren de protesten in augustus 1968 en tijdens de *Fluwelen Revolutie* van 1989 (afb. 2), die ook door de recorddeelname aan demonstraties in meerdere steden tot regimeverandering leidde (Jašek 2009, vgl. [www10](#), [www13](#))

¹ Elektronisch toegankelijk op <http://kultura.sme.sk/c/6555896/ako-odstrelili-stalina.html>.



Afb. 2. Fluwelen Revolutie op het SNP Plein. (Miháliková 2009)

Van de recentere geschiedenis herinneren de mensen zich dat het plein weer



Afb. 3. Gedenkplaat op het SNP Plein (Foto auteur)

volstond bij verwelkomingen van succesvolle ijshockeyploegen, politieke meetings, en bij de zogenaamde “*Gorilla protesten*” (www8). Behalve de grootste momenten wanneer de samenleving tevredenheid of ontevredenheid wilde uiten, is het plein ook bij kleinere protesten en marsen door de stad een vaak gekozen bestemming. Het is ook geen toeval dat juist hier het *Ústav pamäti národa* [Instituut van Geheugen van de Natie] gevestigd is.

De politisering van deze plek wordt ook ge-
staafd door de aanwezigheid van meerdere monu-
menten en herinneringstabellen (www1, www5,
www7). Het centrale idee van de Slowaakse Nationale Opstand wordt beli-
chaamd door de al vermelde beeldgroep *Partizanen*, die op de plaats staat waar

vroeger het beeld van Stalin stond. Bovendien bevinden zich hier nog plakkaats die naar verschillende historische gebeurtenissen verwijzen. De gedenkplaat aan de gevel van het Klooster van Barmhartige Broeders (afb. 3) herdenkt een gebeurtenis dat in de grootste mate met deze plaats is verbonden – de *Fluwelen Revolutie* door het allernieuwste reliëf van Ján Langoš direct voor het gebouw van het Instituut van Geheugen van de Natie (Potočár 2013).

4. Een “Vlaams SNP Plein”

Het *SNP Plein* beschrijft het best de strijd voor de bevrijding van een overmacht: Aan de ene kant was dat de overmacht van Slowaakse partizanen tijdens de Tweede Wereldoorlog als historiserende verwijzing, aan de andere kant de strijd tegen de dictatuur in het communistische Tsjechoslowakije tijdens de Fluwelen Revolutie. Tevens wordt het tegenwoordige zicht van deze plek ook gekenmerkt door de vrijheid van meningsuiting in de vorm van redelijk frequente betogingen.

In Vlaanderen is zo’n Centraal-Europees revolutionair model niet zo evident van toepassing, aangezien de politieke situatie in federaal België heel anders is. Zoals al vermeld, moet deze fysieke plaats van herinnering in Vlaanderen vooral een soortgelijke bron van herinneringen zijn voor de Vlaamse gemeenschap zoals het *SNP Plein* voor Slowakije. Zo kan het ‘*Vlaamse SNP Plein*’ alleen op basis van meerdere complexere criteria bepaald worden, die de overeenkomst met de demonstraties op het *SNP Plein* qua tijd, inhoud, actoren, ideologische achtergrond, gevolgen voor de samenleving en topografie beoordelen. Bij de bepaling van zulke *lieu de mémoire* wordt gekozen vanuit relevante volksmanifestaties, betogingen en andere historische gebeurtenissen, en vanzelfsprekend kan de selectie zich niet alleen tot Brussel beperken.

Met betrekking tot de tijdsperiode van de historische gebeurtenissen, die met de historische hoogtepunten van het *SNP Plein* overeenkomen, moeten wij in eerste instantie een onderscheid maken tussen **historische tijd**, die het natuur-

lijke verloop van tijd reflecteert, en de **culturele tijd**, ergo de omstandigheden, waarin de samenleving zich in de betreffende periode bevond (Potočár 2013:21).

Onder deze voorwaarde komen niet alleen plaatsen die hun revolutionaire karakter na de Tweede Wereldoorlog opbouwden in aanmerking, maar ook die plaatsen die met het ontstaan van moderne staatsvormen en volksbewegingen in meerdere perioden zijn verbonden, net zoals het bij de revolutionaire gebeurtenissen op het *SNP Plein* was. Door deze eerste selectie krijgt men een paar historische gebeurtenissen die in hetzelfde tijdperk of in gelijke maatschappelijke situaties voorkwamen, verder kan ook hun plaatselijke realisatie worden gedefinieerd:

- **Marsen op Brussel** – Onder het motto “*tegen verfransing en broodroof*” vonden op 22 oktober 1961 en 14 oktober 1962 de eerste flamingantische betogingen plaats, waarin twee keer een menigte van tienduizenden mensen door de hoofdstad marcheerde. Deze bijzondere uiting van het Vlaamse bewustzijn werd georganiseerd door het *Vlaams Actiecomité voor Brussel en Taalgrens* en de *Vlaamse Volksbeweging*. Als reactie daarop verzamelden de Franstaligen zich op het Beursplein. Een nog radicalere derde mars vond één jaar later in Antwerpen plaats.
- **Nationale Gulden Sporencomité** – In tegenstelling tot de radicale uitdrukking van Vlaams bewustzijn bij de Marsen vonden sinds 1963 meerdere herdenkingsacties plaats die onder het patronaat van het *Nationaal Gulden Sporencomité* waren georganiseerd. Tot inrichting van dit comité leidde de Guldensporenherdenking als fundament voor de Vlaamse Beweging waarvoor Kortrijk expliciet als een plaats van bijzonder belang werd gekozen. Zo werden tot 1982 naar aanleiding van jubilea van de Guldensporenslag meerdere herinneringsfeesten gehouden (Verstraete 1998:2150).
- **Leuven Vlaams** – In de tijd van een golf van studentenbewegingen in heel Europa, demonstreerden ook de Vlaamse studenten in Leuven. De situatie werd in België vooral gekenmerkt door de vastlegging van de taalgrens in de jaren 1960 en door de anomalie dat op het Vlaams Academisch gebied

voornamelijk Frans werd gebruikt. De protesten onder de slagzin “*Walen buiten*” brachten de splitsing van de Katholieke Universiteit Leuven en een algemeen antiklerikalisme door heel Vlaanderen. Ook in 1967 sloten bij deze kwestie de protesten in Antwerpen aan die het naleven van de taalwetten eisten (Vandeweyer 1998:2150-2511).

- **Protesten in Halle** – Op 24 november 1974 verzamelden zich in Halle 40.000 mensen die op het initiatief van meerdere Vlaamse cultuur- en strijdverenigingen kwamen protesteren. De aanleiding daarvoor waren de Nederlandstalige “apartheidsloketten” als een symbool van de onwil van de Franstalige gemeenschap in Brussel de taalwetgeving toe te passen (Senelle & Van de Velde 1998:2825-2839).
- **Koning voor federale staat** – Na de toespraak van koning Boudewijn I op 8 mei 1976, waarin hij zich voor een federaal België inzette, vonden in meerdere Vlaamse steden Vlaams-nationalistische betogingen plaats. De koning werd namelijk door de Vlaamse nationalisten nog steeds gehouden voor een collaborateur uit de Tweede Wereldoorlog en tegenstander van Vlaamse autonomie (Van Goethem 1998:2073-2084).

De Vlaamse beweging kreeg tijdens de laatste dertig jaar minder aandacht dan de globale, federale of Europese thema's. De betogingen, die voor de positie van Vlaamse gemeenschap vochten, hadden meestal een lokaal karakter. Ten opzichte van de plaatselijke realisatie van de grootste demonstraties, verzamelden de mensen zich het vaakst op het *Beursplein* of op het *Schumanplein* (www2, www9, www12). Historisch gezien waren de massabetogingen op Vlaams gebied plaatselijk verspreid. Bovendien representeerden ze vaak extreme waarden en niet de mening van de hele natie. Zo kunnen wij slechts op basis van historische tijd moeilijk maar één plaats bepalen die met de positie van het revolutionaire Centraal-Europese plein correspondeert.

De inhoud van de betogingen en demonstraties op het *SNP Plein* was door de jaren heen heel wisselvallig. Heel kenmerkend en symbolisch voor zulke plaatsen is de strijd voor vrijheid ofwel van totalitair regime of oligarchie in de

kapitalistische samenleving. Door middel van dit criterium kunnen de situatie in Vlaanderen en de situatie op het *SNP Plein* maar moeilijk worden vergeleken. In eerste instantie is de strijd om vrijheid historisch gezien anders gesitueerd, maar nog belangrijker is dat de Vlaamse Bewegingen vooral verliepen in het kader van taalvragen of conflicten met de Franse gemeenschap, die als concrete politieke kwesties vaak een eerder extremer karakter hadden (De Wever 2005:73-107)

Ook de actoren die achter de voornaamste gebeurtenissen op het *SNP Plein* en in België stonden, hadden heel verschillende posities. Daardoor is het heel moeilijk om de politieke invloed op de symbolische plaatsen van de grote Vlaamse partijen *N-VA* en *Vlaams Belang* te vergelijken met de verzamelingen van dissidenten of *VPN*, die bij de *Fluwelen Revolutie* betrokken waren. Nog moeilijker is het bij de actoren van twee verschillende tijdperken. Wel een gelijke stimulans waren in sommige gevallen de studenten, maar ook hier is een belangrijk verschil dat terwijl bij de *Fluwelen Revolutie* de studentenprotesten een vorm van strijd om vrijheid voor de hele natie hadden, het in België eerder een reactie op de taalwetgeving op academisch niveau was.

Zulke principiële verschillen in de politieke ontwikkeling zijn ook duidelijk bij een vergelijking tussen de gevolgen van de Fluwelen Revolutie in Tsjechoslowakije en Vlaamse volksbewegingen. In deze samenhang kan de vastlegging van de taalgrens of toepassing van taalwetgeving maar moeilijk van dergelijk belang zijn, zoals een overgang van dictatuur tot democratische samenleving.

De *Slowaakse Nationale Opstand* als historisch moment waarnaar de benaming van het “Slowaaks revolutionair plein” verwijst, vormt *onbewust* de ideologische achtergrond voor alle gebeurtenissen die hier ooit plaatsvonden. Zo’n historiserend symbool van verzet vindt men het duidelijkst bij de *Guldensporenslag* als herdenking van de Vlaamse strijd om vrijheid, die in latere betogingen niet meer zo aanwezig was. Hoewel de *Slowaakse Nationale Opstand* en de *Guldensporenslag* twee historische gebeurtenissen van heel verschillende tijdperken zijn, hebben beide een gelijksoortige functie voor het nationale besef. Als men beide als *lieux de mémoire* aanpakt, treedt de revolutionaire symboliek van de fysieke

monumenten op de voorgrond. Onder deze voorwaarde kunnen wij de *Grote Markt* in Kortrijk respectievelijk het *Groeningemonument* in de buurt daarvan beschouwen als een gelijksoortig centrum van de vorming van nationaal besef van Vlamingen, zoals meerdere SNP monumenten in Slowakije waarop het *SNP Plein* in Bratislava verwijst.

Ten slotte kunnen wij bij de selectie van parallellen tussen een concreet Slowaaks en Vlaams revolutionair plein ook de visuele vorm en vooral de hedendaagse functie binnen de stad vermelden. Ook al was de Vlaamse Beweging verspreid door heel het land, toch biedt dit criterium meerdere plekken aan, die qua positie en praktische functie in de stad op het *SNP Plein* lijken. Statistisch is het *Beursplein*, zoals beschreven, de favoriet onder andere plaatsen in Brussel waar de demonstrerende mensen zich verenigen. Bovendien is het een plaats aan de grens tussen het historische en moderne centrum, een verkeersknooppunt en de echte ziel van de moderne metropool.

Slechts twee criteria resulteren in een eenduidige bepaling van Vlaamse revolutionaire pleinen die met betrekking tot de rol van SNP in aanmerking komen voor een vergelijking. Terwijl de ideologische achtergrond van verzet van de *Slowaakse Nationale Opstand* door het *Groeningemonument* en de *Grote Markt in Kortrijk* doorgezet wordt, is het *Beursplein* een ideale optie voor een modern revolutionair plein in de hoofdstad, wat door meerdere eigenschappen bij het Centraal-Europese concept past. Met zo'n dubbele aanpak blijft het Vlaamse *SNP Plein* niet zo gecentraliseerd zoals in Midden-Europa, maar gefragmenteerd tussen twee herinneringsplaatsen.

4.1. Een heilige plaats vol Vlaamse herinneringen

Kortrijk als een stad die 'op het slagveld' van de Guldensporenslag is opgegroeid, kunnen wij als geheel als één centraal punt voor het Vlaams bewustzijn waarnemen. Zoals bij het Centraal-Europese *SNP Plein* voelt men hier een gelijksoortige verbinding met het revolutionair verleden dat symptomatisch is

voor zulke eeuwige plaatsen van een natie. De collectieve Vlaamse herinneringen zijn in het bijzonder aanwezig op de *Grote Markt*, waar ook meerdere volksverzamelingen plaatsvonden en ook op het *Groeningemonument* die daarnaar verwijst. Bovendien zijn deze puur Vlaamse symbolische plaatsen, net zoals bij het *SNP Plein*, voor een buitenlander of niet-kenner redelijk oninteressant (Stynen 2005:184).

Het idee om de *Guldensporenslag* in de vorm van een standbeeld te vereeuwigen komt van medio 19^e eeuw. Met deze periode zijn ook de eerste herinneringsmanifestaties verbonden terwijl de discussies over het definitieve uiterlijk van het monument doorgingen. Probleem was dat de precieze positie van *Groeningekouter*, waar duizenden Franse ridders in 1302 overleden, voor eeuwen onbekend bleef. Nog moeilijker voor de installatie van het *Groeningemonument* was het feit dat het oorspronkelijke weiland nu in het midden van de stad lag. Door deze onduidelijkheid van realisatie werden de herinneringsevenementen door de



Afh. 4. Het *Groeningemonument*. (Foto auteur)

jaren gesplitst tussen het monument, de *Grote Markt* en het kerkhof in de buurt. Dankzij deze intensieve huldiging van de overleden mannen bleef het ook een symbool in de latere jaren. Sinds het 600^e jubileum van de *Guldensporenslag* in 1902 vonden hier zowel Vlaamse als Franstalige tochten plaats. Net als bij het *SNP Plein* en bij de vele andere pleinen en monumenten werd deze historische samenhang bij de herdenkingsfeesten eveneens gepolitiseerd (Stynen 2005:136).

Tegenwoordig heeft het *Groeningemonument* zijn definitieve gouden vorm

in het parkje op de boulevard *Leeuw van Vlaanderenlaan*, desondanks is het niet erg monumentaal; en net zoals op het *SNP Plein*, is het standbeeld geen grote toeristische attractie (afb. 4). Een nog duidelijkere analogie kreeg deze plaats bij de al vermelde massademonstraties, tentoonstellingen en herinneringsacties die na de Tweede Wereldoorlog door het *Gulden Sporencomité* werden georganiseerd.

Met zo'n historiserende aanpak krijgt Kortrijk een heel significante ideologische functie van een *eeuwige Vlaamse plaats van herinnering van het verleden*, anderzijds heeft de plaats een veel kleinere revolutionaire betekenis voor de samenleving dan een plein in de hoofdstad. Zo kunnen wij in Brussel gemakkelijker een *lieu de mémoire* vinden dat voor de nieuwste generaties wel een plek van verzet is.

4.2. Het revolutionaire plein in Vlaanderen

Heel kenmerkend voor het plein van het Centraal-Europese model van een revolutionair plein is de centrale positie in de hoofdstad. Bij deze voorwaarde voldoet de ideologiserende en historiserende Kortrijkse herinneringsplaats niet aan de behoefte van mensen om hun mening direct in het centrum van al het gebeuren te uiten. Daardoor lijkt een samenhang met Brussel redelijk logisch, ook al is het in principe noch een Vlaamse noch een Waalse stad. Veel belangrijker is dat Brussel bij de massademonstraties een dominante positie in het hele land heeft.

In Brussel zijn er meerdere kandidaten voor een “ideaal revolutionair” plein. Behalve op de *Grote Markt*, dat echter een toeristische plek in de historische kern is, verzamelen de betogers zich afhankelijk van de inhoud ook op het *Poelaertplein* voor het Justitiepaleis of op het *Schumanplein*. Toch stellen wij vast dat het *Beursplein* in de grootste mate een functie heeft van zo'n kloppend hart dat goed het dagelijkse leven van de Vlaamse, maar tegenwoordig ook Franse en Europese samenleving reflecteert (De Jaeger et al. 2007; [www2](#), [www9](#), [www12](#)).

Qua uiterlijk en functie heeft het plein een heel centrale positie zoals het *SNP Plein* in Bratislava. Het urbanistische concept van dit plein komt uit het midden van de 19^e eeuw toen deze wijk na de overweldig van de rivier de Zenne werd herbouwd. Het Beurspaleis, dat hier een vanzelfsprekende dominante voorstelt, werd ook in deze tijd in de neo-palladiaanse stijl met Korinthische zuilen gebouwd. Naast motieven uit de antiek tijd werden hier ook twee leeuwen als nationale symbolen gezet (www3).

Rondom het paleis bevinden zich veel cafés en restaurants, waar altijd veel toeristen vanuit het historische centrum naartoe gaan. De ruimte tegenover de ingang is nu één van de belangrijkste knooppunten van openbaar vervoer binnen het centrum. Net zoals bij het *SNP Plein* in Bratislava, kunnen wij vermelden dat het plein deze functie van verkeersknooppunt en een echte kern van de stad van de nabij gelegen Grote Markt² overnam, wat een veel voorkomend fenomeen is in veel historische steden.

In tegenstelling tot het *SNP Plein* is het Beursplein veel meer belast door verkeer, maar dat is ook een probleem van heel Brussel. Het meest analoog met het *SNP Plein* is het feite dat er hier door verschillende groepen, politieke partijen en culturen vaak geprotesteerd wordt. Hoewel deze vaak alleen maar over het plein marcheren, speelt deze *lieu de mémoire* een belangrijke rol, vooral bij de massademonstraties, die met hun afmetingen soms wel op de *Fluwelen Revolutie* en *Gorilla protesten* en andere grote betogingen van het *SNP Plein* lijken. Zo wordt deze bron dagelijks gevuld met herinneringen aan moderne tijden.

Conclusie

De zeer afwijkende historische en politieke situatie in België veroorzaakt dat het Centraal-Europese model van één revolutionaire herinneringsplaats, dat in dit artikel werd toegelicht, niet van toepassing is bij de vergelijking van één *lieu de*

² In een Centraal-Europese context spreken we van het Hoofdplein.

mémoire. Deze verschillen zijn het duidelijkst te zien bij de criteria van analogie voor het *SNP Plein*, die heel verschillende mogelijkheden aanbieden.

Als we afstappen van het idee van één Vlaams *SNP Plein* blijkt een dubbele aanpak voor een symbolische, maar moderne plaats een mogelijke oplossing. Enerzijds biedt de *Kortrijkse Grote Markt* met zijn kenmerkende ideologische achtergrond in het *Groeningemonument* een gelijksoortige plaats van herinnering met betrekking tot het verleden. Anderzijds treedt het Brusselse *Beursplein* op als een modern revolutionair plein aan de rand van het historische centrum. Toch geldt voor beide van deze Vlaamse herinneringsplaatsen dat ze evenals het *SNP Plein* in Bratislava een opslagplaats van het collectief geheugen van de natie zijn, hoewel het vaak door het publiek voor een stuk onopgemerkt blijft.

Bibliografie

- Csáky, Moritz (2006). 'Viacznačnosť pamäti a spomínania.' [De dubbelzinnigheid van geheugen en herinnering]. *Fórum občianskej spoločnosti* 1, nr. 2, Bratislava: Kaligram, pp. 8-25.
- De Jaeger, Fleur (2007). *Democratie of geweld op straat? Onderzoek naar de representatie van de collectieve actie van sociale bewegingen in het Journaal, 1960-1974*. Gent: Faculteit Letteren en Wijsbegeerte. Elektronisch toegankelijk op http://lib.ugent.be/fulltxt/RUG01/001/243/794/RUG01-001243794_2010_0001_AC.pdf (download 18 juli 2015).
- (ed.) De Schryver, Reginald (1998). *De Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*. Tiel: Lannoo.
- De Wever, Bruno. (2003). *Duurzamer dan graniet*. Tiel: Lannoo.
- (ed.) Wim van den Doel (2005). *Plaatsen van herinnering. Nederland in de twintigste eeuw*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Dulla, Matuš. & Henrieta Moravčíková (2002). *Architektúra Slovenska v 20. storočí* [De architectuur van Slowakije in de 20^e eeuw]. Bratislava: Slovart.
- Ferenčuhová, Bohumila (2008). *Francúzsko a slovenská otázka 1789-1989* [Frankrijk en het Slowaakse vraagstuk 1789-1989]. Bratislava: Veda.

- (ed.) François, Etienne & Hagen Schulze (2001). *Deutsche Erinnerungsorte*. München: Beck.
- Gevers, Lieve & Louis Vos (1998). 'Leuven.' In: (ed.) Reginald De Schryver, *De Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*. Tielt: Lannoo, pp.2902-2917.
- Hojda, Zdeněk & Jiří Pokorný (1996). *Pomníky a zapomínky* [Monumenten en vergeten momenten]. Praha: Paseka.
- Horváth, Vladimír, Darina Lehotská. & Ján Pleva (1978). *Dejiny Bratislavy* [Geschiedenis van Bratislava]. Bratislava: Obzor.
- Jašek, Peter (2009). 'November 1989 v slovenskej dobovej tlači.' [November 1989 in de contemporaine Slowaakse pers] In: (ed.) Peter Jašek, *20. výročie Nežnej revolúcie. Zborník z vedeckej konferencie Bratislava 11. – 12. November 2009*. Bratislava: Ústav pamäti národa. pp. 108-127.
- Kerekes, Gábor (2009). *Zwischen Heldenplatz und Hősök tere. Studien zur österreichischen Literatur*. Budapest: Ad librum.
- Kiliánová, Gabriela (2005). *Identita a pamäť. Devín/Theben/Dévény ako pamätné miesto*. [Identiteit en geheugen. Devín als lieu de mémoire]. Bratislava: Ústav etnológie SAV.
- Macho, Peter (2011). *Milan Rastislav Štefánik v hlavách a v srdciach. Fenomén národného hrdinu v historickej pamäti*. [Milan Rastislav Štefánik in hoofden en harten. Het fenomeen van de nationale held in het historische geheugen]. Bratislava: Historický ústav SAV.
- (ed.) Macho, Peter (2012). *Revolúcia 1848/49 a historická pamäť* [De revolutie van 1848/49 en het historische geheugen]. Bratislava: Historický ústav SAV.
- Marès, Antoine (1999). 'La Philatelie ou comment lire les idéologies nationales sous le communisme.' In: (ed.) Antoine Marès, *Lieux de mémoire en Europe médiane*. Paris: Publications Langues, pp. 9-20.
- Nora, Pierre (ed.) (1984). *Les Lieux de mémoire*. Paris: Gallimard.
- Ortvay, Tivadar (2004). *Ulice a námestia Bratislavy. Ferdinandovo mesto*. [Straten en pleinen van Bratislava. Het Ferdinandsplein]. Bratislava: Vydavateľstvo PT.

- Palinckx, Koen (1998). 'Studentenbeweging (universitair onderwijs).' In: (ed.) Reginald De Schryver, *De Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*. Tielt: Lannoo, pp.2881-2902.
- Potočár, Milan (2013). *Lieux de mémoire. Een comparatieve aanpak van Vlaamse en Slowaakse symbolische plaatsen binnen de nationale beweging*. Bratislava: Filozofická Fakulta UK (masterscriptie).
- Salverda, Reinier (1998). 'Staatshervorming.' In: (ed.) Reginald De Schryver, *De Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*. Tielt: Lannoo, pp.93-102.
- Senelle, Robert & Edgar Van de Velde (1998). 'Staatshervorming.' In: (ed.) Reginald De Schryver, *De Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*. Tielt: Lannoo, pp. 2825-2839.
- Šlachta, Š. & I. Dorotjaková (1996). *Sprievodca po architektúre Bratislavy 1918–1950* [Gids voor de architectuur van Bratislava 1918-1950]. Bratislava: Meritum.
- Stynen, Andreas (2005). *Een geheugen in fragmenten. Heilige plaatsen van de Vlaamse Beweging*. Tielt: Lannoo.
- (ed.) Tollebeek, Jo (2008). *België, een parcours van herinnering*. Amsterdam: Bert Bakker.
- (ed.) Tollebeek, Jo & Henk Te Velde (2009). *Het geheugen van de Lage Landen*. Rekkem: Ons Erfdeel.
- Tollebeek, Jo (2010). 'Van de Nederlandse leeuw en andere herinneringen. Het geheugen van de Lage Landen.' *Ons Erfdeel* 53, nr. 1, pp. 104-122.
- Van Goethem, Herman (1998). 'Monarchie.' In: (ed.) Reginald De Schryver, *De Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*. Tielt: Lannoo, pp. 2073-2084.
- Vandeweyer, Luc (1998). 'Nationaal Comité 5 november.' In: (ed.) Reginald De Schryver, *De Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*. Tielt: Lannoo, pp 2150-2151.
- Verstraete, Pieter Jan (1998). 'Nationaal Gulden Sporencomité.' In: (ed.) Reginald De Schryver, *De Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*. Tielt: Lannoo, p. 2150.

Websites

- www1. (anoniem). Deň Európy, Námetie SNP v Bratislave. http://www.europsky.parlament.sk/view/sk/Informacna_kancelaria_EP_v_SR/nase_activity/Prehľad_us

- k_pod_07/Prehľad_Den_Europy_07.html?sessionid=0830DFC76182FE71E32EF6AD22816634. (Download 26 maart 2013; niet meer toegankelijk).
- www2. (anoniem, gepost 11 oktober 2011). Duizenden bezetten op 15 oktober Beursplein en Binnenhof. Op: Niburu. Onthullend en bewustmakend nieuws. Toegankelijk op: http://www.niburu.nl/index.php?option=com_content&view=article&id=1382:duizendenbezetten-op-15-oktober-beursplein-en-binnenhof&catid=30:bewust-zijn&Itemid=43 (download 18 juli 2015).
- www3. (anoniem). Geschiedenis van het Beurspaleis. <http://www.beurs.be/insight/uitgediept/Geschiedenis-van-het-Beurspaleis> (download 18 juli 2015).
- www4. (anoniem, geconstrueerd 2015). Staré mapy SK. Bratislava [Historische kaarten van Bratislava]. Toegankelijk op: www.staremapy.sk (download 18 juli 2015).
- www5. (anoniem/tasr, gepost 26 augustus 2011). ‘Na Námestí bola spomienka na SNP.’ Sme. <http://bratislava.sme.sk/c/6031225/na-namesti-bola-spomienka-na-snp.html> (download 18 juli 2015).
- www6. (anoniem, geconstrueerd 2005). ‘Wat is het grootste woordenboek ter wereld?’. Taalpeil. http://taalunieversum.org/archief/taalpeil/2005/wat_is_het_grootste_woordenboek_ter_wereld.html (download 18 juli 2015).
- www7. (anoniem/SITA, gepost 16 november 2006). ‘Námestie SNP si pripomínalo udalosti spred 17 rokov.’ 24 hodín online. Denník pre všetkých. <http://www.24hod.sk/Namestie-SNP-si-pripominalo-udalosti-spred-17-rokov-cl21935.html> (download 18 juli 2015).
- www8. (anoniem/TASR, gepost 27 januari 2012). ‘Slováci sa postavili Gorile. Protesty budú pokračovať’. Hospodárske Noviny, <http://hnonline.sk/slovensko/c1-54540160-slovaci-sa-postavili-gorile-protesty-budu-pokracovat> (download 18 juli 2015).
- www9 (anoniem/bvb, gepost 6 juni 2004). ‘Actiegroepen betogen op het Beursplein tegen spreidingsplan.’ dS De Standaard. http://www.standaard.be/artikel/detail.aspx?artikelid=DMF06062004_016 (Download 18 juli 2015).

- www10. Miháliková, Mária (gepost 16 november 2009). 'Pre školy je november 1989 okrajovou záležitosťou.' Pravda. <http://spravy.pravda.sk/domace/clanok/164174-pre-skoly-je-november-1989-okrajovou-zalezitostou/> (Download 18 juli 2015).
- www11. Pokorný, Juraj (gepost 7 december 2009). 'Revitalizácia Námestia SNP – veľkolepý zámer bez „happyendu“.' Stavebné Fórum. <http://www.stavebneforum.sk/sk/article/15688/revitalizacia-namestia-snp-velkolepy-zamer-bez-happyendu/> (Download 18 juli 2015).
- www12. (anoniem/RBM, gepost 24 januari 2011). 'Grote betogingen in Brussel.' De Standaard, <http://www.standaard.be/artikel/detail.aspx?artikelid=CF35CFT5> (Download 18 juli 2015).
- www13. Vester, Miroslav (oorspronkelijk gepost 21 januari 2003, laatste actualisatie 19 mei 2015). 'Spomienky gymnazistu na SNP a koniec vojny.' Klub generácie báčikov. <http://www.kgbacikovia.websnadno.cz/Spomienky-gymnazistu.html> (download 18 juli 2015).

‘WAT KWAM ER UIT EEN SCHOT?’

HET BEELD VAN GAVRILO PRINCIP IN PERS EN POËZIE

Jelica Novaković-Lopušina (Beogradski Univerzitet)

Sven Peeters (Encora. Stedelijk Volwassenenonderwijs Antwerpen)

‘WHAT CAME OUT OF A SHOT?’

THE PICTURE OF GAVRILO PRINCIP IN PRESS AND POETRY

Abstract: The year 2014 marked the centennial of the beginning of the First World War: on June 28th 1914 Gavrilo Princip shot down the Austrian Archduke Franz Ferdinand. Princip was and remains a hero to some, a terrorist to others. In their book *Wat kwam er uit een schot?* (What came out of a shot?) Jelica Novaković and Sven Peeters made a study of a century of Princip’s representations in the press and literature of the Low Countries. The conclusion is that every age has its own Princip. Exploring also the differences between Dutch and Flemish sources they give in this paper examples of press accounts of Princip’s youth and psychology, his emotional commitment and his motives. The second part of the paper deals with Princip’s appearances in poetry: on the one hand he is presented as a representative of the cycle of violence and contra-violence, on the other hand as a completely demythologized (anti-)hero.

Keywords: First World War – Franz Ferdinand – Gavrilo Princip – imagery – Sarajevo assault

Inleiding

Deze bijdrage vormt een onderdeel van een breder diachroon en synchroon onderzoek naar de beeldvorming in Nederlandstalige bronnen over de aanslag in Sarajevo (28 juni 1914) en de dader Gavrilo Princip (Novakovic & Peeters 2015). Een van de vragen waarvan we bij ons onderzoek zijn uitgegaan is de vraag naar de al dan niet veranderende receptie en beoordeling van daad en dader in de afgelopen honderd jaar. Als corpus van Nederlandse persbronnen

heeft de online data-base *Delpher* gediend, Vlaamse bronnen moesten daarentegen in krantenarchieven worden opgezocht.

Wat de literaire representaties betreft, heeft naast speurwerk op het internet en in thematische bloemlezingen ook geluk een rol gespeeld. Het is gebleken dat Princip sinds de jaren zeventig van de twintigste eeuw ook als personage in kunst en literatuur opduikt. In deze bijdrage zullen we alleen op zijn representaties in de Nederlandstalige poëzie focussen.

1. Het beeld van Gavrilo Princip in de Nederlandstalige pers

Met het verschijnen in 2013 van het boek *Slaapwandelaars* van de Australische historicus Christopher Clark en de reeks *centennial*-herdenkingen is de vraag naar de oorzaken van de Grote Oorlog weer in het middelpunt van de publieke belangstelling gekomen. Dat de aanleiding tot deze ‘wereldbrand’ – om een gangbare metafoor te gebruiken – de aanslag in Sarajevo is geweest, is min of meer een algemeen aanvaarde stelling. De kwalificatie van de dader en de daad blijven echter een omstreden kwestie, op het moment misschien zelfs meer dan ooit.

De vraag naar de beeldvorming over Gavrilo Princip die op 28 juni 1914 de Oostenrijkse troonopvolger, aartshertog Franz Ferdinand, en diens vrouw doodgeschoten heeft, levert zowel synchroon als diachroon interessante inzichten op. Het toont namelijk aan dat de teneur van de krantenberichten en opiniestukken vanaf het begin gebonden was aan de ideologische invalshoek, maar ook aan de veranderende internationale allianties. Het toont ook aan dat revisie van de geschiedenis een terugkerend fenomeen is.

1.1. Leeftijd en psychische gesteldheid

Als we naar de eerste reacties kijken dan kunnen we meteen al een verschil in toon en verwoording vaststellen. Citaten uit deze groep leggen de nadruk op de

jeugdige leeftijd en psychische gesteldheid van de dader. In een zekere zin benadrukken ze de verlichtende omstandigheden. We geven ze hier in chronologische volgorde:

<i>Een dweepzuchtige Servische melkbaard</i>	<i>Het Handelsblad</i> 30 juni 1914
<i>Een opgeschoten krankzinnige jongen</i>	<i>Nieuwsblad van het Noorden</i> 1 juli 1914
<i>Een in zich zelf gekeerd, zenuwachtig jongmensch</i>	<i>Tilburgsche Courant</i> 1 juli 1914
<i>Een abnormaal en geëxalteerd mensch</i>	<i>Tilburgsche Courant</i> 1 juli 1914
<i>Een jonge ellendeling</i>	<i>Gazet van Antwerpen</i> 30 juli 1914
<i>Een jonge student</i>	<i>Algemeen Handelsblad</i> 27 juni 1929
<i>Een jeugdig heethoofd</i>	<i>Algemeen Handelsblad</i> 27 juni 1929
<i>Een jeugdige moordenaar</i>	<i>Algemeen Handelsblad</i> 27 juni 1929
<i>Deze opgewonden jongen</i>	<i>De Surinamer</i> 6 augustus 1931
<i>De daad van een dwaazen jongen</i>	<i>Nieuwsblad van het Noorden</i> 16 juni 1939
<i>Een brave borst</i>	<i>De Telegraaf</i> 10 september 1983
<i>Een hologige, tuberculeuze scholier</i>	<i>Nieuwsblad van het Noorden</i> 4 juli 1989
<i>Amper het knapendom ontstegen</i>	Marc Reynebeau 24 juli 2004
<i>Een of andere gek</i>	Erwin Mortier 2009
<i>Een moedige, dolle jongen die geloofde dat hij goed deed</i>	Biljana Srbljanović 2013
<i>Iets suïcidaals, of op z'n minst fatalistisch</i>	Bob van Laerhoven 2014

1.2. Emotionele betrokkenheid

Uit de tweede groep spreekt een grotere emotionele betrokkenheid, voornamelijk verontwaardiging en veroordeling, die door krachtige bijvoeglijke naamwoorden uitgedrukt worden zoals *gruwelijk*, *afgrijselijk*, *akelig*, *ijskoud* en *laf*. Maar hier en daar komt ook een mildere of zelfs positieve beoordeling voor. We geven, weer chronologisch, eerst de krantenkoppen die zich op de dader richten, en daarna de koppen die de daad zelf betitelen:

<i>Een sluipmoordenaar</i>	<i>De Gooi- en Eemlander</i> 1 juli 1914
<i>Een gruwelijken moordenaar</i>	<i>Gazet van Antwerpen</i> 1 juli 1914

<i>Een laffe dader</i>	<i>Gazet van Antwerpen</i> 2 juli 1914
<i>Een akelige kwajongen</i>	<i>De Nieuwe Gazet</i> 5 juli 1914
<i>Een eerlijk mens gedreven door edele gevoelens</i>	<i>De Surinamer</i> 6 augustus 1931
<i>Een ijskoude killer</i>	Hilde Eynikel 2014
<i>Een nobele aanslagpleger</i>	<i>De Warme Winkel</i> , zomer 2014
<i>Afgrijpselijke anarchistisch complot</i>	<i>Gazet van Antwerpen</i> 29/30 juni 1914
<i>De snoode daad</i>	<i>De Gooi- en Eemlander</i> 1 juli 1914
<i>Die onnoembare misdaad</i>	<i>Gazet van Antwerpen</i> 2 juli 1914
<i>Gruweldaad</i>	<i>De Telegraaf</i> 13 september 1979
<i>Een koelbloedig schot</i>	<i>De Telegraaf</i> 10 september 1983
<i>Een wespensteek voor een chronisch zieke</i>	Max Hastings 2014

1.3. Motieven

Bij de derde groep citaten gaat het om een politieke interpretatie van de motieven. Afhankelijk van de ideologische achtergrond schommelt het beeld van Princip tussen geëngageerde socialist en vrijheidslievende idealist tot fanatieke nationalist en koelbloedige terrorist:

<i>Een tegenstander van het imperialisme</i>	<i>Nieuwe Tilburgsche Courant</i> 1 juli 1914
<i>Een Servische imperialist</i>	<i>De Nieuwe Gazet</i> 5 juli 1914
<i>Een rasfanatieker</i>	<i>De Nieuwe Gazet</i> 5 juli 1914
<i>Een jonge anarchist</i>	<i>De Telegraaf</i> 14 april 1979
<i>Een Servische nationalist</i>	<i>Nieuwsblad van het Noorden</i> 18 april 1980
<i>Een vrijheidsstrijder</i>	<i>De Telegraaf</i> 10 september 1983
<i>Een zelfmoordterrorist</i>	<i>De Standaard</i> 24 juli 2004
<i>Getraind eliteterrorist</i>	Hilde Eynikel 2014
<i>De fanatieke, nationalistische zelfmoordterrorist</i>	Marc Reynebeau in: Henrik Rehr 2014
<i>Een idealistische jongeman</i>	<i>Knack</i> 28 juni 2014
<i>Net zoals de jihadisten van nu ... een martelaar</i>	<i>Knack</i> 28 juni 2014
<i>Succesvolste terrorist ooit</i>	<i>nos.nl</i> 28 juni 2014

<i>Een rechtsextremist</i>	<i>historiek.net</i> 2 juli 2014
<i>Veroorzaker van de Eerste Wereldoorlog</i>	<i>historiek.net</i> 2 juli 2014
<i>Geschikte martelaar voor de goede zaak</i>	Marc Reynebeau 24 juli 2014
<i>De terrorist in een heldenrol</i>	<i>nrcreader.nl</i> 31 augustus 2014
<i>Tirannenmoord</i>	<i>Nieuwsblad van het Noorden</i> 4 juli 1989
<i>Een revolutionaire daad</i>	Biljana Srbljanović 2013
<i>De terroristische methodiek</i>	Hilde Eynikel 2014

Een aparte groep citaten krijgen we als we kijken naar de etnische representaties van Princip. De evidente verwarring vloeit voort uit het feit dat er vier parameters bepalend meespelen:

- 1) etnisch gezien was Gavrilo Princip Serviër
- 2) ideologisch gezien Joegoslaaf /Zuidslaaf
- 3) staatkundig gezien Oostenrijks onderdaan en
- 4) geografisch gezien Bosniër.

Dat hij in *De Misthoorn* zelfs als Jood neergezet wordt zegt wel alles over de ideologische basis van deze bron uit 1941.

<i>Een Bosnisch-Serviër (en Oostenrijksch onderdaan dus)</i>	<i>Nieuwsblad van het Noorden</i> 15 mei 1929
<i>Een geografisch Serviër</i>	<i>De Surinamer</i> 6 augustus 1931
<i>Een Oostenrijksche onderdaan behoorend tot het ras der Serviërs</i>	<i>Nieuwsblad van het Noorden</i> 27 juni 1934
<i>Een Bosnisch nationalistische student</i>	<i>De banier</i> 8 november 1938
<i>Een Servische agent</i>	<i>Algemeen Handelsblad</i> 8 april 1939
<i>Een jood</i>	<i>De Misthoorn</i> 6 december 1941
<i>Een romantische fanatieke Zuidslavische nationalist</i>	<i>Nieuwsblad van het Noorden</i> 4 juli 1989

1.4. Verschil in beeldvorming tussen Noord en Zuid

Er valt verder in de berichtgeving een licht verschil op tussen Nederlandse en Vlaamse bronnen, zeker onmiddellijk na de aanslag. Terwijl Nederlandse berichten iets meer reserve aan de dag legden, in de hoop de nagestreefde neutraliteit van het land te kunnen waarborgen, gebruikte men in België de gelegenheid om uit te halen naar de eigen politieke tegenstanders. Daartoe bediende men zich dan ook van een navenant taalgebruik. Op de beschuldigingen van het katholieke *Handelsblad* aan het adres van liberalen en socialisten, die medeschuldig zouden zijn geweest aan de anti-katholieke samenzwering tegen Franz Ferdinand, reageerde de socialistische *Volksgazet* (1 juli 1914) onder de titel *Rond eene moord – Klerikale mesthoop-litteratuur* zonder een blad voor de mond te nemen:

In Oostenrijk zijn twee menschen van koninklijken bloede vermoord. Eerst werd een bomaanslag vrijdeld en daarna werden zij door revolverschoten gedood. Dat bericht deelden gisteren al de bladen mee. Het rioolblad van Antwerpen vond het echter noodig een hoofdartikel te geven, waarin wordt gezegd dat het socialisme in dezen dubbelen moord een aanleiding heeft om te juichen; met andere woorden, de socialisten hebben schuld aan de misdaad. En dat wordt ons verweten door het vuilste orgaan der partij, die het koninkdom in België altijd misbruikt heeft, en die zoolang koningsliefde gevoelde als de vorst de knecht hunner jezuïetische kuiperijen zijn wou. Is het noodig de klerikale schriften aan te halen, waarin ze den koning dreigden een kop kleiner te maken, omdat hij de liberale regeering niet wilde dwarsboomen ...? (...)

Het misselijk blad vertelt verder nog dat alle koningsmoordenaars hunne leerschool hebben gehad in de Volkshuizen of in liberale scholen (...)

De tragische gebeurtenis van Bosnië's hoofdstad zal niemand verwonderd hebben. De moord op een mensch is altijd af te keuren. De mensch is de schuld der toestanden niet: de schuld ligt aan het systeem. (...) Het werd een onverdraaglijk regiem waartegen het Socialistisch Internationaal Bureel meermaals protest aangeteekend heeft. Op dit oogenblik reeds hebben de socialisten het gevaar van zulke politiek doen inzien.

Wanneer een boog te sterk gespannen wordt, springt hij. De boog is gespannen. Prins Ferdinand werd gedood met zijn vrouw. (...)

Als mensch betreuren we zijn dood en de verdwijning van zijn vrouw. Het waren ook mensen... Maar als heerschers hebben zij hun eigen ongeluk voorbereid. De moord van Sarajevo is, in zekere mate, een zelfmoord.

De unieke formulering van de aanslag als “in zekere mate een zelfmoord” vertelt veel over de politieke verhoudingen in het België van toen.

In het huidige discours overheerst zowel in de Nederlandse als in de Vlaamse pers het leggen van parallellen tussen Gavrilo Princip en het huidig terrorisme, of het nu in Oost-Oekraïne gesitueerd is of onder de islamitische fundamentalisten.

Om in gedachten 1914 met 2014 te vergelijken, moet je het Servië van toen (vanwaar de moordenaars van de kroonprins kwamen) vervangen door het Oekraïne van nu. In beide gevallen gaat het om een geopolitiek niet vooraanstaand maar wel ambitieus land met vloeibare grenzen. Het ligt telkens op een strategische plek op de breuklijn tussen grote machtsblokken (toen: Habsburg – Rusland – Turkije). Het zijn ook twee onstabiele democratieën, met een opeenvolging van elkaar naar het leven staande corrupte en incompetent staatshoofden. Een ideale voedingsbodem kortom voor conflict en complot. (Bart Eeckhout in De Morgen, 8 maart 2014)

Als Princip vandaag in onze contreien was geboren, is de kans niet gering dat ook hij een Syriëstrijder was geworden (...) Net als de jihadisten van nu was Princip bereid een martelaar te worden. De geheime Servisch-nationalistische militaire organisatie die Princip bewapende, heette niet toevallig Ujedinjenje ili Smrt ('Eenmaking of Dood', ook bekend als de Zwarte Hand). Net zoals die Zwarte Hand toen, geven salafisten jongeren vandaag een doel, een vooruitzicht, iets waarmee ze aanzien denken te verwerven. (Jeroen Zuallaert in Knack, 28 juni 2014)

Honderd jaar beeldvorming rondom de aanslagpleger van Sarajevo toont aan dat Princip al snel tot symboolfiguur is geworden die afhankelijk van het politieke moment met een nieuwe inhoud gevuld kan worden.

2. Het beeld van Gavrilo Princip in de Nederlandstalige poëzie

In de poëtische neerslag van Princip en zijn daad komt een duidelijke tweedeling naar voren. Aan de ene kant gaat het om een contemplatieve, panoramische blik die in de daad en de daad een symbool ziet van de condition humaine die gedoemd lijkt tot een eeuwige kringloop van geweld en contra-geweld. Aan de andere kant wordt het beeld van Princip ontmythologiseerd, bijvoorbeeld door middel van deconstructie of door het hanteren van een absurdistische metaforiek. Met uitzondering van Stefan Hertmans betreft het allemaal heel recent geschreven gedichten.

2.1 Contemplatie en melancholie

In de eerste regels van Stefan Hertmans' gedicht *Wakken* (uit: *Bezoekingen*, 1988) wordt verwezen naar het rake schot dat niet alleen het bloedige begin van de twintigste eeuw heeft gekenmerkt, maar in feite doorlopend gevolgen zou hebben tot aan het einde ervan.

*Toen iemand in Sarajevo raak
geschoten had, werden de eerste wissels
zichtbaar van een bar en troosteloos gebied,
nog half bebost –*

Hertmans verwijst niet alleen naar de Eerste Wereldoorlog, maar lijkt op een profetische manier reeds in 1988 het naderen van de burgeroorlog in ex-Joegoslavië te voorvoelen, waar verminkte ledematen en wonden ondanks de ogenschijnlijke vrede nog steeds op zoek zijn naar lichamen:

*pijnbomen vooral, opgekrulde rails,
draadversperringen, laarzen,
getrapte gezichten en een onmetelijke
put waarin verminkte ledematen als
halve, onbegrepen letters verdwenen,*

*die put van Arcimboldo,
zonder echo;
het duurde een halve eeuw
voor iedere wond een lichaam vond.*

Een soortgelijke melancholie om de kringloop van de geschiedenis spreekt uit een gedicht van Michaël Vandebril. Het opvallende bij hem is dat hij zich identificeert met Gavrilo Princip, aan wie het gedicht opgedragen is. Als titel gebruikt Vandebril een Servisch woord dat hij tijdens zijn bezoek aan Belgrado heeft geleerd omdat het als uitleg diende voor de Servische mentaliteit: *inat*. Het kent geen exact equivalent in het Nederlands en betekent ongeveer: trots, koppigheid, verzet, dwarsliggerij ...

*in de verte dendert een slee
over de kasseien het geluid vult
mijn lege ziel die duizend muren
zal doorboren om tot u te komen
als een zwarte vogel die neerstrijkt
op het eeuwig smeulende veld*

Zou *inat* een (al te) menselijke eigenschap zijn die tot ‘eeuwig smeulende velden’ leidt?

Toen Jelica Novaković vorig jaar (2014) in de PEN-Schrijversflat in Antwerpen verbleef en wij het idee opvatten om samen iets te schrijven naar aanleiding van de WO I-herdenking, heeft ze ook even geprobeerd om zich in de persoon van Gavrilo Princip te verplaatsen. Het overheersende gevoel daarbij was inderdaad melancholie om het menselijke tekort en de eeuwige kringloop van het lijden waarin geen onderscheid meer kenbaar is tussen de verschillende figuranten van de geschiedenis.

*Dit graf is mij te klein
naast and'ren wil ik liever zijn
naast al dat afgeschoten wild*

van gesnorden en be kroonden
naast opgehangen boeren
strijders hongerslijders en benijders
naast al die vele miljoenen
die niet beter wisten
dan te volgen in den dood
de dromen achterna
die men ons bood
naast serve en kroaten
naast haters en gehaten
hun haatdragende nazaten

luttel is wat ik ze geven kan
een uitgedroogde zwarte hand
hangend aan een ijz'eren draad

Jelica Novaković (2013¹)

In het herdenkingsnummer van *Het Liegend Konijn* (april 2014) heeft hoofdredacteur Jozef Deleu meer dan honderd gedichten opgenomen die over de oorlog gaan. Enkel in het gedicht van Abdelkader Benali, getiteld *Wittgenstein aan het front*, wordt melding gemaakt van de aanslag in Sarajevo en de vraag of de oorlog wel uitgebroken zou zijn als de aanslag mislukt was geweest of iemand hem had weten te verhinderen. Ook hier is er in zekere zin sprake van melancholie, voortkomend uit het simpele geloof dat door het verhinderen van de aanleiding ook de oorzaken teniet gedaan zouden zijn.

4.

In Sarajevo wijst de blinde mij het kogelgat.
Dat niemand ziet, verborgen achter de parafermalia
Van de actualiteit. De blinde ziet alles. Ik zie

¹ Eerste publicatie in: Novaković & Peeters (2015)

*Het ook, zoals je in een wolk Cleopatra's neus
Ziet en nooit meer vergeet. 'Daar', benadrukt
Mijn blinde gids. Heb ik reden hem niet te
geloofen? 'Daar reed de koets de duistere bek
Van de geschiedenis binnen. Over de stad hing de klamme
Deken van opwinding. Opwinding was onze meester.
'Hier blazen prinses het stof der ledigheid weg.'
De blinde, 'noem me Mehmet, ik ben vernoemd
naar de sultan', hoopt morgen 114 te worden.
'De laatste tijd slaap ik slecht. Ik was er tenslotte bij.
Had de kogel kunnen stoppen. Nee, echt.'*

Abdelkader Benali (2014:49)

Een ander betekenisvol moment in dit gedicht is “opwinding”. Deze emotie lijkt wel een soort virusinfectie die om zich heen grijpt en zijn destructieve krachten simpelweg moet botvieren. Anders was de kogel wellicht te stoppen geweest?

2.2 Deconstructie

De resterende gedichten neigen eerder naar de ironische en zelfs hilarisch-absurdistische kant. Benno Barnard schreef een gelegenheidsgedicht waarin hij ironisch neerkijkt op zijn ik-figuur Gavrilo en diens “*gekoketteer met heldendom, pistolen, vaderland*”. Hieronder enkele fragmenten.

Gavrilo

(...)

*ik Servische nationalist had me van zijnsvorm
vergist! Welke metamorfose had ik nu nodig
voor een te gek artikel op Wikipedia?*

(...)

*Volgde gekoketteer met heldendom, pistolen,
vaderland: hogere flauwekul, die zich goed
uit de tabakswalm in de Gouden Steur*

*liet scheppen... en ons gezamenlijke brein
van enkelingen die iets samen wilden zijn
kwam op de welbekende stommiteit:*

28 juni en wij naar Sarajevo.

(...)

*vergeef me als ik onzijn zing. In elk geval schoot
uit de achtergrond van de wereldgeschiedenis
die prinselijke wagen de kade op waar ik,
zijn demon, niet te wachten stond. Ik trok,
gaf Europa een knal, slikte een vingerhoedje
cyaankali maar werd alleen een beetje duizelig*

(...)

Benno Barnard (2014²)

Dat de aanslag te Sarajevo ook een heel andere, Freudiaanse betekenis kan krijgen, zien we in het absurdistisch-erotische gedicht *De Eerste Wereldoorlog van de penis van Zorro* (uit *De herfst van Zorro* van Rodaan al Galidi, 2006:56):

*Mijn penis is een aartsbetrog,
mijn hart Sarajevo.
Ze vermoorden elkaar,
denken niet aan mij of aan de zon
- ach, de zon.
In een ander gedicht zal ik*

² Eerste publicatie in: Novaković & Peeters (2015)

over haar vertellen.

Heel dualistisch ziet Al Galidi zijn onderlijf en zijn hartstreek in een voortdurende strijd met elkaar verward. Het is wel interessant dat in Galidi's rolverdeling Franz Ferdinand staat voor de lust en Sarajevo voor de liefde. De uitkomst is bij Al Galidi echter omkeerbaar: Ferdinand zou net zo goed Sarajevo kunnen vermoorden. Het is alleen niet duidelijk of tussen Princip en Sarajevo een gelijkheidsteken staat, maar daar lijkt het wel sterk op. De oorspronkelijke lading van Princip als aanslagpleger en Franz Ferdinand als slachtoffer maar ook symboolfiguur van het imperialisme is daarmee op een postmoderne manier uitgehold en binnenstebuiten gekeerd.

Conclusie

Historische personen en gebeurtenissen ondergaan vrijwel direct een breed scala van interpretaties en oordelen. Het is zowel uit diachroon als synchroon onderzoek gebleken dat Gavrilo Princip en zijn aanslag van Sarajevo tegenstrijdig werden ontvangen, afhankelijk van de heersende ofwel individuele politieke overtuigingen. De twee tegenpolen in dit proces van beeldvorming lijken een constante te zijn: aan de ene kant is er het verlokken beeld van de opstandige jongeling met zijn *noble cause*, aan de andere het angstaanjagende van anarchisme, geweld en ontregeling. Het feit dat Gavrilo Princip geen herdenkingsfeest nodig had om springlevend te blijven in de verbeelding zegt in wezen al voldoende over zijn status van moderne mythe.

Bibliografie

- Benali, Abdelkader (2013). 'Wittgenstein ligt aan het front.' In: (ed.) Jozef Deleu, *Het liegend konijn* 12, nr. 1, p. 49.
- Galidi, Rodaan al (2006). 'De Eerste Wereldoorlog van de penis van Zorro'. In: *De herfst van Zorro. Gedichten*. Amsterdam: Meulenhoff & Antwerpen: Manteau.

- Eeckhout, Bart (2014). 'Is 2014 het nieuwe 1914? Hoor het spook van de geschiedenis aan de deur rammelen in Oekraïne.' In: *De Morgen*, 8 maart 2014.
- Hertmans, Stefan (1988). 'Wakken'. In: *Bezoeken*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Novaković, Jelica & Sven Peeters (2015). *Wat kwam er uit een schot? 100 jaar beeldvorming in de Nederlandstalige pers en literatuur rondom de aanslag van 28 juni 1914*. Antwerpen: Vrijdag
- Zuallaert, Jeroen (2014). 'Gavrilo Princip, wiens schot Wereldoorlog I ontketende: Syriëstrijder avant la lettre.' In: *Knack*, 28 juni 2014 (www.knack.be).

BEELDEN VAN POLEN EN MIDDEN- EN OOST-EUROPA IN DE NEDERLANDSE CULTUUR

Jo Sterckx

(Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań)

IMAGES OF POLAND AND CENTRAL AND EASTERN EUROPE IN DUTCH CULTURE

Abstract: This article summarizes a study of the image of Poland and Central and Eastern Europe in Dutch culture, which consists of two parts: (1) an analysis of the image of Poland in news magazines and newspapers (1980-1983, 1988-1993 and 2000-2010), and (2) an analysis of the image of Central and Eastern Europe in television programs, travel guides and (literary) nonfiction. Based on the theories of Said (1978), Todorova (1997), Jezernik (2004), and Leerssen and Gerrits (2007), the study concludes that Dutch 'cultural texts' contain traces of Balkanist and Euro-orientalist discourses; characteristics such as authenticity, underdevelopment and exoticism are attributed to Central and Eastern Europe.

Keywords: image – Poland – Central Europe – Eastern Europe – Dutch culture – analysis

Inleiding

Deze bijdrage is een samenvatting van een onderzoek naar het beeld van Polen en Midden- en Oost-Europa in de Nederlandse cultuur. Dit onderzoek bestaat uit twee delen: (1) een analyse van het beeld van Polen in de Nederlandse geschreven pers en (2) een analyse van het beeld van Midden- en Oost-Europa in de Nederlandse cultuur. Methodologisch steunt het onderzoek voornamelijk op Edward Said (1978) en Maria Todorova (1997) en ten tweede op Jezernik (2004), Thompson (2005) en Leerssen en Gerrits (2007). Van belang is het bestaande onderzoek naar de beeldvorming van Midden- en Oost-Europa in de West-Europese (bv. Duitse en Britse) media en literatuur, waarin elementen van oriëntalistische en balkanistische vertogen (discoursen) aanwezig zijn (Naarden

2002, Hudabiunigg 2004, Fleming, 2005, Fomina & Frelak 2008, Hammond 2010, Wilk 2010).

Het eerste deel bevat een beschrijving van de naoorlogse bilaterale betrekkingen tussen Polen en Nederland en drie gevalsanalyses, die werden bepaald aan de hand van gebeurtenissen waarvoor in de internationale nieuwsmedia grote belangstelling bestond. Ten eerste werd het beeld van Polen in de opinieweekbladen *Elsevier*, *Vrij Nederland* en *De Groene Amsterdammer* onderzocht in de periode van 1980-1983, i.e. het begin van de oppositiebeweging Solidariteit tot het einde van de Staat van Beleg. Alle artikels die over de gebeurtenissen in Polen berichtten en over een narratief karakter beschikten, werden geanalyseerd. Daarnaast werd het beeld van Polen geanalyseerd in dezelfde opinieweekbladen tijdens de transitieperiode (1988-1993), i.e. het begin van de onderhandelingen tussen het regime en de oppositie tot het einde van de eerste politieke en economische hervormingen. Ten slotte analyseerde ik het beeld van de Poolse arbeidsmigratie naar Nederland (2000-2010) in dagbladen.¹

Het tweede deel van het onderzoek bevat een kwalitatieve analyse van het beeld van Midden- en Oost-Europa (de MOE-landen) in de Nederlandse cultuur.² Ten eerste werd het beeld van deze landen in televisieprogramma's van de publieke omroepen onderzocht. Een uniek kenmerk van de *Nederlandse Publieke Omroep* (NPO) is de gevarieerde ideologische en levensbeschouwelijke achtergrond van de onafhankelijke omroepverenigingen, die elk beschikken over een welbepaalde hoeveelheid zendtijd, afhankelijk van het ledenaantal. Ten tweede werd het beeld van Midden- en Oost-Europa in Nederlandse reisgidsen en handboeken geanalyseerd. Ten slotte analyseerde ik het beeld van de regio in

¹ Een herwerkte versie van deze derde casestudie is Sterckx 2012.

² Midden-en Oost-Europa omvat in dit onderzoek de staten van het voormalige Oostblok en het Europese deel van de voormalige Sovjet-Unie. Het gaat om de volgende landen: Albanië, Armenië, Azerbeidzjan, Bosnië en Herzegovina, Bulgarije, Estland, Georgië, Hongarije, Kosovo, Kroatië, Letland, Litouwen, Macedonië, Moldavië, Montenegro, Oekraïne, Polen, Roemenië, Rusland, Servië, Slovenië, Slowakije, Tsjechië en Wit-Rusland.

literaire non-fictie uit de periode 2000-10.³ Het literaire non-fictiegenre heeft in de afgelopen vijftien jaar een sterke positie verworven in de Nederlandse literatuur, onder andere door stijgende verkoopcijfers en vertalingen en literaire prijzen.

1. Beelden van Polen in de Nederlandse geschreven pers (1980-2010)

1.1 Tijdens de Staat van Beleg

De Staat van Beleg in Polen vond plaats van 13 december 1981 tot 22 juli 1983 en had als doel om de oppositiebeweging (Solidariteit) te neutraliseren door een drastische vrijheidsbeperking. Verscheidene West-Europese regeringen, waaronder de Nederlandse, onderhielden geen officiële contacten met oppositie-afgevaardigden, o.a. in het kader van de *Ostpolitik* en het behoud van de detente. Een hoofddoelstelling van de Nederlandse diplomatie was het voorkomen van een gewapend conflict met de Sovjet-Unie. Nederland zou economische en financiële steun verlenen, op voorwaarde dat het regime de in augustus 1980 begonnen liberalisering zou voortzetten. Een officiële reactie van de Nederlandse overheid op de arrestaties van oppositieleiders bleef uit; op de Staat van Beleg reageerde Den Haag uitsluitend in NAVO- en EPS-verband. De NAVO en de EPS besloten door te gaan met de humanitaire hulp, maar de economische hulp te bevriezen en geen contacten met het regime te onderhouden. In januari 1982 maakte de EG drie eisen kenbaar aan het regime: (1) de officiële beëindiging van de Staat van Beleg, (2) de vrijlating van alle politieke gevangenen en (3) de start van onderhandelingen tussen de autoriteiten en Solidariteit. Nederland was de initiatiefnemer van deze voorwaarden en zolang de situatie in Polen onveranderd bleef, zou een wijziging van het Nederlandse standpunt of een verbetering van de bilaterale contacten niet kunnen plaatsvinden (Baudet 2001).

³ Deze casestudie werd gepubliceerd in *Werkwinkel*, Volume 9 (1) (Sterckx 2014).

1.2 Tijdens de liberalisering

Na het einde van de Staat van Beleg verliepen de bilaterale betrekkingen aanvankelijk stroef. In vergelijking met de onmiddellijke intensivering van de contacten door andere landen, bijv. West-Duitsland en Italië, bleef de Nederlandse toenadering tot Polen terughoudend. In 1987 bracht Minister van Buitenlandse Zaken, Hans van den Broek (CDA), echter een baanbrekend staatsbezoek waarbij hij een gesprek had met Lech Wałęsa; het westerse beleid liet immers geen contacten met Wałęsa toe. Deze ontmoeting, waarvan de West-Europese partners niet op de hoogte waren, had een binnenlands en internationaal motief: (1) de populariteit van Solidariteit in Nederland en het pareren van de kritiek op Van den Broek voor een gebrek aan interesse in mensenrechten; en (2) de morele druk op de Poolse autoriteiten om in dialoog te gaan met Solidariteit (Baudet 2011).

Van 1988 tot 1993 kende Polen politieke en economische liberalisering. Na de Ronde Tafelbesprekingen in 1989 tussen Solidariteit en de autoriteiten besloot Den Haag dat terughoudendheid tegenover de oppositie overbodig was. Toch bleef de financiële steun relatief bescheiden wegens de scepsis van het Ministerie van Financiën over de Poolse economische vooruitzichten. Vanaf 1990 steunde het *Programma Samenwerking Oost-Europa* de overgang naar de vrijemarkteconomie en de versteviging van de democratie en rechtsstaat, maar bleef de hulp altijd nadrukkelijk gericht op de bevordering van de Nederlandse export en investeringen (Hellema 2006). Na 1989 intensiveerden de culturele betrekkingen dankzij de stedenbanden, de ambassades, de Stichting Nederland-Polen en de opening van het Nederlandse Huis in Warschau (Thijssen 1992). Sinds 1993 was Polen officieel kandidaat-lid van de NAVO, maar de Nederlandse regering verzette zich aanvankelijk, tot 1998, tegen een snelle NAVO-uitbreiding in Midden- en Oost-Europa (Hellema & Kaatee 2011).

De eerder afwachtende houding van de Nederlandse overheid stond in schril contrast met de betrokkenheid van de burgermaatschappij, die bijzonder actief was in de hulpverlening aan Polen tot het einde van de jaren 1980. Zo zorgde

het *Informatieburo NSZZ Solidarność* vanaf januari 1982 voor de informatieverlening omtrent de gebeurtenissen in Polen en werden er in verschillende steden *Polen Komitees* opgericht. Ook aan het einde van de jaren 1980 en begin jaren 1990 zorgde de burgermaatschappij voor zowel materiële hulp via liefdadigheidsacties als publicaties. Een van de bekendste landelijke hulpacties in 1985 was ‘Help de Polen de winter door’ van de *Nederlandse Stichting Hulp Polen*. De liefdadigheidsactie ‘Geeft u nog om Polen?’ richtte zich in 1990 vooral op medische hulp. De actie kreeg medewerking van een van de populairste tv-programma’s van die tijd, de *TROS TV Show*. De actie ‘Poolse Hartpatiëntjes Naar Nederland’ liet tussen 1984-1990 meer dan 400 Poolse kinderen naar het Wilhelmina Kinderziekenhuis in Utrecht overbrengen, wat leidde tot de tv-actie *Hart Voor Een Kind* in mei 1987.

1.3 Arbeidsmigratie

Vanaf de jaren 1990 verbeterden de bilaterale economische betrekkingen. Tussen 1996 en 2000 verdubbelde de Nederlandse uitvoer naar de EU-kandidaat-lidstaten van 9 naar 18 miljard gulden, waarvan de helft naar Polen. Van de tien nieuwe EU-lidstaten was Polen de belangrijkste handelspartner van Nederland. Tussen 2004 en 2011 steeg Polen van de veertiende naar de achtste plaats in de lijst van belangrijkste exportlanden voor Nederland. In 2013 beschouwde Den Haag Polen als belangrijkste Midden-Europese handelspartner; Polen was voor Nederland de zevende en Nederland voor Polen de zesde belangrijkste exportbestemming (Packbier 2001 en Adema 2013). Aanvankelijk steunde Den Haag de vijfde EU-uitbreiding, maar naarmate 1 mei 2004 naderde, steeg de bezorgdheid bij de publieke opinie. In het debat over het vrij verkeer van werknemers besliste het kabinet-Balkenende II om overgangsmaatregelen te nemen en de toelating van arbeidsmigranten uit de nieuwe EU-lidstaten te beperken (Szytniewski & Segers 2011). De werkvergunning voor burgers uit de nieuwe EU-lidstaten werd op 1 mei 2007 afgeschaft en op 1 januari 2014 gingen de grenzen open voor Bulgaarse en Roemeense arbeidsmigranten. Tijdens de

jaren 2000 was de arbeidsmigratie uit de nieuwe EU-lidstaten een hot topic in de nieuwsmedia en politiek; ‘de Poolse loodgieter’ verpersoonlijkte het zogenaamde gevaar voor de arbeidsmarkt en sociale zekerheid als gevolg van de arbeidsmigratie.

Het politieke discours over de arbeidsmigratie tijdens de jaren 2000 bevatte negatief geladen termen. Toenmalig Minister van Financiën Gerrit Zalm (VVD) verklaarde niet ‘overspoeld’ te willen worden door Poolse werknemers (Peeperkorn 2003). De SP sprak van een ‘vloedgolf’ van Midden- en Oost-Europeanen (Marijnissen & Wit 2006). Vanaf eind 2010 sloop er zelfs oorlogsretoriek in het discours en kwam het beeld van de ‘Polenproblematiek’ manifest op de voorgrond. De PvdA beschreef de arbeidsmigratie als ‘een tsunami van Polen’ (Zuidervaat 2010). De SP omschreef het Noord-Brabantse Zundert als een oorlogszone met ‘een rauwe invasie van Polen’ waartegen ‘hulptroepen’ soelaas moesten bieden (Pijnappels 2011). In februari 2012 lanceerde de PVV de website *Meldpunt Midden en Oost Europeanen* waarop klachten over overlast gemeld konden worden. Ondanks deze problematisering van de arbeidsmigratie, is de Poolse gemeenschap in Nederland onmiskenbaar omvangrijk geworden. Het reële aantal Polen is moeilijk te meten wegens niet-geregistreerde en tijdelijke verblijven, maar volgens het CBS waren er in 2014 meer dan 100.000 Polen in Nederland (Immigratie loopt op 2014). Het onderzoek *Polen in Nederland* toonde aan dat een meerderheid binnen de Poolse gemeenschap het verblijf in Nederland positief beoordeelt (Korf 2009).

1.4 Het beeld in de opinieweekbladen

Voor de eerste twee casestudies concentreerde ik me op het beeld in opinieweekbladen; *Elsevier* wordt beschouwd als een rechts-conservatief weekblad gericht op de liberale middenklasse, *Vrij Nederland* werd vanaf de jaren 1960 populair in links-progressieve kringen en *De Groene Amsterdammer* omschrijft zich-

zelf als onafhankelijk en besteedt veel aandacht aan politiek, cultuur en literatuur.

1.4.1 De periode 1980-1988

In de periode 1980-1983 vormt onderontwikkeling een alomtegenwoordig stereotype over Polen. *De Groene Amsterdammer* stelt dat de slechte Poolse economie een onderdrukking vormt van de Poolse bevolking. De oorzaak van de slechte toestand van de Poolse economie wordt niet gelegd bij het falen van het socialistische systeem, maar bij het wanbeheer van de communistische partij. *Vrij Nederland* hangt het stereotypische beeld op van de wodka drinkende Pool. Zowel gewone burgers als personen met een gezaghebbende functie, zoals militairen en vakbondsafgevaardigden, drinken te veel alcohol. Ook de schaarsheid wordt beklemtoond en er wordt gesuggereerd dat asociaal gedrag bij de burgerbevolking steeds toeneemt. Onbetrouwbaarheid wordt eveneens toegekend aan de Poolse strijdkrachten. Het beeld van onderontwikkeling is het sterkst aanwezig in *Elsevier* vanwege het grotere aantal vermeldingen van de slechte economische situatie. De verantwoordelijkheid wordt volledig gelegd bij het socialisme terwijl de onschuldige burgerbevolking het slachtoffer van deze treurige misstand is. De economische toestand wordt beschreven met dramatiserende termen zoals 'ingestort', 'puinhoop' en 'catastrofaal'.

Polen wordt ten tweede als rooms-katholiek voorgesteld. *De Groene Amsterdammer* duidt op de morele macht van de kerk, het symbool van de natuurlijke Poolse vaderlandsliefde, en benadrukt het conservatisme van de kerk. Dat de oppositie de kerk steunt, begrijpt links in Nederland niet; deze steun kan zelfs een gevaar betekenen voor de oppositie en nationale identiteit. De vraag moet gesteld worden of de versmelting van de Poolse en katholieke identiteit geen gevaar vormt. De kerk wordt beschouwd als de oorzaak van de maatschappelijke achterstand van de Poolse vrouwen die geconfronteerd worden met 'grof seksisme, als minderwaardig worden beschouwd en geen rechten inzake abortus

en anticonceptie hebben. Bovendien heerst er in Polen een valse en lachwekkende hoffelijkheid. *Elsevier* brengt daarentegen een positiever beeld naar voren; de kerk wordt gezien als de ultieme behoeder van de natie en het volk tegen het communisme. Bovendien blijft de kerk de enige oase van rust en hoop. Daarnaast worden de Polen geportretteerd als vrijheidlievend. Zo publiceerde *De Groene Amsterdammer* een verslag van een voormalige dissident. *Elsevier* beschouwt het heldhaftige en vechtlustige Polen als een West-Europees land, dat ondanks bezettingen en tegenslagen haar ziel heeft kunnen bewaren en dat Nederlandse steun en sympathie verdient. Over de Staat van Beleg en het socialisme zien we ten slotte verschillende standpunten. Terwijl *Vrij Nederland* de verantwoordelijkheid van de Staat van Beleg indirect bij de bevolking legt, stelt *Elsevier* de autoriteiten en het socialisme verantwoordelijk en gebruikt het blad dramatiserende termen zoals 'laffe overval', 'rode meedogenloze junta', 'verbijstering en angst' en 'een macabere kerst'. Een kenmerk van het communisme is de gewelddadige onderdrukking van het volk en de praktijken van de autoriteiten worden gelijkgesteld aan de bezetting onder Nazi-Duitsland van het nazisme en stalinisme.

1.4.2 De periode 1988-1993

In de periode 1988-1993 zijn zowel nieuwe als oude stereotypen terug te vinden. Ten eerste is opnieuw het beeld van onderontwikkeling aanwezig. Naast de werkloosheid en grote inkomensongelijkheid, besteedt *Vrij Nederland* ruim aandacht aan het alcoholisme. *Elsevier* benadrukt de armoede, hopeloosheid en alcoholisme bij de bevolking en legt de oorzaak bij de afkeer van het socialistische systeem en de lage levensstandaard. Het blad benadrukt het chaotische karakter van de Poolse samenleving en het decennialange slachtofferschap van het volk onder het socialistische wanbeleid.

Ten tweede wordt fatalisme toegekend aan de Polen, die zich schikken in hun lot en zelfs in voorspoedige tijden passief en onverschillig blijven. *De Groene*

Amsterdammer wijst op het ongeloof van de bevolking in een betere toekomst na de eerste gedeeltelijk vrije parlementaire verkiezingen in juni 1989. *Elsevier* wijst op de fatalistische aanvaarding van de bewoners van een door industriële vervuiling getroffen wijk bij Krakau, en de onverschilligheid tijdens de eerste fase van de democratisering. Na de hoop en euforie aan het begin van de hervormingen, lijken wantrouwen, teleurstelling en machteloosheid zich onder de bevolking te verspreiden. Daarnaast stelt *Vrij Nederland* Polen voor als een moeilijk te begrijpen paradoxale samenleving; aan bod komen bijvoorbeeld surrealistische en humoristische protestacties en de verdediging van het kapitalisme door de communisten. In *Vrij Nederland* vinden we een beeld van onbetrouwbaarheid; het blad publiceert reportages over corruptie en laster in de politiek en zakenwereld en de activiteiten van de Russische georganiseerde misdaad. *Elsevier* toont niet alleen een stereotypisch beeld van de Pool als fraudeur, maar ook een nieuw beeld van de Pool als betrouwbare ondernemer.

Vrij Nederland stelt Polen voor als een katholiek land en de invloed van de kerk wordt beschouwd als potentieel gevaarlijk door het gebruik van termen zoals 'vloedgolf van volksdevotie' en 'terugkeer naar de Middeleeuwen'. Het katholicisme ondermijnt de scheiding tussen religie en staat en termen zoals 'griezelig', 'gekke sekten', 'fanatiek' en 'krankzinnig' zorgen voor een negatief beeld van het katholicisme. In *De Groene Amsterdammer* krijgt de opkomst van nationalistische en rechtse bewegingen aandacht. Het blad stelt dit extremisme als iets beschamends voor, in een land waar de lucht 'donker' is, en raadt 'die enigszins achterlijke lieden' aan lessen in democratie te volgen. Volgens het blad is een Oost-Europese politicus per definitie populistisch, autocratisch en verbaal agressief.

De drie opinieweekbladen nemen verschillende standpunten in over het socialisme en kapitalisme. *Elsevier* onderschrijft een krachtig standpunt tegen het socialisme en hanteert negatief geladen termen zoals 'vloek van het communisme', 'ellende', 'puinhopen', 'wanbeheer', 'ruïnes', 'ketenen van veertig jaar rampspoed'. De liberalisering van de Poolse economie via het plan-Balcerowicz,

genoemd naar de toenmalige Minister van Financiën, wordt door het blad volkomen toegejuicht. Kritiek op het kapitalisme en de economische liberalisering staat zowel in *De Groene Amsterdammer* als in *Vrij Nederland* en toont een beeld van een zich schaamteloos en tegen elke prijs verkopend Polen. Ook de westerse levensstijl, ‘onze westerse algemene nietszeggendheid’, wordt bekritiseerd.

1.5 Het beeld in de dagbladen

In de derde casestudie (2000-2010) werd het beeld van de Poolse arbeidsmigrant in de volgende dagbladen geanalyseerd: *NRC Handelsblad* (liberaal), *de Volkskrant* (centrum) en *Trouw* (protestants) en de populaire bladen *De Telegraaf* en het *Algemeen Dagblad*. Er werd geconcludeerd dat onderontwikkeling en overlast, katholicisme, maar ook ambitie en opportuniteit deel uitmaakten van dit beeld. Daarnaast tekent er zich een tweedeling af in de dagbladpers: (1) een kritisch standpunt t.o.v. de arbeidsmigratie die als een vloek voor de Nederlandse arbeidsmarkt wordt beschouwd en (2) een positief standpunt t.o.v. de arbeidsmigratie die als een opportuniteit, zelfs noodzaak, voor de Nederlandse economie wordt gezien.

2. Beelden van Midden- en Oost-Europa in de Nederlandse cultuur

In het tweede deel van het onderzoek werd er uitgezoomd naar het beeld van de Midden- en Oost-Europese regio, niet in de geschreven pers, maar in televisieprogramma's, reisgidsen, handboeken en (literaire) non-fictie. De onderzochte tv-programma's zijn documentaires zoals *In Europa* en *Van Moskou tot Magadan/Moermansk* (beiden van de VPRO) en reisprogramma's zoals *BNN op Reis*. Daarnaast komen reisgidsen aan bod zoals de *Dominicus*-reeksen en *ANWB Goud*-reeksen, de kinderboekenreeks *Op bezoek in ... Europa* en interculturele handboeken zoals *Werken met Oost-Europa* (2006). Inzake literaire non-fictie werd een analyse gemaakt van o.a. Geert Mak, Jan Brokken en Olaf Koens.

2.1 Het beeld in de televisieprogramma's

In de reeksen *Van Moskou tot Magadan/Moermansk* (VPRO) wordt Rusland ten eerste voorgesteld als onderontwikkeld op economisch, politiek, ecologisch en cultureel vlak, met stereotypen van alcoholisme, armoede en milieuverontreiniging. Ook Polen wordt als onderontwikkeld gelabeld. De intro van de reportage 'Daar komen de Polen' (*Zembla*, 9 maart 2006), op de begintune van de tv-serie *Mission Impossible*, toont beveiligingsagenten in een pand waar Poolse arbeidsmigranten gehuisvest zijn. In deze reportage worden de Polen weergegeven als professioneel onbetrouwbare en onvakkundige werknemers die opgeleid en opgevoed moeten worden. De werkgever legt de situatie als volgt uit: *"Wij voeden die mensen een stukje op. We begeleiden hen en zeggen: dat kan niet in Nederland. In Polen kan het wel hoor, kun je gewoon slivovitsj de hele dag drinken op het werk. Geen probleem. Dat is gewoon normaal, super, maar hier kan dat niet."* De reportage toont echter ook het beeld van de hardwerkende, ambitieuze arbeidsmigrant.

2.1.1 Bouwvakkers

In de film *De Verbouwing* (2012), genoemd naar de gelijknamige roman van Saskia Noort, runt de ambitieuze weduwe Marzena Meijer-Swietlicki een vakkundige bouwvakkersploeg, die de woning van de familie van Asselt-Fortuin succesvol en vlotjes opknapt. Ondanks het positieve beeld van de hardwerkende Pool, is het algemene beeld toch ontsierd, doordat dezelfde groep bouwvakkers wordt ingehuurd om een liquidatie op twee familievijanden uit te voeren. Het beeld van Polen als een ontwikkeld en groeiend land is terug te vinden in een aflevering uit de reeks *De Slag om Brussel* (VPRO). Polen wordt als een dynamische, snel veranderende samenleving voorgesteld in de reportage van 10 augustus 2013. Deze reportage wil de slechte reputatie van de Polen in Europa kritisch belichten en benadrukt de spectaculaire economische groei en werkklust onder de bevolking; het heeft aandacht voor de maatschappelijke en economische veranderingen.

2.1.2 Onderontwikkeling

In eerder onderzoek heb ik het stereotype van de genotzuchtige, alcohol drinkende Pool gedetecteerd (Sterckx 2012). Dit cliché creëert een beeld van onderontwikkeling. Het is bovendien alomtegenwoordig in de *Van Moskou tot*-reeksen; zelfs in de begintitels ziet de kijker klinkende en drinkende Russen op de tonen van telegraaf- en treingeluiden. Ook in de *Weg met BNN*-reportages over Kroatië (13 juli 2008), Bosnië en Herzegovina (20 juli 2008) en Roemenië (27 juli 2008) is dit stereotype aanwezig.

Ook Zuidoost-Europese landen worden op een balkanistische wijze als primitief voorgesteld. Het BNN-reisprogramma *Patrick: Ramptoerist* focuste in de uitzending van 7 juni 2009 op het ‘arme en corrupte’ Albanië. De aflevering toont enerzijds een ontwikkelde, hedendaagse kant van het land: een populaire, cabaretseke tv-show die op een ‘verrassend professionele manier’ georganiseerd is en de Albanese versie van Big Brother. Tirana wordt als een vrolijke en kleurrijke hoofdstad beschreven en verschillende bunkers, die onder de dictatuur van Enver Hoxha werden gebouwd, hebben een nieuwe, moderne bestemming gekregen, zoals de huisvesting van een visrestaurant.

Anderzijds toont het programma een onderontwikkeld beeld: de als irrationeel en bizar voorgestelde bloedwraak in rurale gebieden. De huidige generatie jongeren, omschreven als ‘een beschadigde generatie’ door de vele burgeroorlogen van de afgelopen twintig jaar, streven naar snel geld en onmiddellijke voldoening. In de IKON-reeks *Paul Rosenmöller en...* werden in de uitzending van 7 juni 2009 Bulgarije en Roemenië in de periferie van Europa geplaatst en als arm en corrupt voorgesteld. Op het Bulgaarse platteland ‘lijkt Brussel heel ver weg’, beide landen misbruiken EU-subsidies en hebben problemen met persvrijheid. In de twee landen respecteert de bevolking uitingen van absolute macht en heeft de overheid dictatoriale neigingen.

2.1.3 Geweld

Een tweede stereotype betreft geweld, dat terug te vinden is in de *Van Moskou tot Magadan*-reeks, *In Europa* en *Weg met BNN*, over de Kaukasus (oorlogen, bruidsoorlogen, gijzelingsacties), Kroatië en Servië (haat, wantrouwen en oorlog), Bosnië en Herzegovina (oorlog, landmijnen en voetbalhooliganisme), Georgië (hondengevechten) en Rusland (boksen met blote hand). Op de website van *Tegenlicht* over de reportage over Poolse voetbalsupporters (7 mei 2012) staat dat Poolse hooligans ‘zich openlijk verzetten tegen de sociale en politieke orde’. Polen en Oekraïne worden op een eurocentrische wijze beschreven als ‘twee landen aan de rand van een Europese gemeenschap’. In de reportage komen uitsluitend voetbalhooligans aan bod.

2.1.4 Slachtofferschap

Ten derde worden bepaalde bevolkingen als slachtoffer voorgesteld, maar bepaald de Russen in de reeks *Van Moskou tot Moermansk* en Poolse arbeidsmigranten in *Zembla*. Het slachtofferbeeld, dat tot uiting komt door het gebruik van FNV Bondgenoten van negatief geladen termen zoals ‘repressie’, ‘slavernij’ en ‘vernedering’, is ook van toepassing op de autochtone Nederlander van wie het werk wordt ‘afgepakt’. De *In Europa*-aflevering ‘1944: Warschau en Praag’ (30 november 2008) toont Polen als slachtoffer van het politieke spel van het Verenigd Koninkrijk, de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie, die het Europese continent tijdens de Tweede Wereldoorlog verdeelden.

2.1.5 Intolerantie en conservatisme

Intolerantie en conservatisme maken eveneens deel uit van het beeld. *Weg met BNN* (27 juli 2008) over Roemenië toont een beeld van onverdraagzaamheid; Roemenen vinden zigeuners onbetrouwbaar, lui en vies en beschouwen holebi's als minderwaardig. De NOVA-reportage (19 mei 2007) over de Gay Pride

Parade in Warschau wordt als volgt ingeleid: “*Polen is een conservatief-katholiek land. Homoseksuelen hebben het niet gemakkelijk en van homodemonstraties moeten ze er helemaal niets hebben. (...) . Heel progressief Europa is naar Warschau afgereisd om de Gay Pride te steunen.*” Slechts twee standpunten over de manifestatie krijgen aandacht: een Nederlandse deelneemster en EU-parlementslid voor GroenLinks en de voorzitter van de extreemrechtse Al-Poolse Jeugd. De kijker ontvangt een beeld van de onverdraagzame Pool en progressieve Nederlander.

2.1.6 De vrouw

Het vrouwenbeeld bestaat uit slachtofferschap en vooral het exotische en erotische. In *De Poolse Bruid* (1998) kan de Poolse Anna op het Groningse platteland aan haar Nederlandse pooiers ontkomen en vluchten naar de boerderij van de vrijgezelle boer Henk. In deze film zit het beeld van de Poolse vrouw niet alleen als bekoorlijk en op zoek naar liefde, maar ook als slachtoffer van mensenhandel en prostitutie. In de komische fictiereeks *Voetbalvrouwen* (RTL, 2007-2010) volgt de kijker het leven van de echtgenotes van profvoetballers. Een van de personages is de van oorsprong Nederlandse maar in Rusland opgegroeide Oksana Nikolajev, een hardwerkende en ambitieuze zakenvrouw (i.e. haar Nederlandse identiteit). Ze is getrouwd met de maffieuze Russische voetbalclubeigenaar Oleg Nikolajev (een personage gebaseerd op de Russische Chelsea-eigenaar Roman Abramovitsj) en tegelijkertijd de temperamentvolle minnares van de Nederlandse voetbalspeler Gio Goudzand (i.e. haar Russische identiteit). Oksana is dus niet volledig exotisch, maar semi-sensueel en -gevaarlijk.

In *Weg met BNN: Polen* (6 juli 2008) maken twee jonge reporters een citytrip naar Krakau. In het gezelschap van jonge Polen in een limousine bezoekt de mannelijke reporter een nachtclub (‘met goedkope drank’) en vraagt aan de eigenaar ‘hoe je Poolse vrouwen kan krijgen’. In het eerstvolgende fragment zien we hem tongzoenen met een jongedame waardoor er een beeld van de bereidwillige, promiscue Oost-Europese vrouw ontstaat. In de reportage over

Estland en Letland (17 augustus 2008) worden verschillende achterwerken van vrouwen getoond. De reporter heeft naar eigen zeggen gehoord dat Letse vrouwen de mooiste en meest gewillige in Europa zijn. De aflevering over Moskou (24 augustus 2008) tracht het beeld van de Russische vrouw die een West-Europese man zoekt, te ontcrachten, maar bezoekt de presentatrice een stripclub en probeert de presentator versiertrucs uit op het Rode Plein.

2.1.7 Eenzijdige beelden

Verschiedende programma's vermelden bepaalde aspecten van de aangesneden onderwerpen niet en geven zo een eenzijdig beeld. In de aflevering van 21 februari 2010 (*Van Moskou tot Madagan*) wordt ingezoomd op de oudere generaties, die worden voorgesteld als het slachtoffer van de politieke en economische veranderingen, en de jongere generaties genegeerd. De aflevering van 14 maart 2009 (*In Europa*) toont de bekende beelden van het schijnproces tegen Nicolae Ceaușescu, maar stelt geen vragen over de krachten achter de opstand, de nomenklatoera of voormalige regimemedestanders.

De economische vooruitgang vanaf de jaren 1990 wordt in tegenstelling tot de armoede en inkomensongelijkheid helemaal niet vermeld. In de aflevering van 15 maart 2009 wordt de desintegratie van de Sovjet-Unie enkel en alleen vastgelegd op het Akkoord van Minsk (8 december 1991), en de medeverantwoordelijk voor de economische malaise tijdens de jaren 1990 bij het Westen gelegd. Onderbelicht blijven de economische vooruitgang en verbetering van de levensstandaard en de dieperliggende oorzaken van het einde van de Sovjet-Unie. De reportage van 22 maart 2009 over de Bosnische Oorlog (1992-95) stelt dat 'het icoon van die oorlog de val van Srebrenica was'. De verantwoordelijkheid voor en aanleiding van de oorlog wordt uitsluitend gelegd bij het door Servische politici en nieuwsmedia verspreide nationalisme. Er wordt geen aandacht gegeven aan de andere strijdende partijen, de rol van de internationale gemeenschap en geopolitieke belangen. De reportage is in feite een gemiste kans

om de complexe, multilaterale aard van het conflict twintig jaar post factum, dus met relatief voldoende afstand, uiteen te zetten. *Polen: In gebed verenigd* uit de reeks *De Val van de Muur* (3 november 2009) beweert dat de Val van de Muur in november 1989 het IJzeren Gordijn opende, en negeert voorafgaande gebeurtenissen in voormalige Oostbloklanden.

2.2 Het beeld in reisgidsen en handboeken

2.2.1 (Koude) Oorlogsretoriek

Reisgidsen en handboeken bevatten ten eerste (koude)oorlogsretoriek, zoals ‘Oostblokcriminaliteit’ (Strijbos & Wijnands 2006) en ‘Oostbloklanden’ (Graaf 2002), ‘Poolse invasie’, ‘golf van Oost-Europese arbeiders’, ‘overspoelen’ en ‘getto’s’ (Saraber 2009). Ten tweede is er een beeld van absolute macht en ongelijkheid. In *Rusland* uit de Dominicusserie kent het land een machtige klasse van rijke, kapitalistische ondernemers met ‘overdadige luxe’. Een neiging tot tirannie wordt toegekend aan Rusland (Woldring 2010, Onwijn 2008) en financiële ongelijkheid aan Hongarije (Hoogendoorn 2006). Patriotisme wordt toegekend aan Kroatië (de Waard 2003) en de Baltische staten (Willigen 2007).

2.2.2 Economische ongelijkheid

Polen wordt gekenmerkt door financiële ongelijkheid onder de bevolking. Er heerst ‘postcommunismatische armoede’ en de toerist wordt soms geconfronteerd met ‘een chagrijnig ogende Oost-Europese Ma Flodder’ (Strijbos & Wijnands 2006). Positief is de sterk ontwikkelde handelsgeest van de Polen die al tijdens de communistische periode ondernemend waren ‘hoe moeilijk de regelgeving het hun ook maakte’. Deze deugdelijke eigenschappen liggen perfect in lijn met het Nederlandse zelfbeeld, hoewel men in Polen moet oppassen voor bedrog en onbetrouwbaarheid. Het ‘beruchte’ voormalige voetbalstadion *Dziesięciolecie* in Warschau is ‘een plek waar ook heling en wapenhandel aan de orde van de dag

zijn en waar je in je argeloosheid zomaar in conflict zou kunnen komen met criminele gedragscodes' (Veldhuizen 2008). Daarnaast staat de ouderwetse, apathische mentaliteit in sterk contrast met de ambitie en werklust onder jongeren (Strijbos & Wijnands 2006).

2.2.3 Maatschappelijke overlast

Het negatieve aspect van het beeld van de Pool in *Daar zijn de Polen!* wordt gevormd door maatschappelijke overlast zoals lawaai, dronkenschap en geweld. Zundert heeft zelfs de 'twijfelachtige reputatie' het hoogste aantal Poolse inwoners te hebben. De Poolse keuken is exotisch maar archaïsch en in Poolse winkels vind je ook 'gewone' Westerse merkartikelen. Polen zijn gek op barbecueën en 'lijken' betrokken te zijn bij criminele activiteiten (er 'schijnt' een 'Polensleutel' voor autodiefstal te bestaan). Toch is het beeld van de arbeidsmigrant ook gekenmerkt door positieve waarden zoals ambitie, ondernemerschap en moed. Genotzucht en hoge alcoholconsumptie worden toegekend aan Tsjechië (Stoks 2006), Polen (Hus 2005), Estland, Letland en Litouwen (Willigen 2007) en Rusland (Onwijn 2008).

2.2.4 De exotische vrouw

Midden- en Oost-Europese vrouwen worden als exotisch voorgesteld. Zo staat de Poolse vrouw bekend vanwege haar elegante kleding 'met een vleugje pikanterie' en complimenteren Poolse mannen gevleide vrouwen in het openbaar over hun uiterlijk (Veldhuizen 2008). Rusland kent 'traditionele' verhoudingen tussen man en vrouw, maar ook galanterie zoals het openhouden van deuren en het betalen van de rekening (Onwijn 2008). In Tsjechië is er vooroorlogse vriendelijkheid en beleefdheid, maar is ook de seksindustrie belangrijk voor de toeristische sector vanwege 'de erg liberale houding ten aanzien van seks en erotiek onder de bevolking'. Het Tsjechische vrouwelijke schoonheidsideaal is 'blond, mager, hooggehakt en met benen tot onder de oksels' (Stoks 2006). In

Estland, Letland en Litouwen staat dat in de Litouwse hoofdstad Vilnius ‘striptease vrij normaal is’ (Willigen 2007). In *Reisbandboek Hongarije* wordt ten slotte vermeld dat de Nederlandse man het risico loopt door mooie meisjes meegelokt en daarna opgelicht te worden (Kingma 2004).

2.2.5 Houding jegens buitenlanders

Enerzijds worden verschillende landen als gastvrij voorgesteld: Hongarije, Tsjechië en Slowakije (Schipper 2005), Rusland (Woldring 2010), Armenië en Georgië (Onwijn 2010), Hongarije (Kingma 2004) en Kroatië (Waard 2003). Anderzijds worden sommige bevolkingen als xenofob geportretteerd: Tsjechen ‘staan niet echt open voor buitenlanders uit exotischer contreien dan hun buurlanden’ (Stoks 2006), Hongaren hebben een vijandige houding tegenover de Roma (Hoogendoorn 2006) en Rusland kent ‘toenemende xenofobie’ en ‘racistisch geweld’ (Onwijn 2008).

2.2.6 Paradoxaal katholiek Polen

Aan Polen worden twee specifieke kenmerken toegekend: katholiek en paradoxaal. Het land wordt geportretteerd als een land met uitsluitend christelijke tradities (Hus 2005). *Wereldwijzer Polen* stelt dat het land geen secularisatie kent en dat ‘door de sterke invloed van het christendom op de Poolse samenleving jongeren gewoonlijk bij hun ouders wonen totdat zij trouwen; samenwonen is controversieel’ (Hamel 2006). Ook de sterke aanwezigheid van de rooms-katholieke kerk in het onderwijs, de politiek en media wordt vermeld en volgens de katholieke gemeenschap is een echte Pool katholiek (Veldhuizen 2008). *Op bezoek in ... Polen* toont een beeld van een trotse natie met een rooms-katholieke achtergrond die centraal staat in de nationale identiteit. Als een van de belangrijkste personen vermeldt het boek Paus Johannes Paulus II. Polen komt in een andere reisgids naar voren als een divers, onvoorspelbaar land vol para-

doxen, als een verrassing voor de toerist die er opnieuw een echte reiziger wordt (Strijbos & Wijnands 2006).

2.2.7 Centrum en periferie

Het imagologische centrum-periferiemodel is aanwezig in verschillende reisgidsen en handboeken. In het snel veranderende Rusland bestaat er een grote ongelijkheid tussen de urbane (het centrum) en rurale gebieden (de periferie) (Woldring 2010). Het model is ook aanwezig in het beeld van de Baltische staten, waarbij Estland het centrum vormt en Letland en Litouwen samen de periferie. Esten zijn kalm, zakelijk, nuchter, bescheiden en traag zoals de Finnen, terwijl Letten en vooral Litouwers temperamentvol en meer Slavisch zijn. In het westen van Letland zijn de inwoners meer gesloten en Letse en Litouwse meisjes zijn erg verzorgd zoals de Italiaanse. De ‘Balten’, dus de Letten en Litouwers, zijn emotioneel en extravert, en de Esten introvert (Willigen 2007). De beelden in de kinderboekenreeks *Op bezoek in...* (2004-2008) van de centra Slowakije en Estland zijn in het algemeen positief en niet gekenmerkt door negatieve stereotypen. Ook Slovenië komt bijzonder positief naar voren als ‘een vreedzaam land dat openstaat voor mensen uit de hele wereld en vernieuwingen’. Hongarije wordt voorgesteld als authentiek en passioneel (‘Bruiloften hebben er nog steeds een folkloristisch tintje’) en de nationale csárdás-dans ‘wordt traditioneel heel vurig gedanst’.

Bulgarije en Roemenië worden in de Europese periferie geplaatst. Bulgarije is gekenmerkt door corrupte politici en ambtenaren, een lage levensstandaard en een grote financiële ongelijkheid door zakenlui die zich ‘schaamteloos’ verrijken. De relatie tussen de Bulgaren en het Balkangebergte dat ‘verheerlijkt wordt in gedichten, verhalen en liederen’ wordt geromantiseerd. De nadruk wordt gelegd op de ‘gevaarlijke’ wegen waar wilde dieren rondlopen en bestuurders zonder licht rijden in ‘krakkemikkige’ auto’s. Het Bulgaarse volk en de nieuwsmedia discrimineren minderheden zoals de Roma en vreemdelingen en zijn racistisch

en intolerant. Irrationeel gedrag is eveneens een kenmerk door de renaissance van religie en de interesse in bijgeloof en zwarte magie. Roemenië kent onethische financiële ongelijkheid tussen ‘sommige handige zakenlieden die stinkend rijk werden’, en arme bejaarden, werklozen en gehandicapten. Het openbaar vervoer en verkeer is onderontwikkeld, omdat ‘Roemeense automobilisten notoire waaghalzen zijn en door hun roekeloze rijgedrag veel ongelukken veroorzaken’. De nog alom tegenwoordige paardenkarren zijn daarentegen ‘milieuvriendelijk en zonder kilometerheffing’. Hoewel het gezinsleven een belangrijke rol speelt, zijn de kinderopvang en het onderwijs onderontwikkeld (Bos 2004).

Werken met Oost-Europa maakt een onderscheid tussen Centraal-Europa, Oost-Europa en Zuidoost-Europa die de periferie van het West-Europese centrum vormen. De twee laatstgenoemde regio's lijken op politiek, sociaal-economisch en cultureel vlak het minst op Nederland. Centraal-Europa, eerder in het imagologisch centrum, is gemoedelijk, hiërarchisch, traditiegetrouw, ondernemend, elegant en hoffelijk in de intermenselijke omgang en levensstijl, maar ook bekrompen, conservatief en nationalistisch. De ‘echte’ Oost-Europeanen, in de periferie, zijn melancholisch en somber maar ook gastvrij, hulpvaardig, warmhartig, trots en op een ‘boerse’ wijze vrolijk. Deze levensgenieters houden van chaotische gezelligheid, pathos en drama maar zijn fatalistisch, nonchalant en apathisch. Zuidoost-Europa wordt eveneens in de periferie geplaatst en voorgesteld als instabiel, onderontwikkeld, onbetrouwbaar en corrupt, met een arrogante en gewelddadige machtsvertoning en de irrationele loyaliteit en eer (Vossestein 2006).

2.3 Literaire non-fictie

In het onderzoek werd ruim aandacht besteed aan het beeld van Midden- en Oost-Europa in literaire non-fictie, een genre dat zich in de afgelopen vijftien jaar sterk heeft gepositioneerd in de Nederlandse literatuur.

2.3.1 Geert Mak, *In Europa*

Ten eerste werd *In Europa* (2004) van Geert Mak onderzocht. In het boek komt de geschiedenis van West-Europa vaker aan bod dan de geschiedenis van Midden- en Oost-Europa. In totaal ligt 32% van de bezochte locaties in Midden- of Oost-Europa. Wat de Eerste Wereldoorlog betreft, worden de gruwelijkheden uitsluitend aan het westfront beschreven, zonder enige vermelding van het oostfront, i.e. de oorlogshandelingen tussen de Centrale mogendheden en Rusland. In zijn passages over de Tweede Wereldoorlog behandelt Mak echter wel het oostfront. In de hoofdstukken over de periode 1944-1980 komen elf West-Europese steden en drie steden in het toenmalige Oostblok aan bod. De periodes 1980-89 en 1989-99 zijn gekenmerkt door een volledige focus op Midden- en Oost-Europese steden waaronder Gdansk, Moskou, Tsjernobyl, Boekarest, Novi Sad en Sarajevo. In het algemeen is de verhouding inzake aandacht tussen West- en Oost-Europese steden onevenwichtig, met een overwicht voor het Westen.

In het algemeen beschouwt Mak Midden- en Oost-Europa als onderontwikkeld. Van vrijwel elk land beschrijft hij de aftandse transportmiddelen en zijn alcohol drinkende travelees, maar tijdens zijn omzwervingen in West-Europa komen deze onderwerpen nauwelijks aan bod. Tijdens zijn treinreis van Berlijn naar Wenen via Praag beschrijft hij bijv. gedetailleerd de duistere Tsjechische omgeving, de ouderwetse restauratiewagen, het zwaarmoedige personeel en besneeuwde landschap vol roestige industriële overblijfselen. Tijdens een treinreis naar Litouwen drinkt Mak wodka met zijn medepassagier die uitvoerig praat over 'Litouwse treinhoeren'. Ook de beschrijving van de hedendaagse staat van Russische en Oekraïense steden bevat stereotypische beelden van primitiviteit.

Mak neemt een standpunt in tegen culturele globalisering en westerse invloed. In de havenstad Odessa aan de Zwarte Zee is het authentieke geluid van de zee vervangen door terrasjes die geteisterd worden door frisdrankreclames en oorverdovende muziek. Zelfs in passages over West-Europa vinden we beelden van onderontwikkeling. In Dublin verbaast Mak zich over de armoede aan-

gezien ‘zelfs in Tsjechië de wegen en de huizen er stukken beter uitzien dan hier’. Het Baskenland is een vrije droomwereld die ‘in zichzelf geklonken is als een Oost-Europees bergdorp’ en Lissabon heeft ‘een vervallen schoonheid zoals in sommige Oost-Europese hoofdsteden’.

In de epiloog bepleit Mak de Europese culturele en politieke integratie en waarschuwt hij tegen opkomend nationalisme in Oost-Europa. Hij beschouwt uitsluitend Scandinavië, Nederland, België, Frankrijk en Engeland als democratisch en plaatst zo de tweedeling democratie versus tirannie. Om de toenadering tussen de EU-burgers en de culturele integratie te vergroten, moeten volgens de auteur stereotypen worden blootgelegd en ontkracht. Desondanks bevestigt hij in *In Europa* stereotypen over Midden- en Oost-Europa.

2.3.2 Jelle Brandt Corstius

Rusland voor gevorderden. Berichten van een overlever (2008) van Jelle Brandt Corstius is een bundeling van *Trouw*-artikels van april 2005 tot mei 2007. In de negen hoofdstukken, over reizen naar Altaj, Kazachstan, Moskou, de Nenetsen, Armenië, Moermansk en de Kaukasus, worden mysterie, onderontwikkeling, absurditeit en genotzucht toegekend. Brandt Corstius’ bezoek aan de Russische deelrepubliek Altaj staat in het teken van het onverklaarbare. Ongezond voedsel, zwaar alcoholgebruik en absurde taferelen tijdens douanecontroles vormen de kernonderwerpen. Zijn travelees verkiezen hompen en blikken ‘goor’ vlees boven zijn gezonde pasta en tonijn en hun overmatige alcohol- en voedselconsumptie staat in contrast met zijn matiging

De voortdurende beschrijving van het uiterlijk van de bevolking en de doorreisplekken zorgt voor een beeld van onderontwikkeling. Zo ontmoet hij ‘een man met drie tanden’, ‘een jongen op blote voeten’, ‘een zuster met een paar tanden’ en ‘een lokale maffioso met een dikke pens.’ Onderweg bezoekt hij ‘een primitief hotel’, ‘een onzure stad’, ‘een buitenaards dorp’ en ‘een shitdorp’. Het

laatste hoofdstuk is volledig gewijd aan drankuitspattingen en bezoeken aan datsja's.

De auteur stelt onomwonden dat het stereotype van de dronken Rus op waarheid berust en weigert bijna nooit een aangeboden glas wodka of bier; een weigering zou door de inheemse bevolking als een belediging worden ervaren. In de als onbeschaafd voorgestelde havenstad Kem koopt hij een kaartje 'voor de eerste trein naar de beschaving' richting Finland. *Kleine landjes. Berichten uit de Kaukasus* (2009) is gebaseerd op *Trouw*-artikels van april tot oktober 2008 en toont in het algemeen een beeld van onderontwikkeling, tirannie gastvrijheid en authenticiteit. Het boek behandelt Tsjetsjenië, Abchazië, Kalmukkië, Karatsjaj-Tsjerkessië en Ossetië. Brandt Corstius zoekt het obscure en vreemde dat hij meent te vinden in 'het rariteitenkabinet' van de Kaukasus 'waar de tijd ergens in de Middeleeuwen stil is blijven staan'. In Tsjetsjenië focust hij op armoede, geweld en het gebrek aan democratie en persvrijheid. Typisch voor Rusland is volgens de auteur het authentieke en irrationele geloof, defaitisme, gebrek aan democratie en belang van de geschiedenis. De Russische smaak is ouderwets en van lage kwaliteit.

Universele Reisgids voor Moeilijke Landen (2012) is een 'vermakelijke' verzameling tips inzake transport, voedsel en gezondheid voor reizigers geïnteresseerd in niet-conventionele bestemmingen. Bijzonder hoog is het aantal veralgemeningen en dooddoeners: de raad over meeneemlijsten, verzekeringen en talenkennis zijn voor ervaren en verre reizigers ongetwijfeld welbekend. De zogenaamde moeilijke landen worden gedefinieerd als 'de hele wereld behalve West-Europa, de VS en Australië', die zo in het beschavingscentrum komen. De auteur richt zich op 'Oost-Europa en Azië', die samen met Zuid-Amerika en Afrika geproblematiseerd en duidelijk in de periferie gezet worden. Zich baserend op zijn verblijf en reizen door Rusland en Midden- en Oost-Europa (o.a. Hongarije, Oekraïne en Litouwen), behandelt hij verschillende stereotypische onderwerpen: kou, lange wachtrijen, gevaarlijk auto- en luchtverkeer, bizarre eetgewoontes,

alcoholmisbruik, gebrekkige sanitaire hygiëne en ‘schijthuizen’, corruptie en prostitutie.

2.3.3 Olaf Koens

In tegenstelling tot Brandt Corstius voorziet de sinds 2008 in Moskou wonende correspondent Olaf Koens een bibliografie en registerlijst in *Koorddanses in de Kaukasus* (2012). De vergelijking tussen het werk van beide correspondenten kan gemaakt worden, omdat ze grotendeels schrijven over dezelfde onderwerpen. Koens alinea's zijn beduidend langer, de interviews zijn volledig uitgeschreven, waardoor de registratie van de gebeurtenissen zuiverder is, en het boek bevat meer achtergrondinformatie. In het algemeen toont Koens een positiever en evenwichtiger beeld, maar vormt hij ook grenzen door de plaatsing van de Kaukasus in de periferie ('Ruslands onbeheersbare achtertuin') van het centrale Moskou.

Toch staan er ook stereotypen in het boek. De correspondent beklemtoont regelmatig de sensualiteit van zijn vrouwelijke travelees, waardoor er een exotisch en oriëntalistisch vrouwenbeeld ontstaat. Ook onderontwikkeling en onbetrouwbaarheid zijn toegekende eigenschappen. In een Abchazisch dorp 'lijkt het alsof de tijd wel vijftig jaar heeft stilgestaan'. Koens probeert echter ook de normaliteit te tonen door via de toekomstverwachtingen van Tsjetsjeense jongeren en populaire cultuur; zo interviewt hij de leden van de rockband G-Town. Toegekende eigenschappen aan Azerbeidzjan zijn onbekendheid, dictatoriale en nationalistische neigingen en homofobie. Georgische kenmerken zijn wildheid, chaos en patriarchale gewoontes. Het Georgische beeld bevat ook een positief element vanwege de beschrijving van een feestje dat ook in een hippe West-Europese stad had kunnen plaatsvinden.

2.3.4 Hans Boland

De karakterstudie van Hans Boland, voormalig docent Nederlands aan de Universiteit van Sint-Petersburg, toont een uiterst negatief beeld van Rusland en haar inwoners. De Russen die in *Mijn Russische ziel* (2005) voorkomen zijn chauvinistisch, megalomaan, onbeschoft en racistisch. Boland aanvaardt en gebruikt culturele en nationale veralgemeningen. Hij gaat op zoek naar eigenschappen van de Russische ziel, die hij uitlegt met behulp van de prototypes van de baboesjka (machtig, kwaadaardig en xenofob) en de beer (intimiderend, onbehouwen en aandoenlijk). Daarnaast is de Russische ziel gestoeld op weemoed, alcohol, lotsbestemming, de nobelheid van het lijden, de verwevenheid van godsdienst en militarisme, brutaliteit, minachting voor het leven en dictatuur en slavernij.

Tot de weinige positieve kenmerken van de Russische samenleving behoren gastvrijheid, vrijgevigheid, een sterk overlevingsinstinct en veerkrachtige en creatieve vormen van hoge cultuur. Het zijn echter de negatieve eigenschappen die de bovenhand hebben. Boland benadrukt de ‘onoverbrugbare’ culturele kloof tussen Nederland en ‘Absurdistan’, dat gekenmerkt is door de hang naar het extreme, chaos, somberheid, verticale hiërarchie, genotzucht, arrogantie en opportunisme. Daarnaast is de Russische samenleving gekenmerkt door professionele inefficiëntie, een gebrek aan verantwoordelijkheidszin, corruptie en dictatoriale neigingen en zijn de Russen preuts en asociaal. Zijn overdreven taalgebruik duidt op een afrekening met negatieve ervaringen; zo is hij ‘vies van Russische zigeuners’, is Rusland ‘de beerput van de westerse cultuur’ en de Russen ‘een rotvolk’.

2.3.5 Dolf de Vries

Het in dagboekstijl geschreven *Oekraïne en Georgië* (2010) is de weergave van de zoektocht van Dolf de Vries naar spanning, het onbekende en authenticiteit; de auteur geeft nauwelijks feiten over de historische, culturele, politieke of sociaal-

economische achtergrond van de bezochte landen. Het boek is gekenmerkt door een paternalistische houding en achterhaalde koude-oorlogsretoriek ('Oostblokwereld'). De Vries stelt Oekraïne voor als grauw, corrupt en achterlijk. De enige positieve toekenning is authenticiteit; de auteur betreurt de opkomst van de vrije markt en bezingt het geloof. Hoewel ongeveer 75% van de Oekraïense bevolking tot de oosters-orthodoxe kerk en circa 8% tot de rooms-katholieke kerk behoort, wordt het land foutief als een 'katholiek' land bestempeld.

Opvallend is het grote verschil tussen het vrouwen- en mannenbeeld. Vrouwen zijn 'opvallend mooi', met 'niet te negeren fraaie borsten' en er zijn 'uitzonderlijk veel mooie meisjes'. Mannen worden daarentegen pejoratief omschreven als 'boerenkinkelachtig'. De neokoloniale houding van de auteur is zichtbaar tijdens een bezoek aan een vipruimte tijdens een voetbalwedstrijd in Donetsk, in zijn raad aan Oekraïne dat de politie moet 'opvoeden' en in zijn voortdurende beoordeling van de talenkennis van zijn travelees.

2.3.6 Joop Verstraten

In *Verhalen van de jongste tijd. Reizen langs de rafelranden van het Sovjetblok* (2008) wisselt Joop Verstraten geschiedkundige passages af met persoonlijke indrukken van het hedendaagse Oekraïne, Polen, Kaliningrad, Roemenië en Moldavië. Het boek bevat geen datums waardoor aan de hand van de context moet afgeleid worden wanneer de reportages zijn geschreven.

Het beeld van Roemenië is helemaal negatief: 'de Derde Wereld in het hartje van Europa', 'vale, grauwe, miserabele mensen' en 'door inteelt opgekrikte dommigheid die van de gezichten afspat'. Zuidoost-Europa wordt balkanistisch omschreven als 'een etnische soep', een plaatselijke vrouw is 'zoals het hoort in het zwart gekleed', de Balkan heeft 'een gewelddadige reputatie' en 'een religieuze inborst' en de inwoners 'maken ruzie over alles wat met etniciteit te maken heeft'.

Zijn negatieve beeld van Albanië is gekenmerkt door primitiviteit: het land is geëvolueerd van ‘Europees Noord-Korea’ naar ‘Europees Somalië’. Ook Moldavië wordt als achtergesteld voorgesteld. Een nachtclub heeft ‘een onbeschrijflijke troosteloosheid: leeg, donker, verkeerde muziek en suïcidaal ogende barkeeper.’ De auteur noemt het land ‘een armenhuis’ en ‘een bananenrepubliek’ waar mensen ‘grauwe, gegroefde hoofden’ hebben. Oekraïense vrouwen worden als exotisch voorgesteld. In Jalta aanschouwt de auteur ‘elegante en verzorgde vrouwen’ die een zelfbewuste en feestelijke indruk maken. Oekraïense mannen hebben daarentegen ‘foute kapsels en kledij’. Hij veroordeelt de financiële ongelijkheid en het ‘vulgaire’ tonen van rijkdom. Bovendien bekritiseert hij westerse invloeden; MTV, McDonald’s en Hollywood zijn ‘illusies’.

2.3.7 Jan Brokken

In *Baltische Zielen* (2010) wisselt Jan Brokken portretten van vijftien internationaal bekende Baltische kunstenaars en intellectuelen af met zijn persoonlijke impressies van Estland, Letland, Litouwen en Kaliningrad. In de beschrijvingen van de hedendaagse staat van de bezochte Baltische dorpen en steden, waaronder de hoofdsteden Vilnius, Riga en Tallinn, zijn enkele stereotypen aanwezig, die in contrast staan met de historische figuren uit de ‘hoge’ cultuur. Brokken beschouwt de regio als puur en authentiek.

In Estland reist hij langs ‘uitgestrekte bossen, waar nergens dorpen of bebouwing is.’ De charme van de vooroorlogse houten huizen in het Oost-Litouwse dorpje Švenčionys staat in schril contrast met de hoge flats ‘die de Sovjets tussen de oorspronkelijke woningen hebben neergekwakt’. In de Alexander Nevski-kathedraal in Tallinn hoort hij ‘gezing zo zuiver en toonvast dat ik vermoed dat het uit een luidspreker komt’. De Baltische staten worden ten tweede in de periferie (‘de schimmigste hoek’) van Europa geplaatst; de bossen in Estland vormen ‘een schemergebied tussen Oost en West of Noord- en Midden-Europa’ en in het bovengenoemde Švenčionys ben je ‘werkelijk in de

schaduw van Rusland en in de schaduw van het communisme'. Het kuuroord in de Zuid-Estse kuststad Pärnu brengt hem terug 'naar Duitse sferen uit het einde van de negentiende eeuw' en in de stad staan houten landhuizen 'die zoveel geschiedenis verbergen achter hun luiken en plinten'.

Vrouwelijke travelees worden enerzijds als primitief voorgesteld, en anderzijds als verleidelijk geportretteerd. De auteur vermeldt enkele positieve kenmerken zoals absurditeit en emotionaliteit en Kaliningrad is een toekomst-gerichte en ambitieuze stad. Zijn Nederlandse zelfbeeld is tweeledig. Aan de ene kant ontbreekt het Nederland aan authenticiteit; Brokken wil tijdens zijn reis 'iets terugvinden van wat ooit de kracht en de vitaliteit van ons eigen stukje Europa was geweest'. Aan de andere kant kreeg Brokken in de Baltische landen voor het eerst in zijn leven 'heimwee naar Nederlanders, naar hun openheid, hun vriendelijkheid, hun nieuwsgierigheid'.

3. Besluit

3.1 Opiniebladen

Van 1980 tot 1983 toonden de opiniebladen een stereotypisch beeld van Polen, 'de andere', waarin paradoxen, absurditeiten, extremisme, vrijheidsdrang en onderontwikkeling centraal stonden. *Elsevier* portretteerde de Polen als slachtoffer van het socialisme, benadrukte de sociaaleconomische problemen en ging in de aanval tegen het Poolse regime en het socialisme; het blad toonde hiermee zijn antisocialistisch standpunt. *Vrij Nederland* besteedde aandacht aan conservatisme en (rechts)extremisme en nam zoals *De Groene Amsterdammer* een gematigd standpunt in tegenover de militaire dictatuur en sociaaleconomische problemen.

Tijdens de transitieperiode (1988-1993) was het Polenbeeld gekenmerkt door een romantische invalshoek en de toekenning van absolute macht, fatalisme en een problematische geschiedenis. *Vrij Nederland* en *Elsevier* stelden het land voor als chaotisch, onbetrouwbaar en onderontwikkeld; het centrumrechtse blad

hield de planeconomie verantwoordelijk voor de economische problemen en pleitte voor financiële steun aan het vermeende onprofessionele Oost-Europa. *De Groene Amsterdammer* en *Vrij Nederland* beklemtoonden de vermeende negatieve maatschappelijke invloed van de rooms-katholieke kerk en onderstreepten politiek rechtsextremisme en antisemitisme. Beide links-progressieve bladen belichtten negatieve gevolgen van de invoering van de economische liberalisering.

3.2 Dagbladen

In de periode 2000-2010 stelde *NRC Handelsblad* de arbeidsmigratie voor als een opportuniteit voor Nederland waarbij de arbeidsmigrant als hardwerkend en moedig werd voorgesteld. Het liberale dagblad is de enige krant die de Nederlanders niet voorstelde als slachtoffer van de arbeidsmigratie. Het beeld in het *Algemeen Dagblad* en de *Volkskrant* werd gevormd door onderontwikkeling (chaos, genotzucht, gebrek aan professionaliteit) en overlast (lawaaï, alcoholisme, gevaarlijk rijgedrag). *Trouw* portretteerde de arbeidsmigrant als slachtoffer vanwege de aandacht voor gebroken gezinnen als gevolg van migratie en voor de ongunstige woon- en werkomstandigheden. Dit beeld van de Pool als slachtoffer van het socialisme en arbeidsmigratie vertoont gelijkenissen met het beeld van de Poolse slachtoffernatie na de Duitse en Sovjetbezettingen. Daarnaast heeft het hedendaagse beeld van overlast en onderontwikkeling raakpunten met het beeld van de Poolse elite in de 18^e eeuw als onbetrouwbaar en oncontroleerbaar. In het Polenbeeld in de geschreven pers ontbreekt elke vorm van romantisering. Bovendien staat het slachtofferbeeld van de jaren 1980 in contrast met het beeld van de problematische, overlast veroorzakende arbeidsmigrant in de jaren 2000. Daarnaast is de berichtgeving over arbeidsmigranten gekenmerkt door homogenisering, waarbij onderlinge verschillen tussen de groepsleden onderbelicht blijven, problematisering en onderbelichting van het standpunt van de groepsleden.

3.3 Documentaireseries

Het beeld van Midden- en Oost-Europa in Nederlandse documentaireseries, actualiteitenrubrieken en reisprogramma's is bepaald door een zoektocht naar een vermeende en onvindbare authenticiteit, gekenmerkt door menselijke openheid en gastvrijheid. In vergelijking met het leven tijdens het communisme is de interpersoonlijke solidariteit verdwenen en vervangen door individualistisch neoliberalisme of conservatief en intolerant nationalisme. Onderbelicht of zelfs onbestaand in de regio zijn multiculturalisme, hoger onderwijs, lokale populaire cultuur, economische succesverhalen en het milieu. Midden- en Oost-Europa is zogenaamd onaangeraakt en puur en onaangeraakt door globalisering.

3.4 Handboeken en reisgidsen

Handboeken en reisgidsen romantiseren vrouwen en vertonen het centrum-periferiemodel; Zuidoost-Europa, o.a. Roemenië en Bulgarije, staat in de periferie van Midden-Europese landen zoals Tsjechië, Slowakije, Polen, de Baltische Staten, Hongarije en Slovenië. Reisgidsen over Polen tonen enerzijds positieve beelden van gastvrijheid, overlevingsdrang en authenticiteit en anderzijds negatieve beelden zoals onderontwikkeling, corruptie en obscuriteit.

3.5 Literaire non-fictie

Literaire non-fictie, dat sinds de jaren 1990 in de Nederlandstalige literatuur een steeds sterkere positie heeft verworven, bevat eveneens stereotypen. Onderontwikkeling, tirannie, genotzucht, mysterie en duisternis zijn de belangrijkste toegekende eigenschappen aan de regio. Geert Mak bevestigt negatieve stereotypen in zijn persoonlijke indrukken van de hedendaagse aard van de bezochte landen. Het lijkt bovendien alsof het IJzeren Gordijn nog bestaat. De boeken van voormalig Moskou-correspondent Jelle Brandt Corstius tonen beelden van onderontwikkeling en genotzucht. Jan Brokken en vooral de huidige Moskou-correspondent Olaf Koens brengen het minst stereotypische beeld aangezien

o.a. de bezochte landen als dynamisch worden gezien. Joop Verstraten en Dolf de Vries tonen het meest negatieve beeld en zelfs een paternalistische houding. Het boek van Hans Boland vormt de ultieme antireclame voor Rusland dat geen enkel positief kenmerk krijgt toegekend behalve gastvrijheid en een sterk overlevingsinstinct. In literaire non-fictie wordt Midden- en Oost-Europa dus vaker voorgesteld als een *locus terribilis* dan als een *locus amoenus*. De voorstelling van de MOE-landen als onderontwikkeld of primitief vormt een deel van de aantrekkingskracht van deze non-fictieboeken.

3.6 Het algemene beeld

Rekening houdend met de aanwezige positieve en negatieve stereotypen, vinden we in de onderzochte teksten, die een onlosmakelijk deel uitmaken van de Nederlandse cultuur, kenmerken van een balkanistisch of (euro-)oriëntalistisch discours. Als het beeld van Midden- en Oost-Europa het tegenovergestelde van het Nederlandse zelfbeeld was, zou deze laatste gevormd zijn door positieve karakteristieken zoals dynamisme, ontwikkeling, rationaliteit, gematigdheid, democratie, organisatie, egalitarisme, kosmopolitisme en tolerantie. Negatieve kenmerken van het Nederlandse zelfbeeld zijn dan een gebrek aan authenticiteit, menselijkheid, spontaniteit en elegantie. Midden- en Oost-Europa beschikt met andere woorden over eigenschappen waarvan Nederland of het Westen afstand heeft genomen of verleerd heeft. Wegens de toenemende economische, politieke en culturele integratie in Europa, is onderzoek naar culturele beeldvorming en stereotypen tenslotte van groot belang. Zolang er in Nederlandse nieuws-media, reisgidsen en (literaire) non-fictie een eenzijdig en statisch beeld van Midden- en Oost-Europese landen aanwezig is, zullen positieve en negatieve stereotypen het beeld van de regio bij de Nederlandse burger blijven domineren. De hierboven beschreven stereotypering en *othering* van Midden- en Oost-Europa kan leiden tot een grote mentale afstand bij Nederlanders ten opzichte van de MOE-landen.

Bibliografie

Pers

- Adema, A. (2013). 'Nabije en aantrekkelijke groeiemarkt.' *Fenedexpress* 379, pp. 32-33.
- Immigratie loopt op.* (2014). CBS. <http://www.cbs.nl>.
- Marijnissen, Jan & Jan de Wit (2006, 31 januari). 'Help, daar komen de Polen.' *NRC Handelsblad*.
- Packbier, W. (2001). Handel met kandidaat-lidstaten EU groeit fors. CBS. <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/internationale-handel/publicaties/artikelen/archief/2001/2001-0861-wm.htm>.
- Peeperkorn, M. (2003 17 november). 'Rem op arbeiders nieuwe EU-landen.' *de Volkskrant*.
- Pijnappels, R. (2011, 11 februari). 'SP-Kamerlid: 'Zundert kan tsunami van Polen niet aan''. *BN DeStem*. <http://www.bndestem.nl/regio/breda/8137412/SPKamerlid-Zundert-kan-tsunami-van-Polen-niet-aan.ece>.
- Zuidervaar, Bart (2010, 1 november). Zelfs mislukte Polen blijven gewoon in Nederland. *de Volkskrant*.

Reisgidsen en handboeken

- Graaf, Aad van der (2002). *Reishandboek Transsiberië Express*. Rijswijk: Elmar.
- Hamel, Jan W. (2006). *Wereldwijzer Polen*. Delft: Elmar.
- Hoogendoorn, Hans (2006). *Hongarije*. Den Haag: ANWB.
- Hus, Martin (2005). *Polen*. Den Haag: ANWB.
- Kingma, Joost (2004). *Reishandboek Hongarije*. Rijswijk: Elmar.
- Korf, Dirk J. (2009). *Polen in Nederland*. Utrecht: Forum.
- Naarden, Bruno (2002). *Beeld en Balkan. Waarneming en werkelijkheid van Zuidoost-Europa*. Amsterdam: Boom.
- Onwijn, Karel (2008). *Rusland*. Haarlem: J.H. Gottmer.

- Op bezoeke in Europa*. (2004-2008). Wereldreeks Europa. Stichting LM Publishers.
- Saraber, Pierre (2009). *Daar zijn de Polen!* Soesterberg: Aspekt.
- Schipper, Greet de (2005). *Kasteelhotels Polen – Hongarije - Tsjechië*. Den Haag: ANWB.
- Stoks, Frans T. (2006). *Tsjechië. Dominicusreeks*. Haarlem: J.H. Gottmer.
- Strijbos, Eric & Stasio Wijnands (2006). *Polen*. Haarlem: J.H. Gottmer.
- Thijssen, Lucia (1992). *1000 jaar Polen en Nederland*. Zutphen: Walburg Pers.
- Veldhuizen, Piet van (2008). *Polen. Reisgids voor de bewuste bezoeker*. Averbode: Meinema.
- Vossestein, Jacob (2006). *Werken met Oost-Europa*. Amsterdam: KIT Publishers.
- Waard, Paul de (2003). *Reishandboek Kroatië*. Rijswijk: Elmar.
- Willigen, Hugo van (2007). *Estland, Letland en Litouwen*. Haarlem: J.H. Gottmer.
- Woldring, Leonie (2010). *Moskou en Sint-Petersburg*. Haarlem: J.H. Gottmer.

Non-fictie

- Boland, Hans (2005). *Mijn Russische ziel*. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep.
- Brandt Corstius, Jelle (2008). *Rusland voor gevorderden. Berichten van een overlever*. Amsterdam: Prometheus.
- Brandt Corstius, Jelle. (2009). *Kleine landjes. Berichten uit de Kaukasus*. Amsterdam: Prometheus.
- Brokken, Jan (2010). *Baltische zielen*. Amsterdam: Atlas.
- Koens, Olaf (2012). *Koorddans in de Kaukasus. Reis door Ruslands onbeheersbare achtertuin*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam.
- Mak, Geert (2004). *In Europa. Reizen door de twintigste eeuw*. Amsterdam: Atlas.
- Verstraten, Joop (2008). *Verhalen van de jongste tijd. Reizen langs de rafelranden van het Sovjetblok*. Utrecht: IJzer.
- Vries, Dolf de (2010). *Oekraïne en Georgië*. Utrecht: Het Spectrum.

TV-programma's

De Poolse Bruid (1998).

De Slag om Brussel (VPRO).

De Val van de Muur (VPRO).

De Verbouwing (2012).

De Slag om Brussel (VPRO).

In Europa (VPRO).

Patrick: Ramptoerist (VPRO).

Paul Rosenmöller en... (IKON).

Tegenlicht (VPRO).

Van Moskou tot Magadan/Moermansk (VPRO).

Voetbalvrouwen (RTL4).

Weg met BNN (BNN).

Zembla (VARA).

Secundaire literatuur

Baudet, Floribert (2001). *Het heeft onze aandacht. Nederland en de rechten van de mens in Oost-Europa en Joegoslavië, 1972-1989*. Amsterdam: Boom.

Baudet, Floribert (2011). 'That Poland be Polish again? Dutch policy on Poland, 1975-1989.' In Hellema, Żelichowski & van der Zwan (2011), pp. 185-2010.

Fleming, Michael (2005). 'The use of stereotypes in the British media during the period of European Union expansion in 2004: The representation of post-communist states.' *Sprawy Narodowościowe* 26, pp. 19-27.

Fomina, Joanna & Justyna Frelak (2008). *Next stopski London. Public perceptions of labor migration within the EU. The case of Polish labor migrants in the British press*. Warschau: Fundacja Instytut Spraw Publicznych.

- Hammond, Andrew (2010). *British literature and the Balkans. Themes and contexts. Studia Imagologica* 16. Amsterdam: Rodopi.
- Hellema, Duco (2006). *Buitenlandse politiek van Nederland. De Nederlandse rol in de wereld-politiek*. Utrecht: Spectrum.
- Hellema, Duco & L. Kaatee (2011). 'The Netherlands and Poland's accession to NATO: 1989-1999.' In: Hellema, Żelichowski & van der Zwan (2011), pp. 227-246.
- (ed.) Hellema, Duco & Ryszard Żelichowski & Bert van der Zwan (red.). (2011). *Poland and the Netherlands: A case study of European relations*. Dordrecht: Republic of Letters.
- Hudabiunigg, Ingrid (2004). The otherness of Eastern Europe. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 25, pp. 369-388.
- Jezernik, Božidar (2004). *Wild Europe*. Londen: Saqi.
- (ed.) Leerssen, Joep & Manfred Beller (2007). *Imagology: The cultural construction and literary representation of national characters*. Amsterdam: Rodopi.
- Said, Edward (1978). *Orientalism*. Londen: Penguin Books.
- Sterckx, Jo (2012). 'Polenproblematiek'. Het beeld van de Midden- en Oost-Europese arbeidsmigrant in Nederlandse nieuwsmedia en het politieke discours (2000-2011). *Comparatieve Neerlandistiek* 1, pp. 1-17.
- Sterckx, Jo (2014). 'Het beeld van Midden- en Oost-Europa in Nederlandse literaire non-fictie.' *Werkwinkel. Journal for Low Countries and South Africa Studies* 9, nr. 1, pp. 9-22.
- Szytniewski, Bianca & Mathieu Segers (2011). The Netherlands and Poland's accession to the European Union. In: (ed.) Duco Hellema, Ryszard Żelichowski & Bert van der Zwan, *Poland and the Netherlands: A case study of European relations*. Dordrecht: Republic of Letters, pp. 259-281.
- Todorova, Maria (1997). *Imagining the Balkans*. Oxford: University Press.
- Wilk, P. (2010). 'Images of Poles and Poland in the Guardian – 2003-2005.' In: (ed.) Barbara Korte, *Facing the East in the West: Images of Eastern Europe in British literature, film and culture*. Amsterdam: Rodopi, pp. 335-348.

EMIGRANTEN UIT OOST-EN MIDDEN-EUROPA IN DE HAVEN VAN ANTWERPEN

uitgaande van een actuele tentoonstelling te Boedapest, Praag en
Warschau.

István Németh

(Károli Gáspár Református Egyetem, Boedapest)

EMIGRANTS FROM EAST AND CENTRAL EUROPE IN THE PORT OF ANTWERP. IN
CONNECTION WITH AN ACTUAL EXHIBITION IN BUDPEST, PRAGUE AND WARSAW

Abstract: On 23 April 2015 a traveling exhibition started in the Hungarian Jewish Museum in Budapest under the title *Eugeen Van Mieghem and Jewish emigrants of Red Star Line*. Later in 2015, the works of the Antwerp artist Eugeen Van Mieghem (1875-1930) will be exhibited also in Prague and Warsaw. In his works, Van Mieghem portrayed often Central and Eastern European (partly Jewish) refugees and emigrants. Between 1873 and 1934, over two million people traveled by ships of the Red Star Line to America in the hope of a better life. From Hungary only no less than 170,000 people chose this Antwerp shipping company to reach the "Promised Land." The story on the background of this exhibition is a fascinating chapter in the history of Central European (Jewish), emigration to America.

Keywords: Eugeen Van Mieghem – Jewish emigrants – Hungary – Antwerp – Red Star Line – refugees

Inleiding

Op donderdag 23 april 2015 werd in het *Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár* [Hongaars Joods Museum en Archieven] te Boedapest een reizende tentoonstelling geopend onder de titel *Egy új világ felé – Eugeen Van Mieghem és a Red Star Line zsidó emigránsai* [Naar een Nieuwe Wereld – Eugeen Van Mieghem en de Joodse emigranten van Red Star Line]. Na afloop van deze tentoonstelling in

Boedapest zullen de kunstwerken (olieverfschilderijen, pastels en houtskooltekeningen) van de Antwerpse kunstenaar Eugene Van Mieghem (1875-1930) later in 2015 ook nog in Praag en Warschau worden tentoongesteld. Wat voor ons deze kunstwerken buitengewoon interessant kan maken, is het feit, dat de typische figuren die op de genoemde werken van Van Mieghem keer op keer voorkomen, meestal Centraal- en Oost-Europese (gedeeltelijk Joodse) vluchtelingen en emigranten waren. Maar wat kan men eigenlijk weten over deze kunstenaar en over de *Red Star Line*, met welke rederij deze mensen van de haven van Antwerpen naar de Nieuwe Wereld wilden varen? (Joos 2005, 2011)

1. Eugene Van Mieghem

Eugeen Van Mieghem werd op 1 oktober 1875 in de ouderlijke herberg In het Hert op de Van Meeterenkaai te Antwerpen geboren, als tweede zoon van Henri (Rikske) Van Mieghem en zijn vrouw Virginie Van Damme. In 1885 verhuisde de familie naar de Montevideostraat en openden zijn ouders een nieuw café op het Eilandje, recht tegenover het Red Star Line-magazijn. De jonge Eugene groeide op in dit milieu. De Antwerpse kaden en het havenvolk maakten diepe indruk op hem, en al op jeugdige leeftijd tekende hij havengezichten en portretten van mensen uit zijn omgeving (Joos 2010:31-70).

Vanaf 1892 studeerde Van Mieghem aan de Antwerpse Koninklijke Academie van Schone Kunsten. In de loop van de daarop volgende jaren raakte hij onder invloed van de werken van Van Gogh, Daumier, Toulouse-Lautrec, Théophile-Alexandre Steinlen, en Jean-Louis Forain, en kwam meer en meer in conflict met zijn conservatieve leraren, vanwege zijn losse manier van tekenen en zijn voorliefde voor het portretteren van volkse havenfiguren. In 1896 werd hij uiteindelijk van de academie verwijderd door professor Eugene Siberdt (1851-1931), dezelfde docent die vroeger ook Van Gogh uit hetzelfde instituut had weggestuurd. Hij ging aan het werk als scheepsbevrachter in de Antwerpse

haven, maar zijn droom bleef onveranderd: hij wilde een bekende kunstenaar worden.

Tegen die tijd zocht Van Mieghem aansluiting bij de progressieve beweging van politiek en cultureel leven in Antwerpen, en zijn betrokkenheid bij de anarchistische jongerenvereniging De Kapel leidde tot een grote sociale bewogenheid, die ook in zijn werken duidelijk tot uitdrukking komt. Rond 1899 maakte hij kennis met het Brusselse model Augustine Pautre (1881-1905) die in 1902 zijn vrouw werd. In november van hetzelfde jaar werd hun zoontje geboren. Reeds in 1901 nam Van Mieghem met zijn werken deel aan de Brusselse salon van *La Libre Esthétique* – samen met onder andere beroemde Franse impressionisten als Monet, Renoir en Cézanne – en daarna ook aan de *Bestendige Zomertentoonstelling* in het Koninklijk Kunstverbond en aan de Antwerpse driejaarlijkse salon. Dit was een veelbelovend begin voor zijn carrière als beeldend kunstenaar (Joos 2010:62-64). Het geluk van Van Mieghem duurde echter niet lang: zijn vrouw werd ziek, en overleed op 12 maart 1905 aan tuberculose. Augustine was toen slechts 24 jaar oud.



Afb. 1. *De zieke Augustine*. Eugène Van Mieghem Museum Antwerpen.

Vóór haar dood was de kunstenaar zijn vrouw blijven tekenen in alle ellende van haar ziekte (afb. 1). Door die afbeeldingen wilde Van Mieghem zijn jong-

gestorven vrouw bij zich houden.¹ Na een lange periode van rouw om de dood van Augustine was de kunstenaar pas rond 1910 in staat zijn werk weer te exposeren. In de daaropvolgende jaren nam hij deel aan verschillende tentoonstellingen, en kreeg voor zijn werken meer en meer waardering, maar in 1914 brak de Eerste Wereldoorlog uit.

Na het beleg van Antwerpen door het Duitse leger in oktober 1914 verbleef Van Mieghem in de bezette Scheldestad, en als een echte verslaggever observeerde en tekende hij de radeloze en hulpeloze Belgische oorlogsvluchtelingen. Na de oorlogsjaren, in 1919, exposeerde hij deze werken in het Antwerpse Koninklijk Kunstverbond en in Scheveningen.² In 1920 werd de kunstenaar tot leraar ‘tekenen naar levend model’ aan de Antwerpse Academie benoemd, maar hij had rond deze tijd al meer en meer problemen met zijn gezondheid. Nog in hetzelfde jaar leerde hij in een sanatorium te Ukkel zijn tweede vrouw Marguerite Struyvelt (1895-1940) kennen. Dit huwelijk duurde echter ook niet lang en eindigde uiteindelijk in 1925 met een scheiding. In de laatste jaren van zijn leven was Van Mieghem vaak ziek, en vanaf 1929 kon hij zijn woning wegens zijn slechte gezondheid bijna niet meer verlaten. Rond deze tijd tekende hij een reeks over de lijdensweg van Christus en veel kleine stillevens met houtskool. De kunstenaar overleed op 24 maart 1930 aan een hartaderbreuk, amper 54 jaar oud.

¹ Een selectie uit deze werken was in 2007 te zien in het Rembrandthuis te Amsterdam en in het Museum Mayer van den Bergh te Antwerpen. Zie: De Bodt & Joos 2006, Németh 2013a.

² Enige oorlogsvoorstellingen van Van Mieghem zijn ook op de vermelde tentoonstelling in Boedapest-Praag-Warschau te zien. Hier moet nog worden vermeld dat ook enige Nederlandse kunstenaars, als bijvoorbeeld Leo Gestel en Piet van der Hem zeer verwante tekeningen maakten van deze naar Nederland gevluchte Belgen.

2. Bekendheid van Van Mieghems werk

Na de dood van Eugene Van Mieghem werden zijn werken nog getoond in verschillende groepstentoonstellingen over heel Europa, maar na de Tweede Wereldoorlog raakte zijn oeuvre in de vergetelheid. Tot de herontdekking van de kunstenaar moest men wachten tot het begin van de jaren '80. Dankzij de inspanningen van de in 1982 opgerichte *Stichting Eugene Van Mieghem* is de belangstelling voor zijn werk de laatste tijd in binnen- en buitenland aanzienlijk toegenomen.³ Tegenwoordig worden zijn expressieve voorstellingen van arme landverhuizers en vluchtelingen vaak met de werken van Théophile-Alexandre Steinlen, Jean-Louis Forain en Käthe Kollwitz vergeleken, en wordt Van Mieghem als de kunstenaar van het volk, of de kroniekschrijver van het Antwerpse havenleven gewaardeerd (Joos 1996).

De eigenlijke herontdekker van de kunstenaar was ongetwijfeld Erwin Joos, de oprichter van de *Stichting Eugene van Mieghem*. Eric Rinckhout formuleerde recentelijk diens rol in de herwaardering van Van Mieghem met de volgende woorden:

Erwin Joos is de onvermoeibare pleitbezorger van Eugene Van Mieghem. Nauwgezet puzzelde hij de biografie van de kunstenaar bij elkaar, ontdekte en verzamelde werken, schreef monografieën, gaf facsimiles uit van schetsboeken en historische tentoonstellingscatalogi, en zette tentoonstellingen op of werkte eraan mee. (Rinckhout 2012:42)

Hij werd de conservator van het in maart 1993 geopende Eugene Van Mieghem Museum in Antwerpen. Het museum kreeg in 2010 een nieuwe locatie in het zgn. *Redershuis* aan de Ernest Van Dijckkaai.

Overigens waren naam en kunst van Van Mieghem in het Interbellum niet helemaal onbekend in Hongarije. In mei 1927, dus nog tijdens het leven van de

³ Over de 30 jaar activiteiten en resultaten van deze stichting zie het recentelijk verschenen boek van Erwin Joos (Joos 2013).

kunstenaar, werd in de Műcsarnok [Kunsthall] te Boedapest, onder de titel *A régi és mai belga művészet* [Oude en moderne Belgische kunst], een grootschalige tentoonstelling georganiseerd (Lambotte & Bautier 1927). Onder de hier tentoongestelde werken waren ook twee schilderijen van Eugene van Mieghem te zien, en één hiervan – de *Vrouwen in de haven van Antwerpen* (afb. 2) – werd voor de collectie van het Museum voor Schone Kunsten te Boedapest gekocht (Németh 2013a:53). Zoals wij zullen zien, heeft Hongarije nog meer aanknopingspunten met de Antwerpse rederij, de *Red Star Line*.



Afb. 2. Eugene Van Mieghem, *Vrouwen in de haven van Antwerpen*.
Szépművészeti Múzeum, Boedapest.

3. De *Red Star Line*

Het *Belgische Red Star Line* vennootschap (officieel *Société Anonyme de Navigation Belgo-Américaine*, afgekort als SANBA) werd opgericht in 1872 door een groep rijke Amerikaanse ondernemers uit Philadelphia, samen met een paar Belgische minderheidsaandeelhouders. Hun oorspronkelijke bedoeling met deze nieuwe rederij was om Amerikaanse olie naar Antwerpen te exporteren, en bij de terugreis landverhuizers te vervoeren naar New York en later ook naar andere Amerikaanse steden. Omdat zij niet de nodige vergunningen voor gecombineerd

transport konden krijgen, kozen zij uiteindelijk voor het vervoer van emigranten. Tijdens haar bestaan tussen 1873 en 1934 reisden alleen al met de schepen van de Red Star Line ruim twee miljoen mensen naar Amerika in de hoop op een veiliger en beter leven (Finch 1988, Vervoort 1999; Beelaert 2013).

Dit is een enorm groot aantal, vooral als wij in aanmerking nemen, dat in dezelfde tijd ook andere Europese steden belangrijke vertrekhavens waren voor landverhuizers, bijvoorbeeld de *Hamburg-Amerika Linie* in Hamburg, de *Holland-Amerika Lijn* in Rotterdam of de *White Star Line* in Liverpool, met welke de Antwerpse rederij een voortdurende en hevige concurrentiestrijd had.

4. Reclame

Om de reis met de *Red Star Line* aantrekkelijker te maken, voerde de maatschappij jarenlang intensieve reclamecampagnes en gaf werk aan verschillende bekende kunstenaars, als bijvoorbeeld aan Henri Cassiers (1858-1944) die vanaf 1898 in opdracht van deze rederij een hele reeks decoratieve affiches, ansichtkaarten, menukaarten en ander reclamemateriaal vervaardigde.



Afb. 3. Henri Cassier. Affiche voor de red Star Line.

Ook op deze werken kon de kunstenaar zijn interesse in schepen, zeegezichten en Nederlandse klederdrachten – vaak met elkaar gecombineerd – tot uitdrukking brengen (afb. 3).⁴

5. Tussendekspassagiers

Maar het varen naar de Nieuwe Wereld was destijds in werkelijkheid helemaal niet zo aangenaam als dat in deze wondermooie scheppingen van Henri Cassiers het geval leek te zijn. De *Red Star Line* en de andere rederijen realiseerden zich al snel, dat hun winst grotendeels bepaald werd door de grote aantallen emigranten die derde klasse reisden. Zij waren de zogenaamde tussendeks-passagiers, die ook op de typische werken van Eugeen Van Mieghem vaak voorkomen. Voor deze duizenden arme landverhuizers was de overtocht van Antwerpen naar New York – die bij normale weersomstandigheden acht tot veertien dagen duurde – zeker geen droomreis, maar veel meer een nachtmerrie.

Bovendien moest de gezondheid van de tussendeks-passagiers voor het vertrek in Antwerpen grondig gecontroleerd worden om te voorkomen dat zij door de Amerikaanse autoriteiten verplicht werden naar Europa terug te keren op kosten van de rederij. De *Red Star Line* richtte speciaal voor deze medische controle en voor de ontsmetting van de kleding en bagage van de emigranten een gebouw in de Montevideostraat in (Németh 2013b). In dit gebouwen-complex van de Antwerpse rederij opende recentelijk, op 27 september 2013 het gloednieuwe *Museum Red Star Line* (Németh 2013c; Beelaert 2013).

6. Landverhuizers

Het is goed gedocumenteerd dat alleen al uit Hongarije niet minder dan 170.000 emigranten (daaronder ongeveer 40 tot 60 duizend Joodse mensen) de *Red Star*

⁴ In verband van deze werken van Henri Cassiers zie: <http://artportal.hu/blog/nemeth-istvan-846/A-Red-Star-Line-kronikasai--Henri-Cassiers-es-Eugeen-Van-Mieghem>

Line kozen om het ‘Beloofde Land’ te bereiken. Aan het begin van de twintigste eeuw, maar ook na de Eerste Wereldoorlog, werden Hongaarstalige brochures en andere soorten propaganda-materiaal van de *Red Star Line* uit Wenen naar Hongarije gestuurd, om ook uit deze Centraal-Europese regio meer en meer reizigers te verkrijgen. Het was overigens voor de Red Star Line en voor de andere buitenlandse rederijen niet helemaal probleemloos om in Hongarije (vooral na de in 1903 ingevoerde Landverhuizingswet) zulke propaganda-activiteiten uit te oefenen, omdat zij er van het Ministerie van Binnenlandse Zaken geen vergunning voor hadden. De bedoeling van de Hongaarse staat was om de positie van de concurrentie moeilijker te maken, omdat de Hongaarse staat een meerjarig contract had met de *Cunard Line* uit Liverpool, voor het transport van Hongaarse landverhuizers van Fiume (Rijeka) naar New York.⁵



*Afb. 4. Eugeen Van Mieghem, Joods emigranten (ca. 1904).
Olieverf op karton. Eugeen Van Mieghem Museum.*

⁵ Zie in verband met dit contract: <https://kivandorlasblog.wordpress.com/>

In ieder geval werden, zoals uit archiefstukken blijkt, de brochures van de *Red Star Line* tussen 1904 en 1912 bij een hele reeks Hongaarse staatsburgers gerechtelijk geconfisqueerd.⁶ Ondanks deze ongunstige omstandigheden was de werving van Hongaarse reizigers voor de *Red Star Line* blijkbaar succesvol. Wij weten bijvoorbeeld dat uit de regio Hács-Lengyeltóti (in de Provincie Somogy in Zuid-West Hongarije), die toentertijd een belangrijke Joodse minderheid had, vele emigranten de schepen van deze Antwerpse rederij kozen, om naar New York te gaan. De recentelijk overleden Hongaarse localhistoricus, György Kubik, kon deze plaatselijke landverhuizers soms ook bij naam identificeren. Het is merkwaardig genoeg, dat alleen al op 16 november 1910 niet minder dan 19 mensen uit Hács met een en hetzelfde stoomschip, de *Finland* van de Red Star Line naar de Nieuwe Wereld reisden.⁷

Epiloog

Uit dit alles blijkt, dat het verhaal, dat de achtergrond vormt van de *Eugeen Van Mieghem en de Joodse emigranten van Red Star Line* tentoonstelling te Boedapest, Praag en Warschau, niet uitsluitend het levensverhaal is van een Antwerpse kunstenaar van begin twintigste eeuw en het verhaal van de *Red Star Line* rederij, maar dat dat tegelijkertijd ook een beetje ons eigen verhaal kan zijn, of tenminste het verhaal van onze grootouders, hun vrienden en kennissen, en een boeiend hoofdstuk vormt van de geschiedenis van de Centraal-Europese (Joodse) emigratie naar Amerika. Het is te hopen, dat deze tentoonstelling ook een impuls zal geven aan de historici en cultuurhistorici van Centraal-Europa om nader onderzoek te verrichten op dit nauwelijks onderzochte gebied.

⁶ Zie de processtukken onder nr. 3675/B. 1904; 1382/B. 1907; 1383/B. 1907; 1739/B. 1907; 2034/B. 1907; 2107/B. 1907; 2137/B. 1907 en 2689/B. 1907 in het Budapest Főváros Levéltára [Hoofdstedelijk Archief te Boedapest].

⁷ Over deze door György Kubik gepubliceerde gegevens zie:
<http://hacstortenete.hupont.hu/22/kivandorlas-18601914>

Bibliografie

- (ed.) Lambotte, Paul & Pierre Bautier (1927). *A régi és mai belga művészet kiállításának tárgymutatója: 1927, május, június, svervezte a belga Kir. Kormány* [Tentoonstelling van oude en moderne Belgische kunst. mei-juni 1927, georganiseerd door de Belgische koninklijke overheid]. Budapest: Athenaeum Ny.
- (ed.) Beelaert, Bram (2013). *Red Star Line. Antwerpen. 1873-1934*, Leuven: Davidsfonds (Catalogus tentoonstelling Museum Red Star Line).
- De Bodt, Saskia & Erwin Joos (2006). *Vrouwenportretten. Eugeen Van Mieghem (1875-1930), tijdgenoten en Oude Meesters*, Antwerpen: Uitgeverij BAI Schoten.
- Finch, Vernon E.W. (1988). *The Red Star Line and International Mercantile Marine Company*, Antwerpen Uitgeverij De Branding.
- Joos, Erwin (1996). *Eugeen Van Mieghem, 1875-1930 : an artist of the people*, Antwerpen: De Brauwere..
- Joos, Erwin (2005). *Antwerp-New York. Eugeen Van Mieghem (1875-1930) and the Emigrants of the Red Star Line*, Antwerpen: Uitgeverij BAI Schoten.
- Joos, Erwin (2010). *Eugeen Van Mieghem 1875-1930 Antwerpen*, Antwerpen: Uitgeverij BAI Schoten.
- Joos, Erwin (2011). *The Missing Images...Eugeen Van Mieghem and the Jewish emigrants of the Red Star Line*, Antwerpen: Uitgeverij BAI Schoten.
- Joos, Erwin (2013). *30 jaar passie 1982-2012. 30 jaar Eugeen Van Mieghem Stichting*, Antwerpen: Uitgeverij BAI Schoten.
- Németh, István (2013a). 'Eugeen Van Mieghem, az antwerpeni kikötőnegyed krónikása.' [Eugeen Van Mieghem, chroniqueur van de haven van Antwerpen], *Artmagazín* 58, nr. 4, pp. 50-53.
- Németh, István (2013b). 'Red Star Line: betegek nem utazhattak.' [Red Star Line: patiënten kunnen niet reizen]. *Lege Artis Medicinae* 23, nrs. 10-11, pp. 564-566.
- Németh, István (2013c). 'Milliónyi ember – egy közös álom. Red Star Line: a megvalósult álmok múzeuma Antwerpenben.' [Miljoenen mensen – één

gemeenschappelijke droom. De Red Star Line: de gerealiseerde dromen in het Museum van Antwerpen]. *Artmagazin* 63, nr. 9, pp. 42-43.

Rinckhout, Eric (2012). De razende reporter van het dagelijks bestaan. Tekenaar van het volk Eugene Van Mieghem, *Ons Erfdeel* 55, nr. 2, pp. 42-55.

Vervoort, Robert (1999). *Red Star Line*, Antwerpen: Uitgeverij Pandora.

DE KOSMOPOLITISCHE ERFENIS VAN DE SPAANSE GLOBALE HEGEMONIE: EEN PLEK VAN GROTE UITDAGINGEN EN TELEURSTELLINGEN (HET GEVAL ADRIAAN BOOT)

Eva Kubátová

(Univerzita Karlova, Praag)

THE COSMOPOLITAN LEGACY OF THE SPANISH GLOBAL HEGEMONY: PLACE OF BIG
CHALLENGES AND DISAPPOINTMENTS (THE CASE OF ADRIAN BOOT)¹

Abstract: After the Conquest, the Spaniards in the Viceroyalty of New Spain had to face numerous inundations, although the Aztecs didn't suffer them in such a measure thanks to a complicated draining system. In 1604, they decided therefor to build the *Desagüe de Huehuetoca*, which would solve their fight against the nature. Nevertheless, the draining works never reached the pre-Columbine level, and to find a better solution, the Spanish King searched for a specialist also out of the Spanish territory, and found him in the person of Dutch hydraulic engineer Adrian Boot. This paper shows the international relations between two inimical empires - Spain and the United Provinces of the Netherlands, in the most complicated period of their coexistence: fights for naval and colonial supremacy, Dutch independence, religious discords, anti-Dutch climate, wars and truces, and one man between them, who at the beginning basked in the Spanish royal grace, but ended up denounced to the Inquisition of New Spain.

1. Inleiding

Na de aankomst in de Vallei van Mexico hadden de Spanjaarden voortdurend te maken met overstromingsproblemen, hoewel de lokale Indianen vóór de

¹ Deze bijdrage kwam tot stand in het kader van de projectsubsidie van de GA UK (Grant Agency of Charles University in Prague), nr. 540813, *Spanish-Dutch rivalry in the Caribbean of the 17th century*, gerealiseerd in 2013-2014. Vertaling: Wilken Engelbrecht.

Spaanse verovering vrijwel geen last hadden gehad van deze natuurlijke complicaties.



Afb. 1. Het merensysteem van de Azteken

Zij hadden met behulp van een gecompliceerde waterhuishouding de jaarlijkse overstromingen weten te voorkomen, waarbij zij vers water in de stad Tenochtitlan² distribueerden, vis in de meren kweekten en het systeem tevens een verbindingroute voor meer dan 200.000 kano's was (Candiani 2009:2; zie ook Miller 2007:71). (afb. 1)

Er zijn twee belangrijke theorieën waarom de Spanjaarden de pre-Columbiaanse waterhuishouding ne-

geerden: een reden kan hun vijandige houding jegens de natuur zijn geweest, een andere dat zij domweg geen adequaat inzicht hadden in het functioneren van het

² Met betrekking tot de in deze bijdrage gebruikte topografische namen: *Tenochtitlan* (voluit *Mexico-Tenochtitlan*) was de hoofdstad van de Azteken die in 1521 door de Spanjaarden werd veroverd. Na de verovering werd de stad hernoemd in *Mexico*, waarvan de naam van de huidige Mexicaanse hoofdstad is afgeleid. In deze bijdrage zal bij referenties aan de pre-Columbiaanse periode *Tenochtitlan* worden gebruikt. De hoofdstad uit de koloniale periode wordt als *Mexico* aangeduid en ten slotte zal bij referenties aan de moderne, postkoloniale periode de naam *Mexico Stad* worden gebruikt als de Nederlandse variant van het Spaanse *Ciudad de México* (of México, D[istrito] F[ederal], wat de huidige officiële aanduiding is). Het adjectief *Mexicaans* duidt de stad aan, als we spreken over het hele gebied, wordt de term (*Vicekoninkrijk*) *Nieuw Spanje* gebruikt. Voor de moderne periode kan *Mexicaans* afhankelijk van de context, ook slaan op de huidige Verenigde Staten van Mexico.

systeem hadden (zo Musset 1991:261-298). Miller (2007:71) biedt een logische verklaring aan: waar de meren voor de Azteken een zegen van hun goden waren en zij hun eigen hoofdstad als ‘een half-vol glas’ beschouwden, zagen de Spanjaarden het als een ‘half leeg glas’ en wilden zij de bodem droog hebben.

Na een reeks verwoestende overstromingen besloten de Spanjaarden in 1607 om de *Desagüe de Huehuetoca* [Afwatering van Huehuetoca] te bouwen, een kunstmatig afwateringssysteem dat hun moest helpen in het gevecht tegen de natuur. De Vicekoningen kwamen zonder enige basiskennis over de regio en zijn kenmerken in Nieuw Spanje aan (Barrera 2010:131) en begonnen hier hun koloniale imperium te bouwen.

Gedurende de volgende 400 jaar werd de drainage van de meren een regelrechte obsessie voor de Spaanse veroveraars (Miller 2007:71). Na vele Spaanse pogingen om de overstromingsproblemen op te lossen, waarbij zij nimmer het niveau van de pre-Columbiaanse werking van de waterhuishouding bereikten, werd uiteindelijk een voorstel van Enrico Martínez (1550/60-1632) uitgevoerd. Helaas bleek ook zijn plan teveel tijd en geld te kosten, zonder enige merkbare vooruitgang, zodat de Spaanse koning op zoek ging naar een ingenieur die de situatie professioneel kon analyseren en verbeteringen kon voorstellen. Die persoon vond hij in de Nederlandse waterbouwkundige ingenieur Adriaan Boot.

1.1 Korte schets van de historiografie van de Desagüe

Het is niet de bedoeling om hier alle technische gegevens te geven en een complete geschiedenis van de *desagüe* te noteren. Deze zijn al in allerlei studies beschreven (zie bijv. Alain Musset, Vera Candiani, D. Nichols, Ch. Frederick, John López or Michael Mathes). Hier willen we aan de hand van de gecompliceerde en moeizame ontwikkeling van de Afwatering die nog steeds repercussies heeft in het huidige Mexico City met zijn problematische waterzuiveringssysteem, de internationale relaties van twee elkaar vijandig gezinde machtige

rijken tonen, en één specifieke man die tussen die beide rijken vermalen werd: de Nederlandse waterbouwkundige Adria(a)n Boot.

Boot kwam in een van de meest kritieke periodes van het Vicekoninkrijk Nieuw Spanje naar Mexico Stad als adviseur. Hij begon als een gerespecteerde deskundige om stapje voor stapje terecht te komen in de situatie dat hij werd uitgewezen uit het gastland en tenslotte beschuldigd werd door de Inquisitie. Deze minder bekende episode van de geschiedenis van de *desagüe* is tot dusverre alleen beschreven in een artikel van David Marley (1983), die er iets meer dan er pagina's aan wijdde in het *Canadian Journal of Netherlandic Studies*, helaas zonder enige bibliografie, voetnoten of andere verwijzingen naar toegankelijk archiefmateriaal.

Marley (1983:74) zegt in zijn artikel dat “*unfortunately, we know nothing about this man Boot prior to this point.*” Dit is niet geheel juist, zoals John López (2012) al heeft bewezen, die zijn eigen informatie over Boot uitbreidde door archiefmateriaal van het *Archivo General de la Nación* in Mexico te bestuderen. Boot speelde een hoofdrol voor de ontwikkeling van de *desagüe*, maar zover mij bekend is er nooit een artikel gepubliceerd dat de professionele achtergrond van een van de belangrijkste bouwwerken van Mexico analyseert, en deze in verband brengt met de redenen om Boot bij de inquisitie te beschuldigen en tegelijk op de historische achtergrond ingaat.

1.2 Inleiding in de historische achtergrond

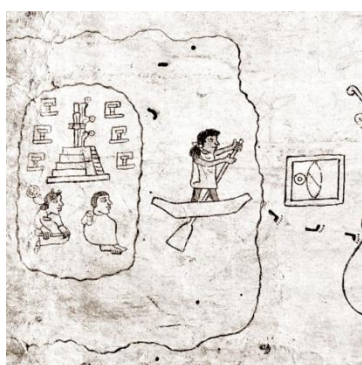
De speciale situatie van Boots levensgeschiedenis wordt gevormd door zijn reis van Europa naar de stad Mexico in Nieuw Spanje om daar op uitnodiging als expert bij de bouw van een afwateringsstelsel aanwezig te zijn. Als we naar zijn geval kijken, moeten we ons allereerst bewust zijn van de historische omstandigheden die de Nederlands-Spaanse relaties destijds bijzonder gespannen maakten. Boot kwam in 1614 naar Nieuw Spanje, dwz. tijdens de Tachtigjarige Oorlog, en bleef daar tot de periode van de Dertigjarige Oorlog die tevens de laatste fase

van de Tachtigjarige Oorlog vormde. Als we naar de exacte data kijken, kunnen we de aankomst van Boot in Mexico Stad dateren op 1614, vijf jaar na het uitroepen van het Twaalfjarig Bestand tussen de Verenigde Provinciën en Spanje in 1609. Deze wapenstilstand werd getekend toen beide imperia al oorlogsmoe waren – de Nederlanders vochten voor het afschudden van het Spaanse juk, en de Spanjaarden juist om het behoud van de Nederlanden die een belangrijke bron van de Spaanse Europese inkomsten vormden in de vorm van belastingen, vooral tijdens de regering van Filips II. Boot bleef ook na afloop van de wapenstilstand in 1621 in Nieuw Spanje, toen de oorlog hervat werd. Deze laatste fase vóór de Vrede van Munster werd gekenmerkt door veelvuldige Nederlandse aanvallen op Spaanse vloten en Zuidamerikaanse kustforten onder leiding van de in 1621 opgerichte West-Indische Compagnie (hierna WIC), aanvallen die de Spaanse economie en militaire positie in de Nieuwe Wereld voortdurend aantastten. Zoals in deze bijdrage zal worden getoond, beleefde Boot de Vrede van Münster waarschijnlijk niet meer, zijn sterfjaar is onbekend. Zijn leven was in elk geval getekend door de decennia durende conflicten tussen beide imperia en kunnen hier dienen al seen voorbeeld hoe dergelijke conflicten van invloed kunnen zijn op een mensleven. Maar om Boots rol en positie in Nieuw Spanje ten volle te begrijpen, moeten we eerst beginnen bij het vroegste punt van de strijd van Spanjaarden met de natuur – bij de Mexicaanse *desagüe*.

2. De geschiedenis van de desagüe

Het drainagesysteem van Mexcio heeft een lange geschiedenis die begint ver in de pre-Columbiaanse periode: het eerste houten aquaduct van Tenochtitlan was al in 1381 gebouwd om de inwoners van de stad te voorzien van vers water van de bronnen van de Chapultepec. Dit was echter pas het begin van de moeizame ontwikkeling van de waterhuishouding van de stad, omdat dit aquaduct al spoedig als ontreikend werd beschouwd en werd gesloopt (Abedrop & Calvo & Espinoza & Collado & Morales 2012:15 [Abedrop]). Hoewel het waterniveau van de Meren van Texcoco in het oosten, van Chalco in het zuiden, en van

Zumpango en Xaltocan in het noorden periodiek omhoog kwamen tijdens de regentijd in de maanden juni tot oktober, waren de inheemse Indianen in staat om het water ten eigen nutte te gebruiken met een relatief klein overstromingsgevaar (Mathes 1970:421). Om precise te zijn, Tenochtitlan had geen last van enige grotere overstroming tot 1446, toen het water zelfs de toppen van de bomen bereikten. Hierna begonnen de inwoners andere en effectievere aquaducten te construeren: een houten aquaduct met een lengte van 16 kilometer (Mathes 1970:422) en een tweede in 1466 dat later deels werd vernietigd door Hernán Cortés³ toen deze de stad wilde afsnijden van vers water als onderdeel van zijn veroveringsstrategie (Abedrop 2012:16). Toen de stad Mexico eenmaal in Spaanse handen was, werden kanalen en afwateringen al spoedig gevuld met



Afb. 2. De *Chinampas*

puin (Gibson 1964:237) om paardenvervoer en de bouw van nieuwe hoge koloniale gebouwen van steen mogelijk te maken.⁴ Dit had gruwelijke gevolgen: de grond begon te schuiven, veroorzaakte erosie en vervolgens verzilting van de meren. (Mathes 1970:424-425; Miller 2007:71-73)

In de pre-Columbiaanse periode was het transport in de stad Tenochtitlan vooral geregeld met kano's over de vijf kanalen die het eiland in districten opdeelden. De landbouw werd uitgevoerd op *chinampas*, kleine drijvende eilandjes van turf (afb. 2) die

³ Zoals Miller (2007:71) opmerkt, trokken veel burgers de wijsheid van Cortés' beslissing om de nieuwe Spaanse hoofdstad in de Nieuwe Wereld op het drijvende eiland van Tenochtitlan te bouwen in twijfel. Ze gaven hem de raad om de stad verder naar het westen te localiseren. Cortés bleef echter bij zijn beslissing omdat de ideologische lading van een hoofdstad die verbonden was met de geschiedenis van de Azteken te groot was om het anders te doen.

⁴ Sommige stadsdelen bleven echter vrijwel ongewijzigd en getuigen nog steeds van de ingenieuze waterhuishouding. Een mooi voorbeeld is Xochimilco, aan de zuidkant van het huidige Mexico Stad, waar het landbouwsysteem nog steeds de oude Azteekse traditie volgt die is gebaseerd op de *chinampas*.

door de wortels van het erop verbouwde graan bij elkaar werden gehouden (Mathes 1970:421). Na 1521 begon Mexico te groeien en werd de stad veranderd door de Spaanse kolonisatie en forse ingrepen in het oude afwatersysteem door de bouw van nieuwe gebouwen. De eerste overstroming na de verovering vond in 1555 plaats en verraste de stad volkomen. De Spanjaarden identificeerden de rivier Cuautitlán onmiddellijk als hun grootste natuurlijke vijand en probeerden in overleg met de Indianen enkele Azteekse kanalen te herbouwen (Miller 2007:73). In 1564 begonnen zij een nieuw aquaduct te bouwen vanaf de bronnen van Santa Fé naar Mexico City, maar hun werk werd in 1556 onderbroken door hevige regenval die het onmogelijk maakte om met het werk verder te gaan. In 1579 vond een andere serie eindeloze overstromingen plaats (Abedrop 2012:20-23).

2.1 Op zoek naar een oplossing voor de drainage

Na de overstroming van 1604 besloot de Vicekoning van Nieuw Spanje, Juan de Mendoza y Luna, Markies van Montesclaros, om een permanent afwatersysteem te bouwen en hij vroeg aan experts om verschillende oplossingen aan te dragen. Omdat hij geen van de voorstellen toereikend achtte, werden er slechts enkele kleinere verbeteringen van het bestaande systeem uitgevoerd (Mathes 1970:428-429). Het ontbreken van een functionerende afwatering veroorzaakte al in 1607 een volgende en ditmaal zware overstroming, qua hevigheid vergelijkbaar met die van 1555 (Miller 2007:73), en de nieuwe Vicekoning Luis Velasco II zocht wanhopig naar een oplossing (Abedrop 2012:23). Op dit moment besloten de Spaanse autoriteiten om een plan uit te voeren dat door Enrico Martínez⁵ was voorgesteld om het water via de *Túnel de Nochistongo* [Nochistongo Tunnel] af te voeren, die het Meer van San Cristóbal en de rivier Tula moest verbinden (Cervantes Sánchez 1988:3-4) en speciale aandacht aan de dijken te besteden (Miller 2007:73). Martínez die vermoedelijk een protestantse Duitser

⁵ In archivalia ook als 'Martin' aangeduid.

was die in zijn jonge jaren naar Sevilla was gekomen, waar hij ‘wellicht bekeerd’ was, beweerde zelf dat hij een expert was in veel zaken – kosmograaf, tolk (hij kreeg later een aanstelling als tolk Duits en Vlaams bij de inquisitie) en een goede mathematicus (Barrera 2010:144-145; JDD 1902:97). Er werd daarom niet aan het welslagen van zijn plan getwijfeld.



Afb. 3. De desagüe van Enrico Martínez

Het werk aan het plan van Martínez voor de *Desagüe de Huehuetoca* begon op 30 november 1607 en al na 11 maanden was er een afwateringstunnel⁶ klaar die 6,6 km lang was, 3,5 meter breed en 4,2 meter hoog. Daar sloot een onoverdekt kanaal van 8,6 km op aan dat water naar de Tula rivier afvoerde (Abedrop 2012: 24). Vele wetenschappers, met inbegrip van Alexander von Humboldt, waren later vol bewondering voor deze in een bijzonder korte tijd uitgevoerde Mexicaanse ingenieursprestatie⁷ die zij als ‘een van de wonderen van ingenieurskunst’ beschouwden (Miller 2007:74).

⁶ Voor die tijd was the verlies aan mensenlevens bij de arbeiders relatief lag. Van de ruim 60.000 tweek gestelde Indianen gingen er slechts een stuk of twaaf dood aan ziekte, tien stierven als gevolg van ongevallen in de tunnel, en 53 mensen werden het slachtoffer van een endemische koorts in het gebied van Huehuetoca (Mathes 1970:437 en Barrera 2010:141).

⁷ Vooral Von Humboldt besteedde in zijn *Essai politique sur le royaume de la Nouvelle Espagne* (1811) speciale aandacht aan de *desagüe*.

In 1608 leek de nieuwe *desagüe* al klaar te zijn, maar al spoedig doken er nieuwe problemen op: het afvoerkanaal van het Zumpango meer raakte verstopt en het project van Martínez werd al spoedig als de ‘*negatieve desagüe*’ gebrandmerkt, omdat het ervoor zorgde dat het waterpeil in de stad nu steeg in plaats van daalde (Gibson 1964:238). Zelfs na zes jaar werk aan Martínez’ *desagüe* was er nog steeds geen uitzicht op een relevant resultaat dat het Spaanse gevecht tegen de krachten van de natuur zou beslissen. Bovendien wilde de koning in detail weten hoe de situatie zich ontwikkelde, hoeveel geld er al was besteed en hoeveel er nog moest worden geïnvesteerd. In de *Cédula Real* [Koninklijke Brief] van 1 juni 1613 sprak de Spaanse koning Filips III zijn bezorgdheid uit over de werkzaamheden aan de *desagüe*. Het project had toen als ruim 413 miljoen *pesos* gekost. Tegelijkertijd deelde hij mee dat het van belang was om dit project zo spoedig mogelijk af te ronden en beval om daartoe op zoek te gaan naar een ingenieur met kennis van geometrie en waterbouw. Hij voegde daar direct aan toe dat zo’n persoon waarschijnlijk in Frankrijk te vinden was en dat hij al contact had opgenomen met de Spaanse ambassadeur in Frankrijk, don Iñigo de Cárdenas, om iemand te zoeken die in staat zou zijn om naar Mexico City te gaan (JDD 1902:114). De ambassadeur vond al spoedig een Nederlandse ingenieur met de naam Adri(a)an Boot voor dit doel, die al spoedig zou kunnen afreizen naar Spanje (Marley, 1983:74).

3. Adriaan Boots rol in de Mexicaanse desagüe

Zo werd Boot op wens van de koning in 1614 naar Nieuw Spanje gezonden om de situatie van de *desagüe* te onderzoeken (Abedrop 2012:26). De beslissing om een Nederlandse ingenieur te kiezen, kwam gezien de destijds zeer gespannen verhoudingen tussen Spanje en de Verenigde Provinciën als een verrassing. Desniettemin kwam Boot op 3 oktober 1614 in Nieuw Spanje aan (JDD 1902: 114) en begon direct te meten en onderzoeken.

3.1 Boots eerste evaluatie

Naar Boots mening was alles wat daarvoor was gedaan absoluut ineffectief en pure geldverspilling (Gibson 1964:238). De twee experts Martínez en Boot raakten dus al spoedig in conflict over de fundamentele procedure. Na zijn onderzoek en een excursie langs het hele afwateringssysteem stelde Boot voor om de stad te versterken, het water mechanisch weg te pompen en de vijf afwateringskanalen te heropenen om het water uit de stad weg te laten vloeien. Hoewel het lokale waterhuishoudingssysteem volledig verschilde van Nederlandse ervaringen, trachtte Boot de specifieke elementen van de Mexicaanse *desagüe* te begrijpen en besteedde hij speciale aandacht aan het belang en de mogelijke voordelen van de meren voor het Indiaanse systeem (Miller 2007:74; Humboldt 1832:364-365), iets wat noch Martínez noch ook andere personen ooit een blik waardig hadden gekeurd. Boot was niet uitgesproken tegen de afwatering van Martínez – we moeten daarbij bedenken dat hij uit een land kwam, waar afwatering een alledaagse ervaring was, net als het belang daarvan voor de controle van eb en vloed en voor de landbouwproductie, maar Boot prefereerde eerder een voorstel dat was gebaseerd op het traditionele Azteekse waterhuishoudingssysteem.

Boot waarschuwde tegen al te massieve drainage die de bouwkundige fundamenteën van de stad zou destabiliseren (Miller 2007:74). Velen bekritiseerden zijn aanpak. Vooral Enrico Martínez, wiens plan in Boots evaluatie was afgewezen, trok Boots vaardigheden in ‘arithmetica, geometrie, architectuur, natuurkunde en alle andere kennis die noodzakelijk is voor de hydraulische ingenieurskunst’ in twijfel (López 2012:36-44).

Omdat de kosten van de verwerkelijking van Boots plan voor de *desagüe* te hoog leken te zijn en de oplossing onder de verdenking stond weer een volgende mislukking in de hele reeks te worden, besloot de Vicekoning om Boots plan af te wijzen. Daarom werd het werk aan het originele project van Martínez voortgezet tot 1623, toen een nieuwe Vicekoning, Diego Carrillo Mendoza Pimentel, de *desagüe* bezocht. Omdat hij het hele proces nogal verwarrend vond, de

reële afmetingen van de meren en de waterniveaus in de droge en natte seizoenen in aanmerking genomen, liet hij de opbouw tijdelijk stoppen. Bovendien moest Martínez het besluit van de Vicekoning respecteren om de dijk langs de rivier Cuautitlán in de richting van de lagune van San Cristóbal Lagoon af te breken om te kijken of het gevaar werkelijk zo groot was. De Vicekoning had zelf nooit een overstroming in Mexico meegemaakt (Humboldt 1832:365)-

In 1628 schreef Martínez aan de Spaanse koning Filips IV ter verdediging van zichzelf een *Verdadera Relación* (Waar verhaal), een brief waarin hij over de toestand van en situatie rond de *desagüe* informeerde. Als we deze brief nader beschouwen, was dit eerder een poging om de hoge kosten van de werken te verdedigen, redenen voor de mislukkingen te vinden en tegelijkertijd Boots aanpak te bekritisieren, dan een echte poging om de reële toestand uit te leggen (AGN, Gobierno Virreinal [GV], Desagüe (040), contenedor 01, vol. 3, exp. 4, ff. 2-8; ook vermeld in Abedrop 2012:27-29 en JDD 1902:104).

3.2 De meest verwoestende overstroming in de koloniale geschiedenis

De tamelijk drastische beslissing van Vicekoning Diego Carrillo om de dijk te laten afbreken, had in 1629 ernstige consequenties: na een hevige, 36 uur durende regenval, kwam er een gigantische overstroming (Gibson 1964:239 noemde deze ‘de meest verwoestende overstroming in de koloniale geschiedenis’) die zes jaar duurde (Barrera 2010:147), massale vlucht van de bevolking en de dood van ongeveer 30.000 mensen veroorzaakte, vooral doordat zij bedolven werden door vernietigde gebouwen of stierven van de honger. Wezenlijk bleef alleen de straat bij de kathedraal droog. Dat stadsdeel werd bekend als het ‘Eiland van de Honden’, omdat de honden daar hun toevlucht zochten (Miller 2007:74). Een groot deel van de stad werd vernietigd en de bevolking van Mexico City daalde aanzienlijk. De overlevenden kwamen tegen de Vicekoning in opstand die uiteindelijk uit zijn paleis ontsnapte (Abedrop 2012:26-27). Op dit moment was Boot nog steeds in Nieuw Spain. Hoewel niemand meer aandacht besteedde aan

zijn eugen voorstel voor de *desagüe*, werkte hij nog steeds aan een hydraulisch systeem voor Nieuw Spanje om zorg te dragen voor de beveiliging van Mexico Stad tegen overstromingen.

In 1617 vroeg hij om toestemming voor een reis naar Zacatecas om de actuele stand van de waterlopen te controleren, omdat hij zich ernstige zorgen maakte over het lage profiel van het land langs sommige delen van de rivier. Hij voegde daar direct aan toe dat hij ‘een simpele en goekope oplossing wilde vinden die niet teveel werk zou kosten’. Zover uit het archiefstuk kan worden begrepen, werd zijn verzoek echter geweigerd (AGN, Indiferente Virreinal [IV], caja 6117, ff. 1-2).

Hoewel zijn plannen niet werden uitgevoerd, werd Boot in 1628 beschouwd als een goede dienaar van Zijne Majesteit de Koning van Spanje. Hij bleef zoeken naar een systeem van de *desagüe* tegen overstromingen (zoals kan worden gezien in een decreet dat aan de opzichter van de *desagüe* beval om aan Boot een salaris van 1.150 *pesos* uit te betalen, vgl. AGN, GV, Reales cédulas duplicadas, Vol. 9, exp. 372, f. 277^v). Dat Boot nog in 1630 aan het werk was aan de versteviging van de dijken langs de rivieren Tlanepantla en Azcapotzalco aan de noordzijde van de Vallei van Mexico, kan worden opgemaakt uit zijn verzoeken om materiaal te leveren en uit zijn beschrijvingen van de werkzaamheden (AGN, IV, caja 4230, exp. 006, f. 1).

4. Wie was Adrian Boot eigenlijk?

Na deze historisch.technische inleiding is het tijd om te kijken, hoe Adriaan Boot in Nieuw Spanje aankwam. In deze hele kwestie vertegenwoordigt Boot een soort ‘gids’ door de zeventiende-eeuwse betrekkingen tussen beide machtige rijken, te weten Spanje als een rijk dat zich juist na het hoogtepunt van zijn koloniale macht bevond, en de Verenigde Provinciën die op dat moment pas aan het begin stonden van hun carrière als koloniale macht. Daarbij is het interessant dat het cruciale deel van Boots levensweg zich afspeelde in het Vicekoninkrijk

Nieuw Spanje dat sinds de *Conquista* [verovering] het belangrijkste territorium en ‘vlaggenschip’ van de Spaanse koloniën was.

A photograph of a handwritten signature in dark ink on aged, slightly stained paper. The signature reads 'Adrian Boot Ingeniero' in a cursive script, followed by a large, stylized flourish that resembles a large 'Z' or 'B'.

Afb. 4. Handtekening van Adrian Boot (1630)

Boot werd geboren in Delft (AGN, IV, Inquisición, caja 5574, exp. 057, f. 1), maar zijn familie verhuisde later naar de Franse stad Troyes (AGN, IV, caja 5373, exp. 049, f. 1). Hij werkte voor een graaf Maurice in het Franse Marseille (zoals later genoteerd werd in de beschuldiging bij het Heilig Officie, werd ook deze graaf als *hereticus* beoordeeld, vgl. AGN, IV, Inquisición, caja 5574, Exp. 057, f. 3). De informatie over zijn burgerlijke staat is nogal onduidelijk – volgens het *Archivo General de la Nación* in Mexico had hij vijf kinderen bij zijn vrouw María del Monte in Nieuw Spanje (AGN, IV, Inquisición, caja 5574, Exp. 057, f. 11), maar volgens het *Archivo General de Indias* in Sevilla (MEXICO, 31, N. 49, f. 242), bleef zijn niet nader genoemde vrouw achter in Delft. Over zijn leven in Nieuw Spanje weten we wat meer, al blijven er ook daar helaas nogal wat witte plekken openstaan. Hij werd in 1613 aangesproken door de Spaanse ambassadeur in Frankrijk, Íñigo de Cárdenas, om deel te nemen aan de Mexicaanse *desagüe*. Op 25 juni 1613 werd er een reispas uitgeschreven voor hem en zijn tolk Juan Rodríguez (AGI, CONTRATACION, 5334, N.2, R.17). In Spanje werd aan Boot een salaris van 100 *ducados* (JDD 1902:114) beloofd, voor die tijd een buitengewoon hoge maandbeloning.⁸ Dit feit diende overigens later als een van de

⁸ De archivalia geven echter ook informative over klachten van Boot over zijn beloning. Zo merkt hij bijv. over zijn werk aan een kaart van Nieuw Spanje op dat hij 1.500 *pesos* kreeg, terwijl anderen voor ongeveer hetzelfde werk 2.500 *pesos* ontvingen. De Vicekoning besloot daarom om zijn salaris voor die kaart te verhogen met nog eens 1.000 *pesos* om hem hetzelfde te geven (AGN, IV, caja 6523, f. 1).

voorwendselen om hem bij de inquisitie aan te klagen, omdat dit een *smerig salaris* was (AGN, IV, Inquisición, caja 5574, Exp. 057, f. 4) en *misbruik van de goedheid van Zijne Majesteit de Koning van Spanje* (AGN, Inquisición (61), Vol. 489, exp. 6, f. 75). Ook zijn tolk werd goed beloond: volgens de *Cédula Real* van 28 maart 1616 kreeg hij een *lump sum* van 500 *ducados* voor zijn tolkdiensten voor Boot. (AGI, INDIFERENTE, 450, L. A4, f. 130-130^v)

4.1 Omstandigheden van Boots aanwezigheid in Nieuw Spanje

Boots aankomst in Nieuw Spanje was een hoogst ongewone samenloop van omstandigheden. Nog afgezien van het feit dat een (Noord-)Nederlander door een Spaanse ambassadeur in Frankrijk werd gecontracteerd om te worden uitgezonden naar Mexico City om te werken aan een van de meest prestigieuze werken van Nieuw Spanje, werd Boots verblijf ook beïnvloed door andere gebeurtenissen die een diepgaande invloed hadden op de Spaans-Nederlandse relaties. Op 12 oktober 1615 viel de Nederlander Joris van Spielbergen de haven van Acapulco op de Pacific-kust van Nieuw Spanje aan.



Afb. 5. Gezicht op Acapulco door Adrian Boot (1628)

Vlak na deze gebeurtenis kreeg Boot van de Vicekoning niet alleen het verzoek om raad te geven over de *desagüe*, maar ook om van advies te dienen over de fortificaties van Acapulco aan de Pacifickust en die van San Juan de Ulúa de Vera Cruz aan de Golf van Mexico (AGN, IV, caja 5574, exp. 057). David Marley (1983:75) merkte in verband hiermee droogjes op: *“It is ironic to think of a Dutch engineer being dispatched the defence of a Spanish port raided by his countrymen on the far side of the globe.”*

Ietsje later kreeg de Spaanse economie een ernstige klap, toen Piet Heijn in 1628 de complete Zilvervloot kaapte en naar de Verenigde Provinciën opbracht. De pas opgerichte Westindische Compagnie verdiende zo 15 miljoen gulden, ruwweg 1,5 miljoen pond, hetgeen Compagnie mogelijk maakte om liefst 75% dividend uit te keren (Padfield 2000:60; Vries 1995:464-466).

Alles we al deze feiten kort samenvatten, krijgen we het volgende beeld: Boot bekritiseerde de afwateringplannen van Martínez sterk, maar was niet in staat om zijn eigen plannen te laten realiseren, wat betekende dat Mexico Stad ook verder blootgesteld bleef aan herhaalde wateroverlast, en dat in een periode dat ingenieurs gevangen werden gezet als de schuldigen in geval van overstromingen (López 2012:45). Bovendien kwam Boot uit een protestants gebied naar een streng katholiek land (ook al was hij zelf geen protestant, aangezien hij zich op zijn 28^e jaar tot het katholicisme bekeerde, zoals staat genoteerd in AGN, IV, Caja 5574, Exp. 057, f. 10). Zijn levensweg werd verder gekenmerkt door een groot aantal theoretische gronden om te eindigen voor het Heilig Officie, wat slechts een kwestie van tijd was.

4.2 Een anti-Nederlandse stemming

Boot genoot lange tijd koninklijke bescherming, maar na het kunststukje van Piet Heijn met de Zilvervloot liepen de anti-Nederlandse stemmen hoog op en volstond het patroon van de Spaanse Koning niet langer om hem uit de wind te houden (Marley 1983:75-76). Ook zijn voorheen hoog geachte technische

meningen begonnen gewantrouwd te worden. Zoals Marley (1983:76) duidelijk stelt: *“Boot’s long fall from grace came to its inevitable end.”* De Spaanse Koning was zich er goed van bewust dat Boot diepgaande kennis had van de kustverdediging en dus een potentieel gevaar voor het Spaanse rijk betekende. Boot veranderde in zijn ogen opeens van een ervaren adviseur in een vijand en het werd nodig om hem het zwijgen op te leggen.

Op 16 juli 1636 schreef de Vicekoning aan Koning Filips IV dat *“hij officieel op de hoogte was gesteld door de Aanklager bij het Heilig Officie van de Inquisitie voor Nieuw Spanje dat Adrian Boot, Ingenieur des Konings, was aangeklaagd bij deze institutie.”* (Marley 1983:76)

5. De Inquisitie

Het belangrijkste doel van dat Heilige Officie was om alle soorten activiteiten die niet in overeenstemming waren met de leer van de katholieke kerk te voorkomen, corrigeren en bestraffen. Hoewel het Heilig Officie van Nieuw Spanje zich moest aanpassen aan de plaatselijke omstandigheden, volgde het de gewoonten van de Spaanse rechtbanken (Alberro 1981:18). Bewijzen werden voornamelijk verzameld op basis van beschuldigingen, geruchten, achterklap of observatie van verdachte personen, inzake gevallen van ketterij, tovernarij, bijgeloof, ontucht (met inbegrip van bigamie, polygamie, concubinaat of incest), blasfemie, afgodendienst, piraterij, lectuur van verboden boeken, of lidmaatschap van een andere religie dan de rooms-katholieke (bijv. lutheranisme, calvinisme of het geloof in Mozes), teneinde zo mogelijk ‘ketterse plagen’ te voorkomen (Nesvig 2006:1).

Met betrekking tot het protestantisme hadden de inquisiteurs aan het begin van de 17^e eeuw, zelfs na jarenlange ervaringen met kapers, geen duidelijk idee van de verschillen tussen anglicanen, lutheranen en calvinisten. Het Heilig Officie vatte al deze richtingen onder de noemer ‘protestanten’ samen, zonder rekening te houden met verschillen tussen hun doctrines (Greenleaf 1995:203). De

beschuldiging van Boot is een mooie bevestiging van Greenleafs stelling, want hij wordt hierin aangeduid als een ‘*Calvinistische of Lutherse ketter*’ (AGN, IV, Inquisición, caja 5574, exp. 057, f. 10).

5.1 De Inquisitie in de Nieuwe Wereld

In Spanje dateert het begin van de inquisitie uit het jaar 1478, toen de Katholieke Koningen het Heilig Officie in Castilië instelden. In het Vicekoninkrijk Nieuw Spanje dat zelf was opgericht in 1535, werden de rechtbanken van het Heilig Officie pas veel later ingesteld, maar al vanaf de *Conquista* waren priesters van de Dominicanen en Franciscanen aangewezen om de katholieke beginselen te verspreiden, waarbij zij ‘diocesane’ of ‘gewone’ inquisitie konden uitvoeren (Nesvig 2006:3). Als voorbeeld kan hier de Franciscaanse bisschop Juan de Zumárraga worden genoemd die zijn aanwezigheid in Nieuw Spanje aan inquisitie-activiteiten wijdde.⁹

Koning Filips II stelde op 25 januari 1569 in Zuid-Amerika twee rechtbanken van het Heilig Officie in, eentje in Nieuw Spanje en de ander in Peru (Greenleaf 1995:168). In 1571 kwam doctor don Pedro Moya de Contreras als hoofdinquisiteur van Nieuw Spanje aan om het Heilig Officie echt op te richten (Medina 1998:3 Apéndice ; Nesvig 2006:29).

Zoals Greenleaf (1995:11-12) laat zien, waren de echte ketteren van het Vicekoninkrijk Nieuw Spanje ten tijde van Karel V meestal de niet-Spaanse inwoners, in de periode van Filips II piraten en Spaanse joden die naar de Nieuwe Wereld waren gevlucht, waarbij de processen van de Inquisitie meestal eerder een illustratie zijn van problemen van ‘koloniale Spaanse psychopaten’ dan dat zij de religie binnen de sociale structuren waarborgden.

⁹ Een detailstudie over bisschop Zumárraga is te vinden bij R. Greenleaf in *Zumárraga and The Mexican Inquisition 1536-1543*.

Na beschuldiging werd de aangeklaagde persoon meestal gevangen gezet in de geheime kerkers van de Inquisitie, zonder dat hij de naam van zijn beschuldiger kende, en hij bleef *'incommunicado'* zonder contact met de buitenwereld tot aan het oordeel van het Heilig Officie. Gevangenen werden vaak gefolterd om een bekentenis te krijgen. Foltering werd meestal gestopt, wanneer de gevangene vrijwillig begon te bekennen (Medina 1998:23-40 Apéndice).

5.2 Boots proces bij de Inquisitie

In juni 1636 werd tegen Boot een officiële aanklacht opgesteld door de aanklager van het Heilig Officie, *don Francisco de Estrada y Escobedo* (AGN, IV, Inquisición, caja 5574, Exp. 057), waarbij de hierna beschreven redenen werden opgegeven.

De basis van de beschuldiging werd gevormd door de stelling dat de aangeklaagde een ketter zou zijn en een aanhanger van de *valse en duivelse secte van Calvijn* (ff. 1-11). De opgesomde redenen van de beschuldiging geven een duidelijk beeld van de reeds eerder genoemde internationale spanningen: Boot werd ervan beschuldigd een *heimelijke vijand* te zijn (f. 10), vooral wegens een *ontmoeting met een Nederlandse kaper genaamd Simon Dança*¹⁰ die in Marseille zou hebben plaatsgevonden (f. 3), dwz. voor zijn aankomst in Nieuw Spanje, waarbij zij *beiden Hollands spraken en beiden ketters van dezelfde religie waren* (f. 3). Dança werd hier beschreven als een kaper *die wilde gaan stelen en moorden* (f. 3) en volgens de aanklager zou Boot afspraken met Dança hebben gemaakt om in de buit te delen. Boot werd er ook van beschuldigd dat hij *door middel van brieven en Calvinistische boeken contact hield met kapers* tijdens de maritieme aanval op Acapulco (hier verwees de aanklager naar de aanval van Joris van Spielbergen uit 1615) (f. 3^v), en van *het uitwisselen van verboden boeken met de Hollandse vijanden* tijdens Boots herhaaldelijke verblijven in Veracruz in de jaren 1631-1634 (ff. 5-6). Volgens

¹⁰ Verwijzingen naar Boots relatie met Simon Dança zijn ook aanwezig in het materiaal van het Archivo General de Indias (AGI, MEXICO, 31, N. 49, f. 242).

zeggen zou hij in Veracruz ook zijn minachting voor het katholieke kruis hebben getoond, door te zeggen dat *het kruis echt nergens op lijkt* (f. 5).¹¹ Verder vermeldde de beschuldiging herhaaldelijk dat Boots *gelukkig was met de Spaanse nederlagen* (f. 4^v), waarbij hij de Hollanders *dappere strijders* en *sluw in veldslagen* noemde (f. 4).

Verder werden er situaties genoemd waarbij Boot godslasterlijk zou zijn geweest (bijv. *de hostie is zo klein dat Jesus er niet in past* of zijn weigering om het bestaan van het vagevuur te erkennen, beide genoemd op f. 4^v) De inquisiteur beschuldigde Boot er ook van dat *hij weigerd om te leren een Katholieke Christen te zijn, aangezien hij niet eens wist hoe hij een kruis moest slaan* (f. 1^v), en dat hij *voornemde en simuleerde een Katholieke Christen te zijn* (f. 11), terwijl hij nog steeds een volgeling was van zijn *valse secte van Calvin, hoewel hij beweert dat hij gebiecht heeft* (f. 11). In dit verband is het interessant dat Boot rol in de *desagüe* niet één enkele keer wordt vermeld, al wordt wel melding gemaakt van zijn misbruik van 's Konings gunst om een hoger salaris te krijgen, zoals hierboven al is vermeld.

Boot antwoordde op de beschuldiging dat hij een bekeerde katholieke christen was (AGN, IV, Inquisición, caja 5574, Exp. 057, ff. 13-16), die de Bijbel bestudeerde en te biecht ging zoals elke goede katholiek. Met betrekking tot het feit dat hij geen kruistekens maakte, merkte hij op dat dit noch in zijn vaderland noch ook in Frankrijk gebruikelijk is, en daarom deed hij het evenmin. Aangaande de beschuldiging van blasfemie, ontkende hij dit (de eerder beschreven kwestie van de hostie wordt mét Boots ontkenning vermeld in AGN, IV, caja 5373, exp. 049, f. 4^v. Boots ontkenning van de scène met het nergens op lijkende kruis staat in hetzelfde document op f. 5). Hij stelde ook dat hij geen kennis had van enig document dat een lijst van verboden protestantse boeken omvatte (AGN, IV, caja 5373, exp. 049, f. 5^v).

¹¹ Dit zou zijn gebeurd toen Boot aan iemand vroeg, waarom een bepaalde deur versierd was met twee piramiden en een kruis ertussen. De ander zei hem dat het kruis mooi paste tussen de piramides. Boot zou herop hebben gereageerd met de opmerking dat dit kruis werkelijk nergens op leek (zoals beschreven in het genoemde archiefstuk).

Men beval aan om Boot te martelen met als doel om zijn bekentenis te krijgen (zoals genoteerd in juni 1636 in AGN, IV, Caja 5574, Exp. 057, f. 13), en later werd hij in 1637 gevangen gezet in een geheime kerker van de Inquisitie. Hoewel een ander document in september 1637 suggereert dat hij had bekend en naar een openbare gevangenis moest worden overgebracht (AGN, Inquisición (61), Vol. 489, exp. 6, f. 76), zat Boot toen nog steeds gevangen in een geheime cel.

De Inquisitie was nog steeds met hem bezig in 1644, zoals duidelijk wordt uit een brief van Juan Gomes die aan Vicekoning García Sarmiento de Sotomayor verzoekt om opnieuw een revisie van de *desagüe* op basis van Boots voorstellen in overweging te nemen en om die door Boot zelf te laten uitvoeren (AGN, IV, caja 6648, exp. 011, f. 1). Dit laatste document laat duidelijk zien dat er nog altijd mensen waren die geloofde in Boots professionele mening, al had hi nooit de kans gekregen om die in praktijk te brengen. Een ander uitermate interessant feit is dat hetzelfde document vermeldt dat de suggestie werd gedaan op aanbeveling van broeder Andres de San Miguel, een katholieke monnik, niettegenstaande het feit dat Boot ervan was beschuldigd een calvinistische ketter te zijn. Helaas eindigt hier het archiefmateriaal dat aan de auteur van deze bijdrage bekend is, zodat Boots verdere lotgevallen in duisternis gehuld blijven.

6. Conclusie

Twee vijandelijke rijken en een man er tussenin. In deze bijdrage kwamen er nogal wat contrasten voor: Spanje tegenover de Verenigde Provinciën, katholicisme tegenover protestantisme, Spaans kolonialisme tegenover de natuur, Martínez versus Boot en hun meningsverschillen over de *desagüe*.

De Hollandse waterbouwkundig ingenieur kwam zeker in de meest problematische periode van de Spaans-Nederlandse betrekkingen naar Nieuw Spanje. Zijn professionele evaluatie en het daaruit voortvloeiende voorstel om het probleem van de natuurlijke omstandigheden van Mexico Stad aan te pakken en

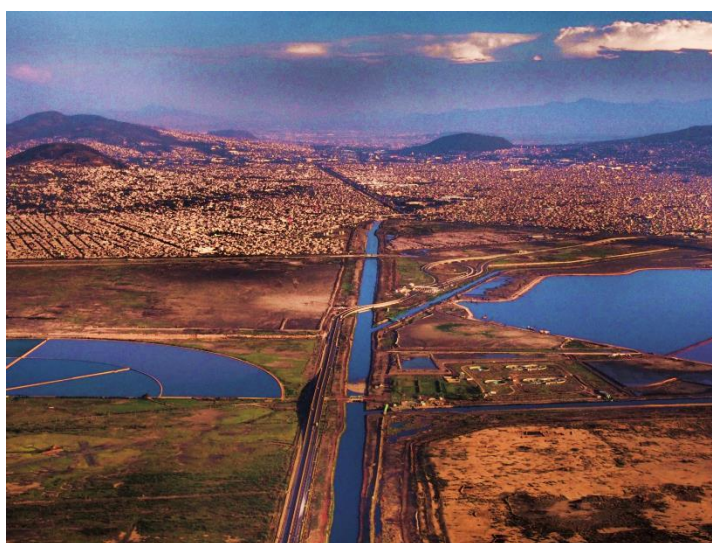
het mogelijke profijt dat de Spanjaarden daaruit konden hebben, werden door de Vicekoning afgewezen. Het hardnekkig blijven uitvoeren van de oudere plannen loste de drainage- en inundatieproblemen egeenszins op en als gevolg daarvan had Mexico Stad steeds weer wateroverlast – zes overstromingen tussen 1604 en 1629 (Barrera 2010:135). Omdat zijn plan nooit werd uitgeboerd, is Boots naam tegenwoordig praktisch onbekend (met uitzondering van een paar specialisten in ontwateringssystemen; López 2012:38). Na hem kwamen er andere buitenlandse ingenieurs naar Nieuw Spanje en velen van hen ondergingen een soortgelijk lot (Marley 1983:76-77).

6.1 Verkoop je paard en koop een kano

Tijdens de bouw van de *desagüe* waren er klachten over de voortslepende operatie die ondanks de hoge kosten geen zichtbare resultaten had. Hier kan melding worden gemaakt van twee brieven van kapitein Diego Gonzáles Elías die een samenvatting maakte van de voortgang van de drainagewerken en daarbij ook *Adrian Boot* vermeldt, die een revisie van de *desagüe* kwam maken, en tevens Boots voorspelling vermeldt van de nieuwe gruwelijke overstromingen in 1629 als de werkzaamheden niet zouden worden gewijzigd. Elías vermeldt deze periode met de treffende titel van zijn geschrift *vende caballo y compra canoa* (verkoop je paard en koop een kano), als een uiting van wanhoop over de voortdurende overstromingen en de situatie van de *desagüe*. Hij vermeldt dat Mexico Stad vóór de *Conquista* nooit last van overstromingen had als gevolg van de natuurlijke waterafvloeiing en bekritiseert de *desagüe* als een idioot en nutteloos project. Het dossier van zijn opmerkingen wordt afgesloten met een besluit van de *Consejo de Indias* (De Raad van de Indië) die stelt dat Elías' standpunten 'gevormd zijn door zijn ziekelijke fantasie' (AGI, MEXICO, 328, zonder paginering).

Wellicht was deze kapitein Elías slechts één van de vele klagers over de uiterst moeizame voortgang van de *desagüe* was, maar hij had wel een duidelijk

punt: na acht jaar werk was er geen enkel tastbaar resultaat, alleen grote sommen verspild geld. Toch was dit nog steeds slechts het prille begin van een heel lang traject om de beste oplossing te vinden. Uiteindelijk werd de laatste versie van de *desagüe* bijna 300 jaar na de aankomst van Boot in Nieuw Spanje officieel ingewijd door *don* Porfirio Díaz op 17 maart 1900. Maar ook deze grootse opening van de *desagüe* loste het post-Columbiaanse gevecht met de natuur definitief op: tot op de dag van vandaag heeft Mexico Stad last van complicaties, terwijl de gebouwen van de stad langzaam maar zeker verzakken in de bedding van de stad.



Afb. 6. Gezicht op Mexico Stad met de desagüe op de voorgrond

Als we Boots aanwezigheid in Nieuw Spanje in ogenschouw nemen, samen met de “*superstitious, intolerant age*” (Marley 1983:75) en allerlei mogelijke voorwendselen veroorzaakt door de gespannen verhoudingen tussen Spanje en de Republiek, de maritieme aanvallen van de WIC en het gevecht van de Spanjaarden tegen het protestantisme, kunnen we Boot beschouwen als een slachtoffer van het tijdsgewricht. Marley (1983:76) stelt dat de Kerk geen enkel steekhoudende reden had om hem aan het Heilig Officie over te leveren, en dat

er zelfs geen protestantse in zijn in beslag genomen bezittingen werden gevonden.¹²

6.2 Slothypothese

Als we dus de historische feiten confronteren met de persoonlijke geschiedenis en professionele aanpak van Adriaan Boot, komen we vrijwel vanzelf tot de slotsom dat Boot gewoon iemand was die op het verkeerde moment op de verkeerde plek was en dat hij er beslist geen idee van had welk lot hem zou wachten, toen hij als specialist werd uitgenodigd door de Spaanse koning. Helaas zijn er op dit moment geen archiefstukken, en die zullen wellicht ook nooit boven water komen, die bewijzen dat Boots einde bij het Heilig Officie een geconstrueerd schijnproces was als gevolg van de angst van de koning dat Boot teveel wist over zwakke militaire punten van Nieuw Spanje. Zowel Boots eigen geschiedenis, als de beslissingen rondom de *desagié* vertonen tot op heden teveel ‘indiens’, waarop geen enkel duidelijk antwoord bestaat.

Het was het doel van deze bijdrage om het Spaanse koloniale rijk te laten zien als een ‘plek van grote uitdagingen en teleurstellingen’. Tegelijkertijd wilden wij laten zien hoe onzeker het leven van een mens in deze instabiele periode kon zijn. Tenslotte valt niet te ontkennen dat Boots aanwezigheid in Nieuw Spanje en zijn professionele ideeën de huidige waterhuishouding van Mexcio Stad had kunnen verbeteren (of zelfs regelen). Om deze bijdrage met een laatste ‘wat als’ af te sluiten: hoe zou de waterhuishouding van Mexico Stad er nu uit hebben gezien als het zeventiende-eeuwse plan van Boot was uitgevoerd in plaats van hem te beschuldigen bij de inquisitie?

¹² De auteur is zich ervan bewust dat de stelling van Marley op dit moment niet kan worden gecontroleerd, omdat het manuscript met de notulen van de ondervraging door inquisiteur *don* Bartolomé Gonzáles Sotero in 1638 (AGN, IV, caja 0837, exp. 004) sinds 2014 gerestaureerd wordt. Afgezien van mogelijke andere inzichten in Boots zelfverdediging, zou het document ook een lijst van zijn bezittingen kunnen bevatten, inclusief al dan niet verboden boeken.

Bibliografie

Archieven

Archivo General de Indias (AGI)

Archivo General de la Nación (AGN)

Literatuur

(red.) Abedrop, Salomón & Viviane Calvo (2012). *El gran reto del agua en la Ciudad de México* [De uitdaging van het water in Mexico-Stad]. Ciudad de México: Sistema de Aguas de la Ciudad de México. Elektronisch beschikbaar op: http://www.sacmex.df.gob.mx/img/sacm/libro_sacmex/libro_sacmex.pdf (download 19 juli 2015).

Alberro, Sobre Solongo (1981). *La actividad del Santo Oficio de la Inquisición en Nueva España 1571-1700* [De activiteit van het Heilig Officie van de Inquisitien in Nieuw Spanje 1571-1700]. Méxco D.F.: Instituto Nacional de Antropología e Historia.

Barrera-Osorio, Antonio (2010). 'Experts, Nature, and the Making of Atlantic Empiricism.' *Osiris, The History of Science Society* 25, nr. 1, pp. 129-148.

Candiani, Vera (2009). 'El lado oscuro del gran Desagüe de México: costos ecológicos y sociales en su entorno rural, 1608-1900.' [De donkere kant van de grote Afwatering van Mexico-Stad: ecologische en sociale kosten in de landelijke omgeving, 1608-1900]. *Simposio 'El acceso al agua en América: historia, actualidad y perspectivas'. 53 Congreso Internacional de Americanistas*. México. Elektronisch gepubliceerd op: http://jacintapalerm.hostei.com/AMERICANISTAS_MEX_Candiani.pdf (download 19 juli 2015)

Cervantes Sánchez, Enrique (1988). 'El desarrollo de la Ciudad de México.' [De ontwikkeling van Mexico-Stad]. *Revista de la Coordinación de Estudios de Posgrado* 4, nr. 11. México: Universidad Nacional Autónoma de México. Elektronisch beschikbaar op: http://www.posgrado.unam.mx/publicaciones/ant_omnia/11/03.pdf (download 19 juli 2015)

- Gibson, Charles (1964). *The Aztecs Under Spanish Rule: A History of the Indians of the Valley of Mexico, 1519-1810*. Stanford: Stanford University Press.
- Greenleaf, Richard E. (1995). *La Inquisición en Nueva España. Siglo XVI*. [De Inquisitie in Nieuw Spanje. 16^e eeuw]. Ciudad de México: Fondo de Cultura Económica.
- Junta Directiva del Desagüe del Valle de México [JDD] (1902). *Memoria Histórica, Técnica y Administrativa de las Obras del Desagüe del Valle de México 1449-1900 Tomo I y II*. [Geschiedkundige, technische en administratieve herinnering aan de Werken van de Afwatering van de Vallei van Mexico 1449-1900. Deel I en II]. Mexico: Tipografía de la Oficina Impresora de Estampillas. (Colección Digital UANL) Elektronisch beschikbaar op: http://cdigital.dgb.uanl.mx/la/1080019537_C/1080019537_T1/1080019537_T1.html (download 19 juli 2015).
- López, John F. (2012). 'In the Art of My Profession': Adrian Boot and Dutch Water Management in Colonial Mexico City.' *Journal of Latin American Geography* 11, Special, pp. 35-60.
- MacGillivray, W. (1832). *The travels and researches of Alexander von Humboldt. Being a condensed narrative of his journeys in the equinocial regions of America, and in Asiatic Russia; together with analyses of his more important investigations*. New York: Harper & Brothers. Elektronisch beschikbaar op <http://www.biodiversitylibrary.org/item/148568#page/10/mode/1up> (download 19 juli 2015).
- Marley, David (1983). 'Adrian Boot: a Dutch Engineer in Colonial Spain (1614-1637).' *Canadian Journal of Netherlandic Studies* 4, nr. 2/1, pp. 74-77.
- Mathes, Michael W. (1969/70). 'To Save a City: The Desagüe of Mexico-Huehuetoca, 1607.' *The Americas* 26, nr. 4, pp. 419-438.
- Miller, Shawn W. (2007). *An Environmental History of Latin America*. New York: Cambridge University Press.
- Musset, Alain (1991). 'De Tlaloc à Hippocrate. L'eau et l'organisation de l'espace dans le bassin de México (XVI-XVIII siècle).' *Annales ESC* 46, nr. 2, pp. 261-298.
- Nesvig, Martin A. (2006). 'Heretical Plagues' and Censorship Cordons: Colonial Mexico and the Transatlantic Book Trade.' *Church History* 75, pp. 1-37.

- Padfield, Peter (2000). *Maritime supremacy and the opening of the western mind: naval campaigns that shaped the modern world*. Woodstock & New York: The Overlook Press,.
- Pérez, Joseph (2003). *Breve historia de la Inquisición en España*. Barcelona: Editorial Crítica.
- Toribio Medina, José (1998). *Historia del Tribunal del Santo Oficio de la Inquisición en México* [Geschiedenis van de Rechtbank van het Heilig Office van de Inquisitie in Mexico]. Mexico City: Miguel Ángel Porrúa.¹³
- Vries, Jonas de & Ad van der Woude (1995). *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei*. Amsterdam: Balans.

¹³ Omdat de pagina's in elk deel van Toribio Medina's boek vanaf nul zijn hernummerd, zijn citaties tevens voorzien van de titel van het hoofdstuk.

De karikatuur van de kolonie

De Delische Kunstkring en László Székely

Gábor Pusztai

(Debreceni Egyetem, Debrecen)

THE CARICATURE OF THE COLONY.

THE DELIAN ART CIRCLE AND LÁSZLÓ SZÉKELY

Abstract: The Hungarian writer, literary translator and graphic artist László Székely was the husband of the notorious writer Madelon Székely-Lulofs. In the 30s she published her best-sellers as *Rubber* (1931) and *Koelie* (Coolie, 1932). Her husband also wrote two books: *Van oerwoud tot plantage* (From Forest to Plantation, 1935) and *Rimboe* (Jungle, 1942). Because of their work, the couple was attacked by the rightwing colonial press, and as well by literary criticism in the Netherlands, in particular by Menno ter Braak and Edgar du Perron. It is less known that László Székely in Sumatra since 1914, with graphics and painting was doing. His work was appreciated and exhibited in the Delian Art Circle. Since 1924, Székely worked as a graphic artist for the magazine *Sumatra*. His drawings and prints are a caricature of the colony and often carry strong colonial criticism, even anti-colonialism in itself. Why these images were appreciated in the very conservative, colonial environment Deli, will be shown in this contribution.

Keywords: László Székely – Netherlands East Indies – criticism – anti-colonialism – caricature

Inleiding

In het algemeen is de beoordeling van de blanken in de kolonie Nederlands-Indië niet bijzonder positief. De algemene mening was (en is nog steeds) dat de Europeanen die naar een kolonie vertrokken het uitschot van de maatschappij waren. Hun doel was vooral om hun mislukte leven achter zich te laten en in de Oost in zo kort mogelijke tijd zo veel mogelijk geld te verdienen. Om ver-

volgens ergens in Europa een nieuw leven te beginnen en te rentenieren van het geld uit de tropen. De droom van snel rijk worden en dan terug naar het moederland was de drijfveer van de Europeanen gedurende drieënhalve eeuw. Materialisme, egoïsme en medogenloze uitbuiting waren de drie snaren waarop het leven in de kolonie speelde voor de blanken. Deze mening werd ook vaak bevestigd door de Nederlandse historici, literatuurhistorici en zelfs door koloniale auteurs. Jacob Haafner (1755-1809) schrijft hierover het volgende:

Fortuin maken! deze twee woorden zijn de ondergang van onze Maatschappij, en zullen die van alle Maatschappijen in de Indiën zijn. Zij hebben de verwoesting en ontvolking van gansche landen en koninkrijken veroorzaakt. Niemand gaat naar de Indiën dan om zijn fortuin te maken. Dat ongelukkig werelddeel is het rasphuis van Europa geworden; deugnieten, verkwisters, boeven, allen die wegens hunne misdaden, of anderszins, uit hunne geboorteplaats zijn verbannen, bankroetiers, en ander slecht volk, alles ijlt naar de Indiën als naar eene algemeene prooi; alles wil er fortuin maken; en hoe kan dit geschieden? niet dan met de maatschappij, welke zij dienen, te bestelen, of de arme Indianen te onderdrukken, te plunderen, en te vermoorden. (Haafner 1826:8)

Bas Veth schreef in 1900 in zijn boek *Het leven in Nederlandsch-Indië* ook al weinig vleiend over de Europeaan in de kolonie, de ‘Indischman’:

Nederlandsch-Indië is voor mij de incarnatie van ellende. De twaalf jaren, die ik in die streken van ballingschap doorbracht, zijn me als twaalf verschrikkelijke dromen. Ik heb er niets gevonden wat opheft, ik heb er alles gevonden wat neerdrukt. Goede mensen werden er slecht, nooit slechte goed. (...) Een bestaan in Indië is de ergste levensmislukking. (Veth 1900:1-5)

Historici als Femme S. Gaastra, Roelof van Gelder en Els M. Jacobs zijn het erover eens dat de motivatie van de mensen om dienst te nemen bij de VOC “uit bittere noodzaak” ontstond (Jacobs 1991:38). Het was een “noodsprong” (Gaastra 1991:88) en de soldaten en matrozen behoorden tot het uitschot van het menselijke geslacht (Van Gelder 1997:49). De Britse historicus Mike Dash

formuleert directer, wanneer hij zegt dat deze werknemers “het minste van het minste” waren (Dash 2001:43). Hij citeert ook een tijdgenoot: De Compagnie was “*een grote toevlucht voor alle vervende krenge, bankroetiers, eerlozen, pandjesbazen, huurlingen, deurwaarders, verklikkers en andere schurken.*” (idem) De reputatie van de VOC-dienaren was zo slecht, dat gewone koopvaardijkapiteins en zelfs de Nederlandse marine weigerde mannen in dienst te nemen die vroeger bij de VOC hadden gediend (Dash 2001:129).

Het ‘riool van Europa’

In de 19^e eeuw, na de val van de VOC, was de reputatie van de Indiëganger zeker niet verbeterd. In de publieke opinie was het koloniale leger “de opbergplaats van lieden die niet wilden deugen” en het koloniale militaire werfdepot te Harderwijk heette niet toevallig “het riool van Europa” (Bosma 2010:29). De historicus H. W. van den Doel schrijft in zijn boek *Het rijk van Insulinde* dat de meeste Europeanen in de tropen “*in het geheel geen behoefte hadden aan kunst of cultuur, maar concentreerden zich op hun bestuurlijke werkzaamheden of hun pogingen in een zo kort mogelijke tijd rijk te worden*” (Van den Doel 1991:184).

In een van de beruchte buitengewesten van Nederlands-Indië, in Deli, op Sumatra was de situatie nog erger. Volgens de historicus Jan Breman bestond het Europees element hier vooral uit “*mislukkelingen, zwarte schapen, of mensen die door wanfortuin naar de kolonie verdreven waren of door de familie verbannen zijn.*” (Breman 1987:64). De Hongaarse reiziger István Radnai schrijft in zijn dagboek in 1914 in Medan, de hoofdstad van Deli over de Europeanen:

Alles voor het lichaam en niets voor de ziel. Op geestelijk gebied is tachtig procent van de blanken hier erg onderontwikkeld. (Székely & Radnai 2007:31)

Deli

Maar de werkelijkheid was niet zo erg als het in de bovenstaande beschrijving

leek te zijn. Het was niet alléén maar het land van materialistische geluksjagers en gedegenereerde mislukkelingen. In deze bijdrage wil ik dit beeld over de kolonie en in het bijzonder over Deli enigszins bijstellen. In Nederlands-Indië waren in de 19^e en 20^e eeuw verschillende verenigingen en kunstkringen in het leven geroepen die het culturele leven in de kolonie moesten bevorderen. Deze clubjes waren vaak amateuristisch, hadden zeker geen Europees niveau en het publiek toonde vaak weinig belangstelling, maar ze bestonden wel. Ook in een buitengewone brute samenleving als in Deli, waar het koloniale bestuur decennia lang geen invloed had en de planters op hun plantages alles naar eigen goeddunken zelf regelden, was er behoefte aan kunst.

Gezelligheid in Deli heette de vereniging die vóór 1912 voor kunst en vermaak zorgde aan Sumatra's Oostkust. Vanaf 1912 heette het de *Delische Kunstkring*. Ze wilden niet meer slechts voor vermaak zorgen, maar wilden de (amateur)kunstenaars in Deli verenigen en hun de ruimte bieden om hun werken aan het publiek bekend te maken. De *Delische Kunstkring* organiseerde muziekconcerten, toneelavonden, en tentoonstellingen. Hier zullen vooral deze laatste worden belicht. Er was in 1916 een tentoonstelling over Batak-kunst (Tent. 1916), een expositie over Solo-batik (Tent. 1918) en een collectie van Balische kunst werd ook getoond (Cat. 1919), in 1919 werd ook een fototentoonstelling georganiseerd van de etnografische fotoverzameling van de Oostenrijker Tassilo Adam (Tent. 1919). Er werden ook regelmatig tentoonstellingen van schilderijen en grafisch werk georganiseerd.

Analyse van catalogi

Om een beeld te schetsen wat dit allemaal betekende, koos ik twee catalogi, één uit 1918 en één uit 1919. Alle twee de tentoonstellingen werden georganiseerd door de Delische Kunstkring in Medan. In de tentoonstelling van 1918 werden werken van 14 kunstenaars tentoongesteld waarvan 4 uit Java (G. Beer, J. Boesveld, P. A. J. Moojen, Dr. H. J. Smit) en 10 uit Deli (W. Dooijewaard uit Kwaja

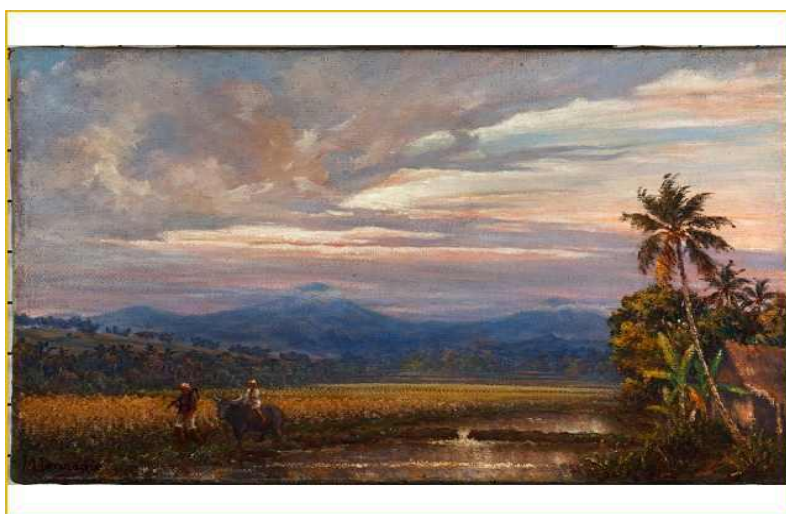
Pessilam, J. D. D. van Drumpt uit Gallia, Mevr. H. Egeler-Van Elischer uit Gedong Johore, Mevr. B. Van der Groen-Zeegers uit Telok Dalem, M. Halewijn uit Medan, Mevr. H. Van Lent-Gort uit de onderneming Belawan, Mevr. Plekker-Müller uit de onderneming Wampoe, L. Székely uit Beloeroe, G. T. Ubink uit Medan).

De andere tentoonstelling, één jaar later, vond in oktober 1919 plaats, eveneens in Medan. In 1919 waren er 8 kunstenaars uit Java (P. Ouborg, Wirio Soekardjo Sarho, Mas Pirngadie, A. H. van der Stok, W. van der Does, G. Birnie, Th. Van der Plas, A. W. Jansz.) van de Oostkust Sumatra waren er 21 (Ir. F. J. J. Dootjes uit Medan, J. D. D. Van Drumpt, uit de onderneming Gallia, Serdang, M. Halewijn uit Medan, “Joop”, “Singkeh”, Rebo, Dr. P. H. van der Kemp uit Medan, H. Koperberg uit Kisaran, Lujens van de onderneming Helvetia Medan, G. H. Mulder uit Medan, D. Moolenaar van de onderneming Soengei Bahasa, T. G. Purvis uit Medan, L. Székely van de onderneming Beloroe Asahan, St. A. Schouten uit Medan, Kuno Schweers uit Kaban Djahe, G. Th. Ubink uit Medan, Th. O. Thissen uit Dolok Oeloe, N. N. Glen Bervie.)

Van de kunstenaars zijn er enkele niet te identificeren. Ze hebben schuilnamen gebruikt in de catalogi, zoals “Joop”, “Singkeh” of Rebo. Over hen kunnen we weinig zeggen. “Joop” was de meest productieve, hij heeft in 1919 in totaal 15 olieverf-, waterverf- en pastelschilderijen tentoongesteld, die ook te koop werden aangeboden voor de trotse prijs tussen 15 en 125 gulden. (Een doek van een amateur kopen was een dure grap als je bedenkt dat een maandsalaris van een assistent in die tijd in Deli ongeveer 200 gulden was.)

Er waren ook twee Javaanse kunstenaars bij, Wirio Soekardjo Sarho en Mas Pirngadie, beide uit Java. Van de twee is vooral de laatste bekend. Mas Pirngadie (1875-1936) behoort tot een aristocratische familie. Hij kreeg les van de Nederlandse schilder F.J. van Rossum du Chattel (1856-1917). Pirngadie is bekend van boekenillustraties die hij maakte tussen 1912 en 1930. Hij schilderde in de zogeheten “mooi-Indië stijl” (afb. 1). Zijn beelden tonen vooral romantische Indonesische landschappen. Er zijn in totaal 6 aquarellen die hij in 1919 in

Medan heeft tentoongesteld. Ze waren voor tussen 35-65 gulden te koop, een bescheiden bedrag vergeleken met de onbekende “Joop”.



Afb. 1. Mas Pirngadie – ‘Mooi-Indië stijl’

Er waren ook vrouwelijke kunstenaars bij, zoals H. Egeler-van Elischer uit Gedong Johore, B. Van Groen-Zeegers uit Telok Dalam (waarschijnlijk plantersvrouwen), de onderwijzeres Miss. E. Ward uit Medan, P. Nanninga-In de Betou uit Medan, H. M. Van Lent-Gort uit Belawan, en de Oostenrijkse B. Plekker-Müller (1848-1925) van de onderneming Wampoe. De meeste van deze dames zijn geheel onbekend. Ik heb slechts over Van Lent-Gort informatie gevonden, namelijk dat zij als Henriëtte Johanna Gort in 1890 te Tiel werd geboren. Haar artistieke opleiding heeft ze aan de Rijksnormaalschool voor Teekenonderwijs in Amsterdam en aan de Haagsche Academie voor Beeldende Kunsten gekregen. Ongeveer tien jaar heeft ze in Nederlands-Indië gewoond en dat heeft tot een bijzondere reeks tekeningen geleid. Later, terug in Nederland, exposeerde ze schilderijen en ook op de tentoonstelling Onze Kunst van Heden in het Rijksmuseum in de winter van 1939-1940 hingen vier schilderijen van haar (afb. 2). Haar schilderijen en tekeningen gingen in 1918/1919 in Medan voor tussen 12 en 150 gulden over de toonbank.



Afb. 2. Henriëtte van Lent-Gort, Bengaleesch

De andere kunstenaars waren deels geheel onbekend, zoals G. H. Mulder uit Medan, D. Moolenaar van de onderneming Soengei Bahasa, Th. O. Thissen uit Dolok Oeloe, of N. N. Glen Bervie. Maar er waren ook bekende namen, zoals P. A. J. (Piet) Moojen (1879-1955), architect en schilder die met de tentoonstelling in 1918 in Medan meedeed. Hij was in Indië een belangrijke figuur van het culturele leven. Hij was in 1904 de oprichter van de Bandungse kunstkring. Vanaf 1907 was hij drie jaar secretaris van de Kunstkring van Batavia, vervolgens was hij veertien jaar voorzitter. Vanaf de oprichting in 1916 tot zijn vertrek uit Indië in 1923 was hij onafgebroken voorzitter van de Bond van Nederlandsch-Indische Kunstkringen. Hij was bestuurslid van het Java Instituut te Solo. Als architect was hij de ontwerper van het Kunstkringgebouw te Batavia (1913). Tussen 1904 en 1918 was hij lid van de gemeenteraad van Batavia.

De schilder Willem Dooyewaard (de broer van Jacob Dooyewaard 1876-1969) deed mee aan de tentoonstellingen in 1918 en 1919 in Medan en hij was ook een bekende kunstenaar. Willem Dooyewaard was avontuurlijk van aard en trok schilderend en tekenend door Nederlands-Indië (afb. 3), werkte op Bali, en bezocht ook China en Japan. Zelfs het haast ontoegankelijke Mongolië

doorkruiste hij tot aan Tibet. Hij exposeerde veel in het buitenland; o.a. in London, Brussel, New York, Berlijn en Antwerpen.



Afb. 3. Willem Dooyenaard, *Man met vechthaan*

László Székely

Van de enthousiaste amateurs wil ik één planter-kunstenaar voorstellen, de Hongaar László Székely. Hij was in juni 1914 begonnen als assistent te werken op een tabaksplantage. Székely was geen groot kunstenaar, maar hij had een scherpe en vaak kritische blik op zijn omgeving. Anderhalf jaar na zijn aankomst op Sumatra, op 25 januari 1915, nam hij al deel aan een tentoonstelling die door de *Delische Kunstkring* werd georganiseerd in Medan, in de *Witte Sociëteit* (NN 1915a). Het *Weekblad voor Indië* heeft hierover ook een bericht geschreven (NN 1915b). De journalist schrijft erkentelijk over het werk van Székely (R. 1915). Ook in de *Sumatra Post* verscheen een artikel over de tentoonstelling:

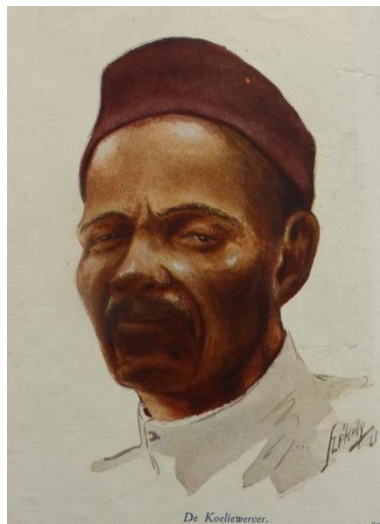
Wie zou gedacht hebben dat in Indië, en nog wel in een beperkt en vrij geïsoleerd liggend deel van den archipel, een bezienswaardige collectie van door amateurs vervaardigde schilderijen en tekeningen bijeen kon worden gebracht? En toch geeft deze

expositie niet alleen véél te zien, doch tevens vrij veel goeds. Aantrekkelijk is zij ook doordat er onder het tentoongestelde zoo veel is van eigen bodem. Van de 157 nummers der collectie geven er niet minder dan 96 iets van Indië zelf te zien. (NN 1915a:8-9)

De journalist schrijft ook over het werk van Székely:

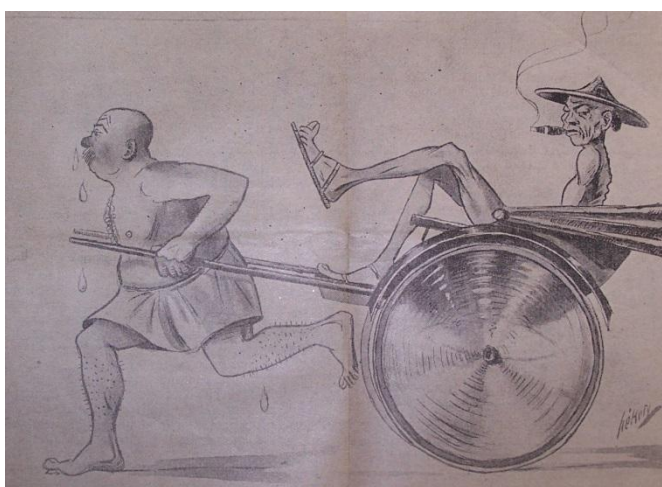
De vroolijke noot in deze verzameling schilderijen en tekeningen is geleverd door L. Székely met zijne caricaturen uit het plantersleven: Op inspectie, Het gele gevaar, De superintendent, De ladykiller etc. etc; niet altoos, doch doorgaans is in de tekening der figuren de humor der gedachte op gelukkige wijze belijnd. (Idem)

Székely werd een populaire en erkende kunstenaar. Hij exposeerde ook tussen 4 en 14 januari 1917 in het “Indisch werk van artisten en amateurs” in Batavia. Het *Weekblad voor Indië* heeft twee kunstenaars besproken van de tentoonstelling, namelijk Willem Dooyewaard en László Székely. De tekeningen van Székely zijn volgens de journalist niet aardig, maar wel levensecht en daarom is het een zeer goed werk (R. 1917:1071). Székely tekent zijn omgeving in de drie tekeningen *Kongsikang*, het portret van een Chinese koelie (afb. 4). *Jong-Deli* en *Oud-Deli* laten de oude en de nieuwe generatie van de Deli-planter zien.



Afb. 4. László Székely, *De Koelienwerker*

Székely heeft in de Kisaran Klub en ook in Medanban een eigen tentoonstelling georganiseerd tussen 30 april en 1 mei 1918 (NN 1918). In de *Sumatra Post* van 29 oktober 1923 werd melding gemaakt van een volgende tentoonstelling in Medan, waar Székely met tien andere kunstenaars van de partij was (NN 1923). Volgens de critici was dit een van de beste tentoonstellingen ooit in Medan (v.D. 1923). De expositie was amper gesloten (op 6 november), of de organisatoren hadden al besloten een nieuwe tentoonstelling te organiseren (op 10 november), waar werken van drie kunstenaars werden tentoongesteld: Krast, Tine Baumann en Székely (NN 1923).



Afb. 5. László Székely, *De Toekomst*

Toen in 1924 in Medan een nieuw weekblad werd opgericht, met de titel *Sumatra*, zochten de redacteurs naar een graficus/karikaturist. Het heeft waarschijnlijk niemand verwonderd dat de toen 31 jaar oude Hongaarse planter hun keuze werd. Hij was in die tijd al in heel Deli een bekende tekenaar. Toen het eerste nummer van *Sumatra* op 17 mei 1924 verscheen, maakt de redactie reclame voor het weekblad in andere kranten van Deli. Bijvoorbeeld in de *Sumatra Post*. In de korte advertentie wordt tot twee keer toe erop gewezen dat in het weekblad twee tekeningen van de Hongaarse karikaturist zullen verschijnen (NN 1924)a. Dat herhaalt zich een week later (NN 1924b). Székely moet

dus een populaire tekenaar geweest zijn die het gezicht van het nieuwe weekblad werd (afb. 5).¹

Afdrukken van zijn tekeningen, lithografieën en aquarellen werden ook verkocht (voor 2,- gulden per stuk).² Bijzonder interessant is dat de tekeningen vaak een antikoloniaal karakter hebben, wat toen of niet werd opgemerkt of niet werd verwoord. Waarschijnlijk omdat de karikaturen niet altijd serieus werden genomen (Pusztai 2012:128). Tegenwoordig is Székely als karikaturist, tekenaar, schilder helemaal onbekend (Lubis 2009; Pusztai 2012:128; Okker 2008:79).

Conclusie

Het is waar dat het succes van Székely als tekenaar in de kolonie zeer relatief is. Hij was in het rijk der blinden als één oog koning. De algemene interesse voor kunst in Deli was ondanks de inspanningen van de Delische Kunstkring niet te vergelijken met die in het moederland of elders in Europa. Toch kunnen we vaststellen dat er interesse bestond en dat er ook amateur-kunstenaars met aanleg de mogelijkheid hadden hun werken te exposeren en zich te ontwikkelen. Het beeld van de kolonie dat er alleen maar gewetensloze materialisten uitsluitend op geld uit waren en dat de blanken Nederlands-Indië überhaupt

¹ In 1937, toen Székely en zijn vrouw al sinds zeven jaar Sumatra hadden verlaten en in Boedapest woonden organiseerde de Delische Kunstkring een tentoonstelling, waar ook het werk van Székely te zien was. In die tijd waren de belangrijkste romans van hem en zijn vrouw verschenen en hadden groot schandaal veroorzaakt. De journalist merkt op dat het echtpaar op ander gebied veel kwaad van Deli heeft gesproken, toch moet men over zijn hier tentoongestelde doeken erkentelijk spreken omdat hij het verdient (NN 1937b, zie verder NN 1937a).

² Er verschenen regelmatig advertenties in de bladen. Bijv: *Sumatra* 1 nr. 8 (5 juni 1924), p. 11; *Sumatra* 1 nr. 9 (12 juni 1924), p. 11; *Sumatra* 1 nr. 10 (19 juni 1924), p. 13; *Sumatra* 1 nr. 12 (2 augustus 1924), p. 15; *Sumatra* 1 nr. 13 (9 augustus 1924), p. 16; *Sumatra* 1 nr. 14 (16 augustus 1924), p. 13.

geen belangstelling hadden voor kunst en cultuur moet worden bijgesteld. Het beeld is helemaal niet zo zwart-wit, zoals het vaak wordt voorgesteld.

Bibliografie

Persberichten

- v. D. (1918). 'Kunst. Delische Kunstkring.' In: *De Sumatra Post* 20, nr. 112 (16 mei 1918), p.9.
- v. D. (1923). 'Deli Kunstkring.' In: *De Sumatra Post* 25, nr. 251 (31 oktober 1923), p.10.
- NN. (1915a). 'Amateur-tentoonstelling.' In: *De Sumatra Post* 17, nr. 21 (26 januari 1915), p. 8-9.
- NN. (1915b). 'De "werkman" in Deli.' In: *Het Nieuws van de Dag voor Nederlandsch-Indië* 20, nr. 135 (11 juni 1915), p.3.
- NN. (1918). 'Aquarellen.' In: *De Sumatra Post* 20, nr. 94 (24 april 1918), p.10.
- NN. (1923a). 'Delische Kunstkring.' In: *De Sumatra Post* 25, nr. 249 (29 oktober 1923), pp.4, 10.
- NN. (1923b). 'Delische Kunstkring.' In: *De Sumatra Post* 25, nr. 260 (10 november 1923), p. 10.
- NN. (1924a). 'Inhoud van het weekblad "Sumatra" No. 1.' In: *De Sumatra Post* 26, nr. 115 (17 mei 1924), p.15.
- NN. (1924b). 'Weekblad Sumatra.' In: *De Sumatra Post* 26, nr. 121 (24 mei 1924) p.11.
- NN.(1937a). 'Belangwekkende tentoonstelling voor den Kunstkring.' In: *De Sumatra Post* 39, nr. 61 (16 maart 1937) p.5.
- NN. (1937b). "'Salon Comique" Teekeningen en grafiek van humoristische aard.' In: *De Sumatra Post* 39, nr. 64 (19 maart 1937) p. 2.
- R. (1915). 'De caricaturist Szekely.' In: *Weekblad voor Indië* 12, nr. 1 (18 april 1915) pp.7-8.

R. (1917). 'Delische tekenaars.' In: *Weekblad voor Indië* 13, nr. 46 (25 februari 1917), p.1071.

Catalogi

Cat. 1919 – *Catalogus [van de] tentoonstelling Kunstvoorwerpen van Bali*. Varekamp, 1919.

Tent. 1916 – *Tentoonstelling van Batak-kunst en kunstnijverheid, van voorwerpen van dagelijksch gebruik, zoomede die betrekking hebben op het religieuze volksleven*. Varekamp, 1916.

Tent. 1918 – *Tentoonstelling van solo-batik: collectie van den Bond van Ned. Indische kunstkringen*. Delische Kunstkring, 1918.

Tent. 1919 – *Tentoonstelling der Bataksche Etnografische Verzameling en der fotografien van Batakland en volk van den heer Tassilo Adam*. 1919.

Secundaire literatuur

Bosma, Ulbe (2010). *Indiëgangers. Verhalen van Nederlanders die naar Indië trokken*. Amsterdam: Bert Bakker.

Breman, Jan (1987). *Koelies, planters en de koloniale politiek*. Leiden: KITLV.

Dash, Mike (2001). *De ondergang van de Batavia. Het ware verhaal*. Amsterdam: Singel Pockets.

Doel, H. W. van den (1991). *Het rijk van Insulinde. Opkomst en neergang van een Nederlandse kolonie*. Amsterdam: Prometheus.

Gaastra, Femme S. (1991). *De geschiedenis van de VOC*. Zutphen: Walburgpers.

Gelder, Roelof van (1997). *Het Oost-Indisch avontuur. Duitsers in de dienst van de VOC*. Nijmegen: SUN.

Haafner, Jacob (1826). *Lotgevallen op eene reizje van Madras over Tranquebaar naar het eiland Ceilon*, Amsterdam.

Jacob, Els M. (1991). *Varen om peper en thee, Korte geschiedenis van de Verenigde Oostindische Compagnie*, Amsterdam: Rijksmuseum Nederlandse Scheepvaart Museum & Zutphen:Walburg Pers.

- Lubis, Koko Hendri (2009). 'Kota Medan Terlatak. Kada Spektrum Kebudayaan.' [Het centrum van Medan stad. Over het culturele spectrum]. In: *Waspada* 63, nr. 22990 (6 december 2009), p.18.
- Okker, Frank (2008). *Tumult*. Amsterdam: Atlas.
- Pusztai, Gábor (2007). 'Een beeld van een vrouw. Madelon Lulofs op de tekeningen van László Székely.' In: *Madelon Lulofs* (=Acta Neerlandica 5), Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, pp. 79-89.
- Pusztai, Gábor (2012). "'Deli op z'n kop" Kritiek op de kolonie in de tekeningen van László Székely.' In: *Beeldvorming* (=Acta Neerlandica 9), Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, pp. 115-134.
- Székely, László & István Radnai (2007). 'Dit altijd alleen zijn. Verhalen over het leven van planters en koelies in Deli, 1914-1930.' (ed. Gábor Pusztai & Gerard Termorshuizen) Leiden: KITLV.
- Veth, Bas (1900). *Het leven in Nederlandsch-Indië*, Amsterdam: Van Kampen & Zoon.

NEDERLANDSE BOEKDRUK IN DE 17^E EEUW MET AANDACHT VOOR VERSCHILLENDE GENRES

Lucie Doležilová

(Univerzita Palackého v Olomouci)

DUTCH PRINTING IN THE 17TH CENTURY WITH ATTENTION FOR SEVERAL GENRES

Abstract: In 2014 Netherlandists from Olomouc investigated old Dutch printings from the 16th through the 18th centuries being at present part of the collections of the Research Library in Olomouc. During this project I focused on the development of Dutch printing. The 17th century is to my opinion the most important period, For this reason I would like to present here the Dutch book printing press in the Golden Age. Books printed in the Netherlands, as they are preserved in the Research Library may be grouped in several couples of genres, typical for the Low Countries. The most important of them were published in the 17th century and have been discussed in this contribution.

Key words: old Dutch printings – 17th century – Research Library – Olomouc – Low Countries – genres

Inleiding¹

Met het onderwerp van Nederlandse oude drukken in Midden-Europa zijn neerlandici uit Tsjechië en Polen al meer dan tien jaar bezig.² Het pilootproject

¹ Graag wil ik aan Wilken Engelbrecht en Bas Hamers mijn dank betuigen voor hun professionele adviezen en steun. Deze bijdrage komt voort uit het zgn. IGA-project FF 2014/012, *Nizozemské staré tisky (1500-1800) z fondu Vědecké knihovny v Olomouci a jejich bývalí majitelé* [Nederlandse oude drukken (1500-1800) uit de collectie van de Wetenschappelijke Bibliotheek te Olomouc en hun vroegere bezitters].

² De inspiratie voor dit onderwerp kwam na het congres *The Bookshop of the World: the Role of the Low Countries in the Book-trade, 1473-1941* (Londen, 2000).

(2004-2005) stelde zich ten doel de stand van neerlandica in bibliotheken in Bohemen, Moravië en Silezië in kaart te brengen.³ Tien jaar later, in 2014, werd het lokale project *Nederlandse oude drukken (1500-1800) uit de fondsen van de Wetenschappelijke bibliotheek in Olomouc en hun oorspronkelijke eigenaars* uitgevoerd.⁴ Dit artikel behandelt een deel van de projectresultaten.

In de fondsen van de Wetenschappelijke Bibliotheek in Olomouc werden bijna 4000 titels gevonden die afkomstig zijn uit de Lage Landen. Hun wegen naar Tsjechië waren heel verschillend, net zoals de genres die er gevonden werden. Toch kan een groot deel van de boeken in vijf redelijk homogene groepen genres worden gegroepeerd. Het gaat hierbij om: *reisverhalen en atlassen; theologische geschriften en klassieke filologie; comeniana; technische en medische wetenschappen; rechterlijke geschriften en libri prohibiti*.⁵ Binnen het project maakten we een selectie van ongeveer 150 titels die typerende vertegenwoordigers zijn van de hele groep aangetroffen in de Lage Landen gedrukte boeken. Deze selectie werd ook in een tentoonstelling *Barokní knihkupectví světa – Nizozemské tisky 16.-18. Století ze sbírek Vědecké knihovny v Olomouci* [De barok boekhandel van de wereld – Nederlandse drukken van de 16^e -18^e eeuw uit de collecties van de Wetenschappelijke Bibliotheek te Olomouc] voor groter publiek toegankelijk gemaakt.⁶

De auteur van deze bijdrage hield zich binnen het project bezig met de ontwikkeling van de Nederlandse boekdruk en de bovengenoemde genres. Traditioneel wordt de 17^e eeuw gezien als een hoogtepunt van de Nederlandse

³ Het ging om de *Národní knihovna v Praze* (Nationale Bibliotheek in Praag), de *Vědecká knihovna v Olomouci* (Wetenschappelijke Bibliotheek in Olomouc) en de *Biblioteka Uniwersytecka w Wrocławiu* (Universiteitsbibliotheek in Wrocław).

⁴ Het pilootproject vond plaats onder leiding van Stefan Kiedroń in de jaren 2004-2005, gevolgd door het project onder leiding van Wilken Engelbrecht in 2010-2013.

⁵ *Libri prohibiti* vormen nog een aparte categorie die binnen deze bijdrage niet aan bod komt.

⁶ Deze selectie werd in de maanden mei-september 2015 in het Arcidiecézní muzeum [Aarts-bisschoppelijk Museum] van Olomouc tentoongesteld (Engelbrecht & Elbelová 2015). Illustraties bij dit artikel zijn uit de catalogus afkomstig.

kunst. Deze periode wordt daarom de ‘Gouden Eeuw’ genoemd. Gezien het feit dat de belangrijkste publicaties in de door ons gevonden exemplaren meestal uit die periode blijken te komen, mag deze ook als het hoogtepunt van de Nederlandse boekdrukkunst worden gezien. In deze bijdrage wil ik hier mwat meer aandacht aan besteden.

2. Ontwikkeling van de boekdrukkunst tot de 17^e eeuw

Voor Europa is het jaar 1455 en de naam van Johan Gutenberg van belang.⁷ Hij wordt gezien als de Europese uitvinder van de druk met losse letters, alhoewel er in Europa waarschijnlijk meerdere tijdgenoten met dit soort experimenten bezig waren.⁸ Laurens Janszoon Coster (rond 1370–1440) uit Haarlem zou één van hen kunnen zijn. Vooral dankzij de humanist Hadrianus Junius werd hij in Nederland tot in de 20^e eeuw als de ‘echte’ uitvinder van de boekdrukkunst gezien. Dit werd echter nimmer wetenschappelijk bewezen (Voit 2008).



Afb. 1. Jan II van de Velde, Laurens Janszⁿ Coster aan het werk rond 1440 (gravue 1626/28, Rijksmuseum Amsterdam)

Zeker is dat het procédé van de boekdruk tussen 1453-1465 naar Nederland is gekomen. De allereerste

⁷ De allereerste sporen van boekdrukkunst kunnen rond 3000 v.Chr. worden gevonden in Mesopotamië (Assyrië, Babylon, Sumerië) en in China.

⁸ Informatie over Gutenberg is bekend dankzij het document van de notaris Helmasperger uit 6 november 1455 (Voit 2008).

gedateerde incunabel of wiegendruk⁹ werd in 1473 in Utrecht gedrukt door Nicolaus Ketelaer en Gherard de Leempt (Hellinga-Querido 2002). Nederlandse incunabelen waren vooral in het Latijn geschreven schoolboeken die vaak versierd waren met illustraties, die gemaakt werden door houtsnede. Het eerste Nederlandse in het Nederlands gedrukte boek was de zgn. *Delftse bijbel* uit 1477.

De Zuidelijke Nederlanden waren van het begin van de 16^e eeuw tot de val van Antwerpen (1585) het centrum van de boekdruk en boekenhandel in de Nederlanden. Het hoogtepunt van de Antwerpse boekdruk was rond het midden van de 16^e eeuw de productie van de drukkerijen van Christoffel Plantijn en Willem Silvius (Hellinga-Querido 2002). In de grote steden van de Noordelijke Nederlanden was er toen geen grote belangstelling voor gedrukte boeken. Uitzonderingen waren steden waar de geestelijke beweging *Devotio moderna* actief was.¹⁰

Tijdens de reformatie is de kwaliteit van boekdruk gedaald. Boeken waren simpeler geworden, zonder illustraties en de vorm was kleiner geworden, zodat ze makkelijker clandestien uitgegeven en gesmokkeld konden worden. De intrede van Willem van Oranje (1572) en vervolgens het ontstaan van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (1579) betekende niet alleen economische groei, maar met de opnieuw verworven vrijheid ook de bloei van de boekdrukkunst. Veel drukkers uit de door de Habsburgers bezette Zuidelijke Nederlanden gingen naar het Noorden en brachten hun kennis mee. Na de val van Antwerpen in 1585 nam Amsterdam de rol van het Nederlandse centrum van de boekdrukkunst en boekenhandel over en begon zich te oriënteren op de druk van cartografische en wiskundige publicaties.

⁹ De eerste boeken uit die vroege periode tot het jaar 1500 worden *incunabelen* of *wiegendrukken* genoemd.

¹⁰ Vooral steden in de provincies Holland, Zeeland, Utrecht, Oversticht (huidige Overijssel en Drenthe) en Friesland.

3. Boekdruk in de Gouden Eeuw

De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden was een geheel van zeven onafhankelijke eenheden waar over het algemeen een relatief religieuze tolerantie heerste, evenals vrijheid van denken en er bijna geen actieve boekcensuur was.¹¹ Deze aspecten, samen met de economische groei, maakten van de Republiek de Europese leider op het gebied van handel, zeevaart, kunst, wetenschap en typografie. Juist de twee laatst genoemde elementen zijn nauw verbonden met elkaar. Al tegen het eind van de 16^e eeuw werden er in de Noordelijke Nederlanden de eerste universiteiten gesticht. De allereerste was de Universiteit Leiden (1575) die ook een eigen drukkerij bezat.¹² Veel nieuwe wetenschappelijke ontdekkingen kwamen in de 17^e eeuw uit de Republiek of tenminste konden ze er gepubliceerd worden, omdat er praktisch geen preventieve censuur bestond. Ook veel buitenlandse manuscripten die in eigen land niet gedrukt konden worden, werden in de Republiek uitgegeven.¹³

In de 17^e eeuw zijn er op de boekenmarkt en op het gebied van boekdruk meerdere innovaties te zien. Ten eerste was er een grotere vraag naar boeken, omdat de algemene geletterdheid van de inwoners was gestegen.¹⁴ Mensen begonnen regelmatig nieuwe boeken aan te schaffen. Om aan de vraag te voldoen, werden er twee nieuwe distributiekkanalen ingevoerd. Ten eerste ging

¹¹ In 1618 werd tijdens de Synode van Dordrecht het calvinisme tot de enige officiële religie verklaard. Aan andersgelovigen werd echter meestal toegestaan vrij hun eigen religie te volgen maar ze mochten hun religie niet openbaar uiten (Furstner 1985; Israel 1998).

¹² Naast de universiteit werd in 1594 in Leiden de eerste Nederlandse Ingenieursschool opgericht die belangrijk was voor de ontwikkeling van wiskunde en architectuur.

¹³ Ook buitenlandse wetenschappers kwamen naar de Republiek om hier te kunnen werken. Voorbeelden daarvan zijn de uitvinder van de constante π Ludolph van Ceulen (1540-1610) en de filosoof, mathematicus en fysicus René Descartes (1596–1650).

¹⁴ Het aantal mannen dat kon lezen en schrijven is van 57% in het jaar 1630 naar 85% in het jaar 1780 gestegen. Het aantal vrouwen is in dezelfde periode van 32% naar 64% gestegen (Hoftijzer & Lankhorst 2000). In de 17^e eeuw bezat elke familie ten minste één almanak (Bos 2002).

het om veilingen en in de jaren zestig werd de boekverkoop door middel van bestellingen ingevoerd.¹⁵

Het werk van drukkers was ook op meerdere manieren veranderd. Nederlandse drukkers waren compleet onafhankelijk geworden van buitenlandse papierleveranciers, omdat er vanaf het eind van de 16^e eeuw in de Republiek papier werd geproduceerd (Poortenaar 1947). In de loop van de 17^e eeuw kwam het verder tot een specialisatie van de drukkerijen. De grote, stedelijke en nationale drukkerijen hielden zich bezig met nationale opdrachten.¹⁶ Aan de andere kant oriënteerden de eigenaars van kleinere drukkerijen zich op specifieke genres. Sommige drukkerijen waren zelfs uitsluitend bezig met boeken voor buitenlandse cliënteel. Er werden vooral bijbels voor de Engelse markt gedrukt of letterkundig en theologisch werk in het Hebreeuws waarvan de productie zich vooral in Amsterdam bevond.

De productie begon zich steeds meer op de internationale markt te focussen. Deze ontwikkeling was het gevolg van de al genoemde relatieve politieke vrijheid. Nog aan het eind van de 16^e eeuw gaf men vooral voor Nederlandse lezers uit: 75% van de publicaties was in het Nederlands, 20% in het Latijn en slechts 5% van de gehele productie was Franstalig of anderstalig (Bos 2002). In de loop van het eerste kwart van de 17^e eeuw daalde de productie van Nederlandstalige boeken. In 1630 waren ze goed voor 50% van de gehele productie. De gelijktijdige flinke stijging van Franstalige literatuur werd veroorzaakt door de instroom van Franse hugenoten die in hun land onderdrukt werden (Bots 2002).¹⁷

¹⁵ Als een klant geïnteresseerd was in een boek, moest hij/zij zich op een lijstje van geïnteresseerden inschrijven en het boek vooraf betalen. Op die manier werd de uitgave van het boek gefinancierd (Bos 2002).

¹⁶ Nationale opdrachten waren meestal ordonnances en andere nationale verordeningen die echter buiten de boekhandel stonden.

¹⁷ Na het uitgeven van de Edict van Fontainebleau (1685) dat het protestantisme in Frankrijk verboden had, is het aantal hugenoten in Nederland nog verder gestegen (Bots 2002).

De maatschappelijke en economische situatie werd altijd in de boekgenres weerspiegeld. Als gevolg van de reformatie daalde de interesse in wetenschappelijke boeken, nationale romans, pamfletten, historische schriften en reisverhalen in de 16^e eeuw, maar in de 17^e eeuw steeg de interesse hiervoor weer. In het eerste kwart van de 17^e eeuw werden de eerste resultaten van de ontdekkingsreizen gepubliceerd in de vorm van kaarten en atlassen. Aan het begin van de eeuw kan men ook twee nieuwe genres vinden, namelijk veilingcatalogussen en kranten.¹⁸

De vorm van boeken uit die tijd leek steeds meer op de hedendaagse boeken. Het meest gebruikte formaat was het *kwartoformaat* (4°), maar handboeken hadden vaker het *folioformaat* (2°) en klassieke teksten werden in kleinere formaten gedrukt (Jansen 2002). Vanaf 1625 publiceerde de vooraanstaande drukkersfamilie Elsevier een specifiek klein formaat, het *pocketformaat* (12°, zie Voit 2008).

Na het verdwijnen van illustraties en versieringen in de tijd van de reformatie, keerden in de 17^e eeuw boeken met illustraties terug. De kopergravure werd naast illustraties in boeken ook voor het versieren van titelpagina's en frontispices gebruikt.¹⁹ Er is variatie en creativiteit te zien in de fonts. De letterontwerpers wedijverden in ontwerpen om het meest originele lettertype. Daardoor werden tijdens de 17^e eeuw de *gotische* drukletters helemaal door *romeinse* vervangen.²⁰ Aan de andere kant werd in sommige specifieke genres²¹ de *fraktur* gebruikt in combinatie met beide *antiqua*-typen. Nederlandse lettergieterijen

¹⁸ De eerste veilingcatalogussen werden al in 1599 gepubliceerd, de eerste krant *Courante nyt Italien, Duytslandt, &c.* is in 1618 verschenen (zie Bos 2002).

¹⁹ Frontispices (Lat. *frontispicium*) is een illustratie die te vinden is op de pagina die zich bevindt tegenover een titelpagina. Het is dus de tweede pagina van een boek.

²⁰ Tot de groep van gotische lettertypen behoren de *schwabacher* en zijn opvolger uit de 16e eeuw, de *fraktur*. Het *romeinse* lettertype behoort samen met de *cursief* tot de groep van *antiqua*-typen.

²¹ Zoals liedboeken, reisverhalen, pamfletten of leerboeken

stonden internationaal heel goed bekend en de letters werden naar heel Europa geëxporteerd (Jansen 1950).²²

4. Specifiek Nederlandse genres in de 17^e eeuw

Het volgende deel behandelt de specifieke genres. De aandacht wordt alleen gericht op de genres in de 17^e eeuw en hun vertegenwoordigers die in Olomouc gevonden werden en in de 17^e eeuw gepubliceerd werden.²³

4.1. Atlassen en reisverhalen

In de literatuur over reizen werden *reisverhalen*, *kaarten* en *atlassen* gevonden. De cartografie was in de 17^e eeuw de trots van de Nederlandse boekdrukkunst. Niet alleen het werk van reizigers en cartografen was voor dit genre belangrijk, maar vooral de werkzaamheden van uitgevers die kaarten verzamelden en vervolgens uitgaven. Op die manier zijn de atlassen ontstaan. De eerste gedrukte wereld-atlas *Theatrum Orbis Terrarum* komt uit de drukkerij van de Antwerpse uitgever Abraham Ortelius (1527–1598).²⁴ De naam *atlas* wordt pas sinds de 17^e eeuw gebruikt. Voor die tijd werden de termen *theatrum* (theater) of *speculus* (spiegel) gebruikt (Voit 2008). Het begrip atlas voor een verzameling van kaarten werd voor het eerst door de Antwerpse cartograaf en fysicus Gerardus Mercator (1512–1594) gebruikt voor zijn publicatie *Atlas Sive Cosmographicae Meditationes De Fabrica Mundi et Fabricati Figura* (Amsterdam, 1628, uitgever Henricus Hondius). De complete en de grootste editie van deze atlas telt zes bundels en wordt *de*

²² In de 17^e eeuw stond de Nederlandse typografie op een hoger niveau dan de Franse wat in de 18^e eeuw veranderde (zie Jansen 1950).

²³ In de tekst worden alleen stukken uit de projectcatalogus vermeld, dat betekent dat de informatie over het jaar van uitgave en de uitgever niet hetzelfde is als in de allereerste uitgaven.

²⁴ De jongere versie van het *Theatrum Orbis Terrarum* (Antwerpen, 1609, uitgever Vrintius) werd ook in Olomouc gevonden.

Grote Atlas of *Atlas Major* genoemd.²⁵ Alhoewel Ortellius de vader van het genre van de atlas is, heeft Mercator in zijn werk de basis gelegd van de atlas die tot op de dag van vandaag gebruikt wordt (Voit 2008).²⁶



Afb. 2. Titelpagina van de atlas Minor van Gerard Mercator.
Arnhem: Ianssonius 1671 (VKOL 19.683)

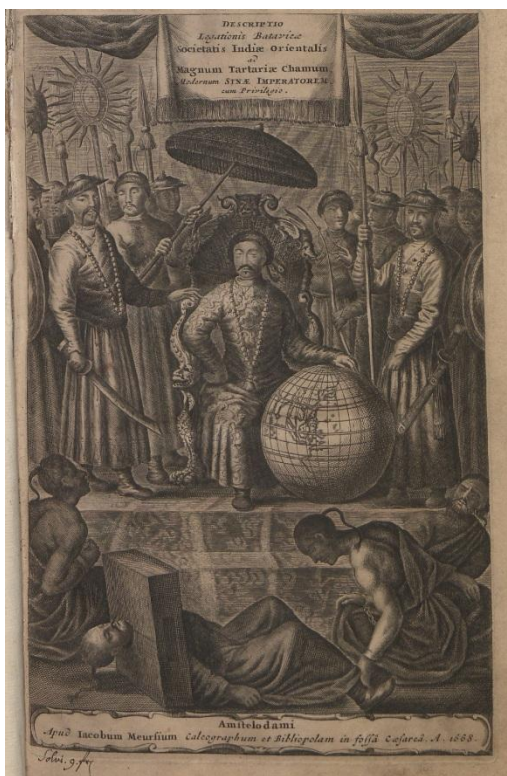
Atlassen werden in het grootste formaat uitgegeven, het zgn. *atlasformaat*, maar er werden ook kleinere edities uitgegeven.²⁷ Op die manier heeft de *Atlas Major* ook zijn kleinere broer gekregen; de *Atlas minor Gerardi Mercatoris* (1671, Arnhem, uitgever Ioannes Ianssonius). Een belangrijk onderdeel van atlassen waren illustraties waardoor het leven op de verschillende continenten voorgesteld werd. De illustraties, gemaakt door kopergravure, bevonden zich niet alleen

²⁵ Deze grootste editie werd in 1655 uitgegeven te Amsterdam door Willem Janszoon Blaeu en Joan Blaeu.

²⁶ Typische kenmerken zijn de redactionele eenheid, consecutief gebruik van meridianen en breedtecirkels, opvouwbare kaarten en de verbeelding van een gebied in verschillende schalen.

²⁷ Het atlasformaat is het grootste boekformaat, meer dan 500 mm hoog.

rond kaarten, maar ook direct erin. Vanaf 1600 werden de continenten allegorisch verpersoonlijkt waarbij het beeld van Europa boven alle andere continenten gesteld werd (Voit 2008).



Afb. 3. Titelblad van Johannes Nieuhovius, *Legatio Batavica*. Amsterdam: Meursius 1668 (VKOL II 20.014).

Tartariae Chamum Sungteium (1668, Amsterdam, Jacobus Meursius) is een voorbeeld van een rijk geïllustreerd reisverhaal met 36 gravures, 108 illustraties en één opvouwbaar kaartje. Een bijzonderheid van het tweede reisverhaal *Die Gesandtschaft der Ost-Indischen Gesellschaft in den vereinigten Niederländern, an den tartarischen Cham* (1669, Amsterdam, Jacob Mörs) is het portret van de auteur.

Reisverhalen werden vanaf het begin van de 17^e eeuw als een zelfstandig genre uitgegeven.²⁸ De taal en vorm van een reisverhaal waren afhankelijk van de auteur en de bedoeling van de reis. Ze werden geschreven in de vorm van een dagboek, memoires of brieven, op een grappige of educatieve manier. De tekst werd aangevuld met schetsen, illustraties, kaarten en vaak ook door woordenlijstjes. In de 17^e eeuw werden reisverhalen in het Nederlands of, door geleerden, ook in het Latijn geschreven, later in de 18^e eeuw door de groei van de Franse invloed ook in het Frans (Voit 2008). In Olomouc werden er twee reisverhalen van Johan Nieuhof (1618-1672) gevonden. De oudere *Legatio Batavica ad Magnum*

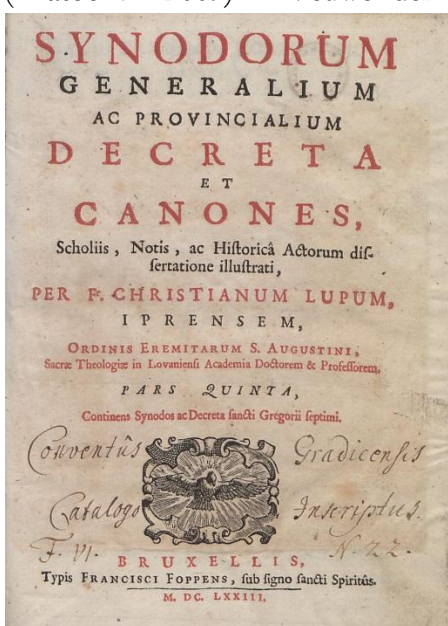
²⁸ Tot die tijd verscheen informatie over reizen in kaarten, kronieken, topografieën of kosmografieën (Voit 2008).

4. 2. Theologische literatuur en klassieke filologie

Theologische literatuur en klassieke filologie uit de 17^e eeuw zijn sterk vertegenwoordigd. Het einde van de middeleeuwen en de opkomst van de renaissance en het humanisme betekende een terugkeer naar de klassieke antieke teksten. Het humanisme zocht in antieke denkrichtingen een harmonie tussen religie en filosofie waardoor naar het begrijpen van de traditionele Europese cultuur gestreefd werd. In de 16^e eeuw herleefden niet alleen alle antieke en hellenistische denkrichtingen, maar ook talen zoals het Latijn en Grieks (Kratochvíl 2009).²⁹ Nieuwe denkrichtingen, zoals het rationalisme en het

empirisme (een variant van het scepticisme), waren gebaseerd op rationele, sceptische en logische uitgangspunten van de klassieke filosofie. In de Republiek werden vooral kleine *duodecimo* en *octavo* edities van *cum notis variorum*³⁰ van klassieke teksten gepubliceerd en ze hebben wereldwijd een goede reputatie verworven. Voorbeelden daarvan zijn *Opera* van Publius Vergilius Maro (1639, Amsterdam, uitgever Janssonius) en *Metamorphosen* *Metamorphoseon libri XV cum notis Thomae Farnabii* van Publius Ovidius Naso (1696, Amsterdam, uitgever Waesberghe).

De theologische literatuur werd in de 17^e eeuw ook opnieuw veel uitgegeven, omdat

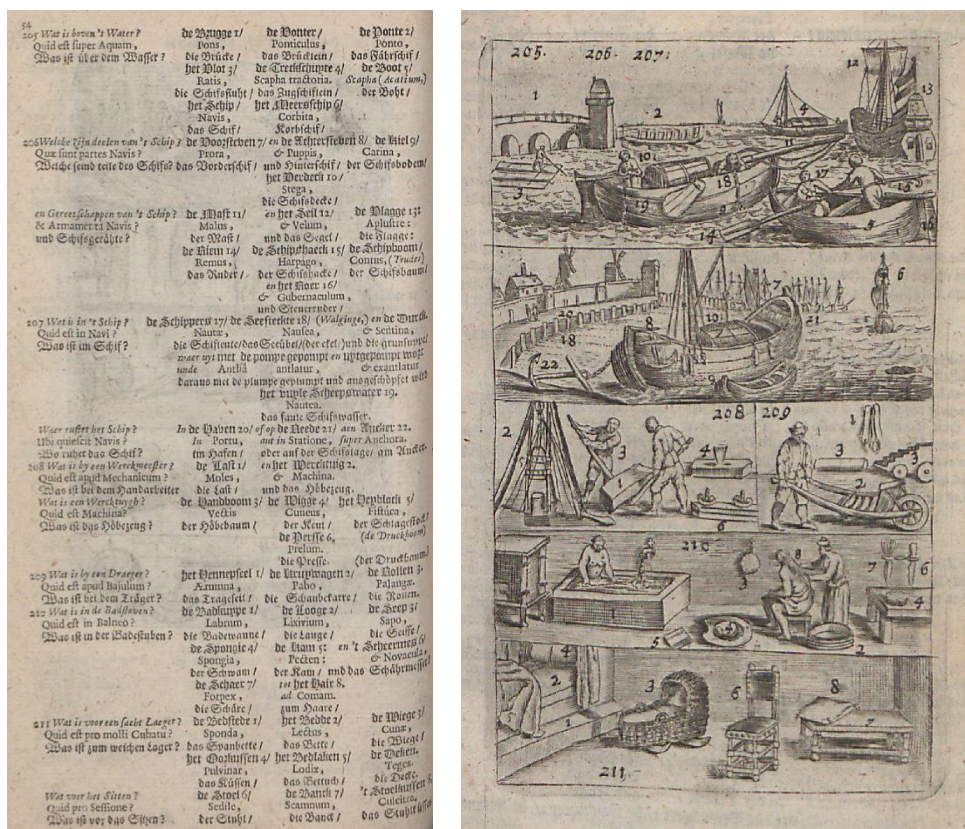


Afb. 4. Titelblad van Christianus Lupus, *Synodorum generalium...* Brussel: Foppens, 1673 (VKOL 5.518/5)

²⁹ Tot de hellenistische denkrichtingen behoorden vooral het platonisme en het aristotelisme en aan het eind van de 16e eeuw ook het stoïcisme, scepticisme en epicurisme.

³⁰ *Cum notis variorum* betekent *met notities van anderen*. In de 17^e eeuw werd deze vorm van verwerking van klassieke teksten vaak gebruikt. Klassieke teksten werden van kritische opmerkingen voorzien en daarna uitgegeven.

4.3. Comeniana



180

De *Comeniana* is een gezamenlijke benoeming voor publicaties van de belangrijke Moraviër Jan Amos Comenius (1592–1670). Comenius hield zich bezig met theologie, filosofie, kerkelijke hervorming en pansofisme, maar zijn belangrijkste bijdrage heeft hij aan de pedagogiek geleverd. Eén van de bekendste pedagogische publicaties is *Janua linguarum reserata*. Het eerste deel van dit boek, de Nederlands-Latijns-Duitse editie *Eerste deel der School-Geleertheid, genaemt Het Portael* (1673, Amsterdam, Joannes Ravensteinus) werd ook in de Wetenschappelijke Bibliotheek in Olomouc gevonden.

Filosofische stukken van Comenius zijn vertegenwoordigd door *Labyrint světa a rág srdce* (ca.1663, onbekende uitgever) en *(Oculus fidei) Theologia naturalis sive Liber Creaturarum specialiter de homine & natura* (1661, Amsterdam, uitgever Petrus van den Berge). De tweede genoemde is een herziene versie van *Theologia Naturalis* uit de 15e eeuw van de Spaanse dokter, theoloog en filosoof Raimund Sabund.³¹ Interessant is dat het gehele leven van Comenius met Nederland verbonden is. Voordat hij naar Amsterdam verhuisde (1656), had hij de Republiek drie keer bezocht (tussen 1611-1613, in 1624 en in 1642) en had er veel contacten aangeknoopt, onder andere met twee Amsterdamse drukkersfamilies, Elsevier en Janssonius, die zijn boeken hebben uitgegeven.³² Als lid van de kerk *Boheemse broeders* had hij zelfs een nauwe relatie tot de boekdruk, omdat de Boheemse broeders een drukkerij bezaten. Resten van de beschadigde drukkerij heeft Comenius waarschijnlijk naar Amsterdam meegebracht en daar gerenoveerd.³³ Zeker is dat hij vanaf 1660 in Amsterdam een nieuwe drukkerij bezat en tot 1622 ook lid was van het drukkersgilde (zie

³¹ Met dit werk heeft Comenius kennis gemaakt dankzij de publicatie *Defensio fidei catholicae* (1617, Leiden) van Hugo Grotius (Polišenský 1996)

³² In 1642 heeft hij met zowel René Descartes (1596-1650) als de Leidse professor A.Heereboord (1613-1661) kennis gemaakt en zijn grote steun was de mecenas Louis de Geer (1587-1652).

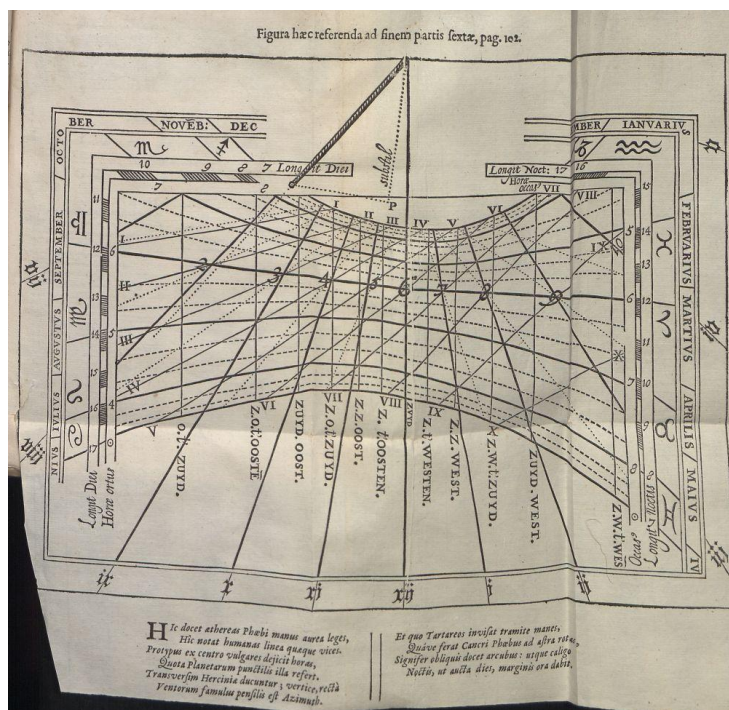
³³ De drukkerij werd zwaar beschadigd door de brand van de bibliotheek van Comenius in het Poolse Leszno.

Polišenský 1996). In de laatste veertien jaar die Comenius in Amsterdam doorgebracht heeft, was hij het meest actief van zijn gehele carrière (Mout & Polišenský 1970). Comenius is in 1670 overleden en ligt in Naarden begraven.

4.4. Techniek en natuurwetenschappen

In de bibliotheek in Olomouc werden publicaties uit de 17^e eeuw gevonden met betrekking tot wiskunde, astronomie, architectuur en geneeskunde. Voor de wetenschappelijke boeken is het heel karakteristiek dat ze van veel illustraties voorzien zijn, vooral van diagrammen en veduten die in de 17^e eeuw altijd door de techniek van kopergravure gemaakt werden.³⁴ Voor de druk van boeken over wiskunde, fysiek en astronomie was het specifieke zetten met mathematische symbolen nodig. Daarmee werden ook planimetrische diagrammen gedrukt.

³⁴ Diagrammen zijn schematische illustraties, die vooral in de literatuur over wiskunde, astronomie en anatomie te vinden zijn. Een veduta is een schilderij van een landschap vanuit vogelperspectief of een verhoogd punt. Ze werden in atlanten en astronomische boeken gebruikt (Voit 2008).



Afb. 6. *Adrianus Meticus Almarinus. Geometricae Practicae. Pars Sexta, quae est de Sciatericis Horologiis Superficiebus planis inscribendis. Franeker: Balk, 1625. Diagram van de windrichtingen.*

De oudste wiskundige publicatie uit de fondsen van de Wetenschappelijke Bibliotheek is *Geometricae Practicae* (1625, Franeker, uitgever Uldericus Balck), gevolgd door *Arithmeticae libri duo et Geometriae libri VI* (1626, Amsterdam, uitgever Elsevier) van Adrianus Metius Alcmarianus (1571–1635). Diagrammen en afbeeldingen van Metius waren nog niet zo precies.

Militaire architectuur neemt binnen de literatuur over architectuur een specifieke positie in dankzij een uniek type van fortificatie die de Nederlanders in de 16^e en 17^e eeuw ontwikkeld hebben. In het midden van de 16^e eeuw is het Oudnederlandse Vestingstelsel ontstaan dat zijn toepassing vooral tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568–1648) vond, toen snelle en goedkope vestingwerken

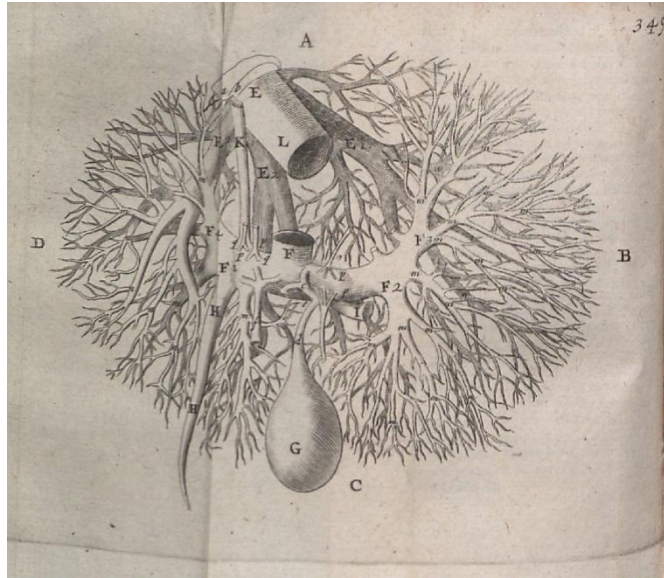
moesten worden gebouwd.³⁵ Typisch voor het stelsel waren onderwallen (*fausse braye*), talrijke grachten en verschillende verdedigingselementen rond de vestingen. Het Oudnederlandse Vestingstelsel heeft de basis gelegd voor het Nieuw Nederlandse Vestingstelsel dat in de tweede helft van de 17^e eeuw gebouwd werd.³⁶ Een vertegenwoordiger van deze nieuwe school is Andreas Alexander met zijn *Logometron architecturae militaris, Freitagianae* (1665, Arnhem, uitgever Joh. Fridrich Haagen). Hoewel beide genoemde scholen in de Republiek effectief werkten, vonden ze buiten de grenzen geen toepassing, omdat ze ontworpen werden voor het typisch Nederlandse landschap. De leider in de Europese fortificatie was de Franse school, vooral de ontwerpen van Sébastien de Vauban (1633–1707) wiens werk *Manier de fortier* (1689, Amsterdam, uitgever Pierre Mortier) ook in de collectie in Olomouc gevonden werd.

Auteurs van de literatuur over astronomie hielden zich aan de ene kant bezig met de theoretische kennis en aan de andere kant met de toegepaste astronomie in de vorm van handboeken.³⁷ Een specifieke groep op de grens van astronomie en technische wetenschappen, zijn handleidingen voor het construeren van zonnewijzers (Voit 2008). Een voorbeeld daarvan is de publicatie *Primum mobile astronomicè sciographicè, geometricè a hydrographicè* (1631, Amsterdam, uitgever Joannes Janssonius), van de al genoemde Adrianus Metius Alcmarius die ook de auteur is van *Exercitationis astronomicæ tomus II. Astrolabium. Tomus III. Triang. Sphaericis. Tomus IV. Tab. Astronomicis, loxodromicis* (1631, Franeker, uitgever Uldericus Balck).

³⁵ De belangrijkste vertegenwoordigers van deze school waren Simon Stevin (1548–1620) en architect Adam Freitag (1608–1650).

³⁶ De stichter en tegelijkertijd de belangrijkste persoon van deze school was Menno van Coehoorn (1641–1704).

³⁷ Handboeken verschenen als kalenders of pronostieken (Voit 2008).



Afb. 7. Titelblad en illustratie uit Franciscus Glissonius, *Anatomia hepatis*.
Amsterdam: Ravesteyn, 1659 (VKOL 16.312)

Heel belangrijk voor de medische literatuur waren illustraties die vanaf de tweede helft van de 17^e eeuw dankzij secties en microscopische onderzoeken volgens echte organen gemaakt werden. De secties vonden niet alleen aan universiteiten plaats, maar ook in zgn. *anatomische theaters* waar de anatomische lessen plaatsvonden.³⁸ Medische boeken voor vakkringen behandelden geneeskunde in het algemeen of hielden zich bezig met één specifiek orgaan. Het werk *Pancreas pancrene sive pancreatis et succi ex eo profluentis commentum succinctum* (1667, Amsterdam, Joannes Janssonius à Waesberge, Vidua Elizei Weyerstraet) van Bernhard Swalwe (1626–1680) bijvoorbeeld gaat alleen over de alvleesklier.³⁹ De publicatie *Anatomia hepatis* (1659, Amsterdam, uitgever Iohannes à Ravesteyn) van Francis Glisson (1597–1677) behandelt alleen de anatomie van de lever.

³⁸ Eén van de belangrijkste was de Leidse *Theatrum Anatomicum* (gesticht 1597) van Pieter Pauw (1564–1617) (zie Roberts & Tomlinson 1992).

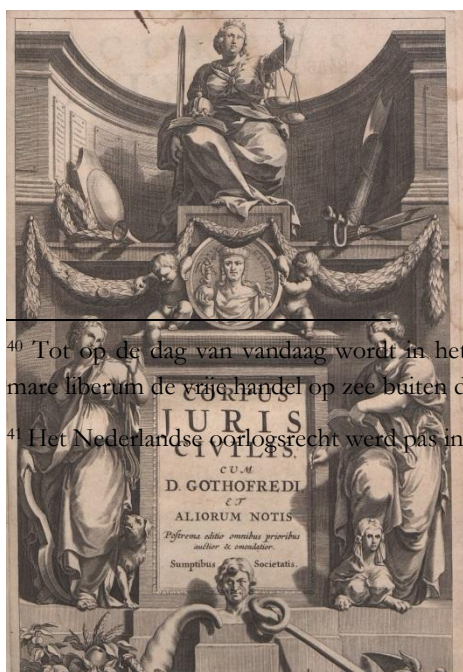
³⁹ In deze publicaties wordt een *anatomische theatrum* afgebeeld.

Voor leken werden eenvoudigere en goedkopere handboeken uitgegeven die aangevuld werden door herbaria en aanbevelingen (Voit 2008).

4.5. Recht

De grote Nederlandse schrijver en rechtsgeleerde van de Gouden Eeuw, Hugo de Groot, internationaal bekend als Hugo Grotius (1583-1648), heeft een prominente plaats in de rechtsgeschiedenis verworven. In Olomouc werden er 27 edities (sommige in meer delen) van zijn werken gedrukt in de Nederlanden gevonden. De oudste is *Mare libero et P. Merula de Maribus* (1633, Leiden, uitgever Elsevier) waarin het principe van de vrije toegang tot de zee en het principe van vrije handel op zee voorgesteld wordt. Dit systeem dat de Republiek geholpen heeft het handelsmonopolie op zee te bereiken, werd wereldwijd toegepast en nageleefd tot de Eerste Wereldoorlog.⁴⁰ In zijn andere beroemde boek *De jure belli ac pacis libri tres* (1704, Amsterdam, uitgevers Janssonio-Waesbergii et Wetstenii) heeft Grotius als reactie op de Tachtigjarige Oorlog de basis van het oorlogsrecht gelegd. Deze gedachten waren voor eeuwenlang de basisrichtlijn voor het oorlogsrecht geworden.⁴¹ Naast het handels- en oorlogsrecht behandelde hij bijvoorbeeld in *De imperio summarum potestatum circa sacra* (1652, Den Haag, uitgever Vlacq) de bevoegdheden van de hoogste magistraat in kerkelijke zaken.

In verband met de terugkeer naar de idealen van de renaissance werd in 1663 in Amsterdam door Blaeu, Elsevier en Haackiem de gecodificeerde versie van



⁴⁰ Tot op de dag van vandaag wordt in het nationale en internationale recht onder het begrip *mare liberum* de vrije handel op zee buiten de territoriale wateren verstaan.

⁴¹ Het Nederlandse oorlogsrecht werd pas in 1907 gecodificeerd (zie Cogen 2003).

het Romeinse recht *Corpus juris civilis* uitgegeven.⁴² De jongste gevonden publicatie die nog verband houdt met het recht is een essay over Bijbelse teksten *Vier nytgeleesene predicationen over verscheydene Texten der H. Schriftuur* (1696, Amsterdam, uitgever Abraham Boekholt) van François Turretin (1623–1687).

5. Samenvatting

De Gouden Eeuw als één van de belangrijkste periodes in de Nederlandse geschiedenis werd als onderwerp van deze bijdrage gekozen om te laten zien hoe de Nederlandse boekdrukkunst en specifieke genres er toen uitzagen. Als vertegenwoordigers van de afzonderlijke genres werden er neerlandica gekozen die in het kader van het project *Nederlandse oude drukken (1500-1800) uit de fondsen van de Wetenschappelijke Bibliotheek in Olomouc en hun oorspronkelijke eigenaars* in Olomouc gevonden werden.

De bedoeling van het project was niet alleen de historische relatie tussen het huidige Nederland en Tsjechië te tonen, maar ook de belangrijke rol van Nederland op het gebied van wetenschap en boekdruk te laten zien.

Bibliografie

Bos, Jan (2002). 1585–1725: Productie: taal/genre. In: *Bibliopolis. Handboek. Overzicht van het gedrukte boek in Nederland* (hoofdstuk 2.2.11). On-line encyclopedie, Den Haag. <http://www.bibliopolis.nl/handboek/search/recordIdentifier/HBB%3A2.2.11/maximumRecords/1>.

Bos, Jan (2002). 1725-1830: Productie: taal/genre. In: *Bibliopolis. Handboek. Overzicht van het gedrukte boek in Nederland* (hoofdstuk 3.2.11). On-line encyclopedie, Den Haag. <http://www.bibliopolis.nl/handboek/search/recordIdentifier/HBB%3A3.2.11/maximumRecords/1>

⁴² Het Romeinse recht werd gecodificeerd in het midden van de 5e eeuw in opdracht van keizer Justinianus I. de Grote.

- Bots, J. A. H. G. M. (2002). 1585 – 1725: Het boek als fysiek object: Inleiding. In: *Bibliopolis. Handboek. Overzicht van het gedrukte boek in Nederland* (hoofdstuk 2.1.1). On-line encyclopedie, Den Haag. <http://www.bibliopolis.nl/handboek/search/recordIdentifier/HBB%3A2.1.1/maximumRecords/1>.
- Cogen, Marc (2003). *Handboek Internationaal Recht*. (3^e editie). Mechelen: Kluwers.
- (ed.) Engelbrecht, Wilken & Gabriela Elbelová (2015). *Barokní knihkupectví světa. Nizozemské tisky 16.–18. století ze sbírek Vědecké knihovny v Olomouci*. Olomouc: Muzeum umění/Univerzita Palackého.
- Furstner, Hans (1985). *Geschichte des niederländischen Buchhandels*. Wiesbaden: Harrasowitz.
- Hellinga-Querido, Lotte (1998-2002). 1460–1485: Opkomst en algemene verspreiding. In: *Bibliopolis. Handboek. Overzicht van het gedrukte boek in Nederland* (hoofdstuk 1.1.1). On-line encyclopedie, Den Haag. <http://www.bibliopolis.nl/handboek/search/recordIdentifier/HBB%3A1.1.1/maximumRecords/1>.
- Hoftijzer, Paul G. & Otto Lankhorst (2000). *Drukkers, boekverkopers en lezers in Nederland tijdens de Republiek: een historiografische en bibliografische handleiding* (Nederlandse cultuur in Europese context 1). Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Israel, Jonathan I. (1998). *The Dutch Republic: Its Greatness, Rise and Fall, 1477–1806* (Oxford History of Early Modern Europe). Oxford: Oxford University Press.
- (red.) Jansen, Beatrice (1950). *Catalogus van de tentoonstelling: Het Nederlandse boek, 1300–1800, Gemeentemuseum van 's-Gravenhage van 29 juli tot 25 sept. 1950*. 's Gravenhage: Gemeentemuseum van 's Gravenhage.
- Jansen, F. A. (2002). 1585 – 1725 Het boek als fysiek object. In: *Bibliopolis. Handboek. Overzicht van het gedrukte boek in Nederland* (hoofdstuk 2.1.1). On-line encyclopedie, Den Haag. <http://www.bibliopolis.nl/handboek/search/recordIdentifier/HBB%3A2.1.1/maximumRecords/1>.
- Kratochvíl, Zdeněk (2009). *Filosofie mezi mýtem a vědou: od Homéra po Descarta*. Praha: Academia.
- Mout, Nicolette & Josef Polišenský (1970). *Komenský v Amsterdamu*. Praha: SPN.
- Polišenský, Josef (1996). *Komenský. Muž labyrintů a naděje*. Praha: Academia.

Poortenaar, Jan (1947). *Coster niet Gutenberg*. Genemuiden: In den Toren.

Roberts, K.B. & J. D. W. Tomlinson (1992). *The fabric of the body: European traditions of anatomical illustrations*. Oxford University Press, Oxford.

Voit, Petr (2008). *Encyklopedie knihy*. Praha: Libri.

DE LOTGEVALLEN VAN EEN GROEPJE ‘KETTERSE’ BOEKEN UIT DE LAGE LANDEN

Wilken Engelbrecht

(Univerzita Palackého v Olomouci & Katolicki Uniwersytet Lubelski)

THE FATES OF A GROUP OF HERETIC BOOKS FROM THE LOW COUNTRIES

Abstract: During the research of books originating from the Low Countries in the historical funds of the Research Library in Olomouc, one of the issues was the presence of *libri prohibiti*, as some 70% of the ‘Netherlandic’ books were printed in the Republic of the United Provinces. Remarkably, just a few books were explicitly noted to be ‘heretical’ etc. The chapter focuses on a special group illustrating the struggle of power between Jesuits and the Enlightened.

Key words: Low Countries – Research Library in Olomouc – old prints – heresy – *libri prohibiti* – Olomouc – Jesuits – Enlightenment

Inleiding¹

In 2009 werd in de *Vědecká knihovna v Olomouci* [Wetenschappelijke Bibliotheek in Olomouc, hierna VKOL] een tentoonstelling *Libri prohibiti – zakázané knihy v proměnách času* [Libri prohibiti – verboden boeken door de eeuwen heen] gehouden. In de jaren 2004-2005 en 2011-2013 voerden neerlandici uit Olomouc, Praag en Wrocław onderzoek uit naar boeken die in de Lage Landen werden gedrukt tussen 1500 en 1800, waarbij het zwaartepunt van de werkzaamheden lag op de voormalige universiteitsbibliotheken in de drie genoemde steden. Alle drie de bibliotheken waren in het verleden onderdeel van jezuïeten-universiteiten.

¹ Dit artikel kwam tot stand als resultaat van het project IGA FF 2014/012 *Nizozemské staré tisky (1500-1800) z fondu Vědecké knihovny v Olomouci a jejich bývalí majitelé*.

1. Censuur in Tsjechië

Censuur is van alle tijden. Wezenlijk gaat het erom dat de overheid niet wil dat haar onwelgevallige geluiden openbaar worden gemaakt. Na de uitvinding van de boekdrukkunst werd controle moeilijker, omdat nu in één drukgang een hele reeks identieke exemplaren konden worden vervaardigd. Censuur als zodanig kan twee hoofdvormen aannemen: *preventieve censuur*, waarbij manuscripten en drukproeven eerst ter goedkeuring aan de autoriteiten moeten worden voorgelegd en *repressieve censuur* die vooral geïmporteerde werken beoordeelt. Het eerste type is met name voor binnenlandse werken geschikt en wordt in alle autoritaire regimes toegepast. Ook de katholieke kerk past deze censuur nog steeds toe – het zgn. *Imprimatur* dat voorin elke katholieke uitgave staat, is daar het bewijs van.

Vanuit de fondsen van een bibliotheek bekeken hebben we meestal te maken met aanvullende censuur. Niet goedgekeurde manuscripten worden immers zelden gedrukt. De VKOL is voortgekomen uit de bibliotheek die in 1566 bij de jezuïetenacademie in Olomouc werd opgericht. Deze academie kreeg in 1573 de rechten van een universiteit en bleef tot 1773 onder beheer van de jezuïeten. Sindsdien is de universiteit een openbare universiteit. Tot 1860 was zij de universiteit voor het landsdeel Moravië, ruwweg de oostelijke helft van het huidige Tsjechië. Sinds 1953 is de bibliotheek als researchbibliotheek een zelfstandige instelling.

Tsjechië werd van 1526 tot 1918 op een kleine periode rond 1618-1620 na bestuurd door de katholieke Habsburgers. Dat betekent dat de censuurwetgeving van de rooms-katholieke kerk van toepassing was. De katholieke kerk had op het Concilie van Trente in 1564 een *Index librorum prohibitorum* [Index van verboden boeken] vastgesteld, die regelmatig werd geactualiseerd en waarin alle ‘ketterse’ of anderszins moreel gevaarlijke boeken waren opgenomen. Tot 1917 hield een speciale Congregatie voor de Index van Verboden Boeken toezicht op de naleving van ervan. Dat betekende overigens niet dat de kerk in kwestie almachtig was. De censuur was namelijk gedecentraliseerd. Voor de ‘landen van

de Boheemse kroon', Bohemen, Moravië en Silezië, betekende dit dat de primaire censuur in handen was van de Praagse universiteit en in 1621 overging naar de jezuiten die in dat jaar de universiteit van Praag overnamen (en die van Olomouc al van begin af aan onder beheer hadden).

De jezuiten voerden beide types censuur uit, zowel die van handschriften vooraf als de beoordeling van vooral buitenlandse boeken achteraf. Niet-katholieke publicaties werden geconfisqueerd en op hun 'ketterse gehalte' beoordeeld. Hierbij hanteerde men volgens de index vier klassen: 1) *verboden boeken*, 2) *niet-corrigeerbare boeken*, 3) *boeken voor verbetering vatbaar* en 4) *verdachte boeken*. Boeken uit de eerste en tweede categorie werden meestal openbaar verbrand of 'ingekekerd', dwz. in de fondsen van jezuietische bibliotheken opgeslagen, de rest werd gecorrigeerd en teruggegeven of tegen een katholiek boek ingeruild. Dat betekent dat *libri prohibiti* die zich nu in oude universiteitsbibliotheken bevinden vooral boeken uit de eerste en tweede categorie zijn die om welke reden dan ook niet werden vernietigd.

Sinds 1707 streefden de Habsburgers ernaar om de censuur aan de kerk te ontnemen en onder eigen beheer te plaatsen.² Dat betekende allermindst dat de censuur minder scherp werd. De censuurwet *Josephina* van dat jaar voorzag zowel in lijfstraffen als boekverbranding als straf voor het bezit van verboden boeken.³ Keizer Karel VI (regering 1711-1740) ging zelfs over tot een tweede golf van rekatholicisatie van Bohemen. Toch groeide het aantal andersdenkenden gedurende de achttiende eeuw sterk. Omdat de keizer door de effectieve censuur en zware straffen controle had over wat er binnen het rijk werd uitgegeven – feitelijk waren er uitsluitend drukkerijen in universiteitssteden toegestaan, waar deze praktisch onder rechtstreekse controle van de jezuiten

² Josef I wordt daarom ook wel beschouwd als de eerste rationalist op de Boheemse troon (Vondra 2010:33).

³ Bodo Plachta, 'Zensur in Schlesien', in: (ed.) Achim Aurnhammer e.a., *Kulturgeschichte Schlesiens in der frühen Neuzeit*. Tübingen: De Gruyter 2005, 529-531, met een mooi voorbeeld uit Teschen (1713).

stonden – konden afwijkende meningen alleen uit het buitenland komen. De keizer was dan ook vooral bedacht op controle van de invoer.

Na de dood van Karel VI kwam zijn dochter Maria-Theresia (regering 1740–1780) op de troon. De Oostenrijkse Successieoorlog die in 1740 uitbrak, leidde tot het verlies van het merendeel van Silezië en toonde ook de zwakke kanten van het Oostenrijkse staatssysteem aan. In deze situatie kregen gematigd verlichte personen onder de zogenoemde *Beamtenadel* wind in de zeilen. Dat was een klasse staatsdienaren die op basis van eigen verdiensten door de Habsburgers werden geadeld en absoluut loyaal waren aan het keizerhuis. Tot deze hervormers behoorde onder andere de Nederlandse arts Gerhard van Swieten (1700-1772). Van Swieten hervormde de censuur en probeerde deze uit alle macht aan de jezuïeten te ontnemen en in handen van medestanders te leggen. Merkwaardig genoeg zou daarbij juist Olomouc een sleutelrol spelen. Daarover later meer.

2. Censuur in de Republiek

Anders dan vaak wordt gedacht, bestond er in de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën ook censuur. Omdat de provincies in opstand waren gekomen om hun eigen privileges te beschermen én onwille van gewetensvrijheid, ontbrak echter een sterke autoriteit die preventieve censuur kon uitoefenen. Formeel lag die autoriteit bij de Staten-Generaal in Den Haag. Maar bij gebrek aan overeenstemming lieten dezen de uitvoering van censuur over aan de afzonderlijke provincies. Op 20 december 1581 gaven de Staten van Holland, verreweg de belangrijkste provincie, een edict uit dat de uitgave van ‘onzedelijke publicaties’ verbood (Eijnatten 2003:4). Bij noodzaak maakte men gebruik van dit edict dat tot de opheffing van de Republiek in 1795 van kracht bleef. De voor drukkers belangrijkste steden Amsterdam en Leiden probeerden in resp. 1730 en 1710 hun eigen edicten uit te geven. Omdat de drukkers- en boekverkopersgilden dreigden om hun nering dan naar andere steden te verhuizen –

wat forse daling van belastinginkomsten en verschuiving van een deel van de economische activiteit zou betekenen – bleven beide edicten een dode letter.

Bij de Synode van Dordrecht in 1618/19 probeerden de strenge protestanten wel een kerkelijke censuur door te drukken, maar omdat de ‘gereformeerden’ nimmer de meerderheid van de bevolking vormden, bleven die pogingen zonder succes. Als er op titelbladen van Noord-Nederlandse boeken al sprake is van een ‘privilege’ van de Staten-Generaal of de Staten van een provincie, gaat het vrijwel altijd om een verzoek dat de drukker zelf had ingediend, meestal om oneerlijke concurrentie in de vorm van roofdrukken te voorkomen.

Censuur werd dus achteraf uitgevoerd en meestal alleen als er klachten waren ingediend. Die klachten kwamen vrijwel altijd van de kant van de protestantse clerus. Lang niet altijd werden ze onvankelijk verklaard, maar een enkele keer was een veroordeling onvermijdelijk, omdat de inhoud van een publicatie inderdaad niet met de gangbare meningen en zeden in de Republiek in overeenstemming was. Soms waarschuwde de overheid dan de bewuste drukker bij voorbaat, zodat hij zijn oplage in veiligheid kon brengen. Een enkele keer betaalden leden van de regentenklasse zelfs de boete voor een auteur of drukker.

Er zijn echter ook gevallen bekend, waarbij de uitgever het echt moest bezuren. Het bekendste is wel dat van Adriaen Koerbagh (1633–1669) die wegens de uitgave van de werken van Spinoza in 1668 werd veroordeeld tot inbeslagname en vernietiging van de hele oplage, en hoge boete en tien jaar tuchthuis. Wegens de omstandigheden in het tuchthuis overleed de arme drukker al in 1669. Dit is echter een uitzonderingsgeval. Zover bekend werden er tussen 1581 en 1700 slechts 263 boeken veroordeeld, in de periode 1700–1795 waren het er relatief meer, 254, als gevolg van de hoogoplopende politieke onenigheid tussen patriotten en prinsgezinden die onder andere in publicaties hun meningsverschillen op nogal grove wijze uitvochten. De autoriteiten trachtten via de verboden de gemoederen vergeefs te kalmeren (Eijnatten 2003).

Desniettemin namen ook Nederlandse uitgevers soms het zekere voor het onzekere. Fictieve uitgeversnamen en -plaatsen als ‘Godefridus Philadelphus’ werkend in ‘Irenopolis’ of het simpele ‘Aux dépens de la Compagnie’ – in de achttiende eeuw een geliefde drukkersaanduiding – tonen dat óók in de Republiek enige voorzichtigheid op zijn plaats was. Maar het veel grotere aantal buitenlandse auteurs dat werk in de Republiek liet drukken en het feit dat Nederlandse steden nogal eens als fictieve plaats van uitgave voor buiten de Republiek gedrukt werk voorkomen, laten zien waarom de Republiek tot de ‘Boekhandel van de Wereld’ werd.

3. Libri prohibiti onder de neerlandica in de Vědecká knihovna

In de historische fondsen van de Vědecká knihovna van Olomouc zijn 3964 titels aangetroffen die tot de *neerlandica* behoren.⁴ Op het totale aantal oude drukken van de Vědecká knihovna (65.000) is het aantal *neerlandica* rond de 6% van het totale bestand. Van de *neerlandica* stammen 2898 titels, ofwel ruim zeventig procent uit de Republiek.⁵ Nu is daar ook vrij veel katholiek materiaal bij en stamt omgekeerd zeker vóór 1585 ook wel wat protestants drukwerk uit het zuiden, maar in elk geval was de verwachting gewettigd dat er onder deze grote groep de nodige boeken te vinden zijn die op de index stonden.

Boeken die onder een categorie ‘ter vernietiging’ vielen, kunnen logischerwijs niet in de collectie worden verwacht. Toch treffen we bijvoorbeeld werk van Socinianen, naar de mening van vrijwel alle christelijke kerken het gevaarlijkste soort ketters, in de collectie aan en wel in de ‘standaardeditie’ van de *Bibliotheca*

⁴ Indien de wiegendrukken zouden worden meegeteld, is het aantal ongeveer 50 stuks groter.

⁵ De grootste aantallen stammen in afnemende volgorde uit: Amsterdam (1737), Antwerpen (923), Leiden (488), Den Haag (374), Luik (170), Brussel (164), Utrecht (153) en Leuven (105). Alle andere steden van herkomst zijn met minder dan honderd drukken vertegenwoordigd. Aantallen afkomstig uit het eindverslag van het project *Oude drukken uit de Lage Landen uit de post-incunabele periode (1500-1800) in de universiteitsbibliotheken van de landen van de Boheemse kroon* aan de Nederlandse Taalunie (17 december 2012).

Fratrum Polonorum van 1656, officieel uitgegeven in ‘Eleutheropolis’ respectievelijk ‘Irenopolis’ (in beide gevallen in werkelijkheid Amsterdam) door, jawel, Godefridus Philadelphus.⁶ Achter deze naam verscholen zich in dit geval de drukkers H. Boom en F. Kuyper. Nu behoorde het werk van Faustus Socinus (1539–1604) voor de censuur bij de ‘Prima Classis’, viel kortom onder de afdeling ‘ter vernietiging’ (Index 1758:258). De complete serie Sociniaanse literatuur uit de Vědecká knihovna is afkomstig uit de oude jezuïetische universiteitsbibliotheek, zónder dat er enige notitie over het aartsketterse karakter van de editie aanwezig is.⁷ Een soortgelijk voorbeeld betreft de radicale wederdoper David Joris (1501–1556), in de *Index* vermeld als “Georgius (David) ex Delphis” bij uiteraard dezelfde klasse – ter vernietiging. Hij is in Olomouc vertegenwoordigd met een keuze van zijn basiswerkjes *Verclaringhe vant Vader onse, Catechesis* en *D’Alderchristelickste Religion*.⁸ Weer ontbreekt elke verwijzing naar het ketterse karakter van de inhoud. Het boekje geeft een goed beeld van zijn denkwijze.

Bij werken uit de eerste klasse valt op dat ze vaak uit de oude universiteitsbibliotheek afkomstig zijn en kennelijk aldaar uit eerste hand aanwezig waren. Van deze bibliotheek is de bestandscatalogus uit 1740 in handschriftvorm bewaard gebleven.⁹ Deze bevestigde wat al uit een analyse van oude signaturen

⁶ *Eleutheropolis* betekent ‘de vrije stad’ (er bestond een stad van die naam, oorspronkelijk *Betaris* genoemd, na verovering door de Romeinen kreeg de stad in 200 AD de naam Eleutheropolis; nu ligt er een Arabische stad *Bayt Jibrin* met de Joodse nederzetting *Beit Guvrin*). *Irenopolis* betekent ‘stad van de vrede’. Ook dit was een echt bestaande stad in Cilicië, in 51 AD gesticht door de Seleucidenkoning Antiochus IV met de naam *Neronias* ter ere van keizer Nero, onde Vespasianus in 69 hernaamd in *Irenopolis* en in 640 verlaten als gevolg van de islamitische opmars. Nu ligt daar het stadje Düziçi in Oost-Turkije (district Osmaniye). Beide steden waren bisdommen en zijn als titulaire (fictieve) bisdommen van de katholieke kerk bekend. De naam *Godefridus* betekent ‘Gods vrede’ en *Philadelphus* ‘hij die zijn broer liefheeft’.

⁷ Signatuur VKOL III 2.632 (in totaal 6 banden).

⁸ *Index librorum prohibitorum* (1758) 111. Signatuur VKOL 998-1000.

⁹ *Catalogus universalis bibliothecae Collegii Soc. Jesu Olomucii*. Signatuur VKOL M II 250.

duidelijk was geworden: ketters werk stond in de jezuïetenbibliotheek broederlijk naast katholiek werk in de kast zónder enige speciale vermelding van het inhoudelijk ‘gevaarlijke’ gehalte. Een vergelijking met de eveneens bewaard gebleven catalogi van het Premonstratenserklooster Hradisko¹⁰ en dat op Svatý Kopeček¹¹ leerde dat deze beide kloosters er geheel volgens de aanbevelingen een aparte kamer voor de *prohibita* op na hielden.

Een min of meer logische verklaring biedt vermoedelijk het feit dat de jezuïetenuniversiteit van Olomouc samen met de jezuïetenuniversiteit van Braunschweig in Oost-Pruisen (nu: Braniewo) in 1578 een *Collegium Nordicum* oprichtten. Dit was een onderafdeling van de universiteit, speciaal gericht op de opleiding van priesters voor de missie in Noord-Europa. In Olomouc bestond dit speciale college officieel tot 1641, maar feitelijk was het actief tot 1624 (Hojda 1983). Dergelijke missionarissen dienden vanzelfsprekend terdege op de hoogte te zijn van de ideeën van hun tegenstanders, wat de aanwezigheid van dergelijk werk verklaart.

Verder kwam veel ‘kettters’ werk pas later via privébibliotheken in de universiteitsbibliotheek terecht. Zo behoorde een exemplaar van de Franse vertaling *Essai Philosophique Concernant l'Entendement Humain* uit 1742 van John Lockes *An essay Concerning Human Understanding* tot de slotbibliotheek uit Holešov van de graaf van Würben und Freudenthal (Vrbna a Bruntál).¹² Dit niettegenstaande het feit dat de vertaling die uit 1728 stamde blijkens de registratie in de *Index* op 19 juni 1734 expliciet door paus Clemens XII was verboden (*Index* 1758:97). Maar de graaf van Würben had daar kennelijk geen probleem mee. Opmerkelijker is dat een groot percentage ketterse boeken conform de provenances in het bezit was van de verlichte abt Václav Vejmluva (1673-1738) van het cisterciënzer

¹⁰ *Inventarium omnium rerum ... in ecclesia Gradicensi ord. praemonstratensis ... factum sub regimine Pauli Ferdinandi Wacławik*. Signatuur VKOL M II 259. Register opgemaakt rond 1745.

¹¹ *Catalogus librorum*. Signatuur VKOL M II 248. Opgesteld rond 1733 (jongste notitie).

¹² Signatuur VKOL 991.131.

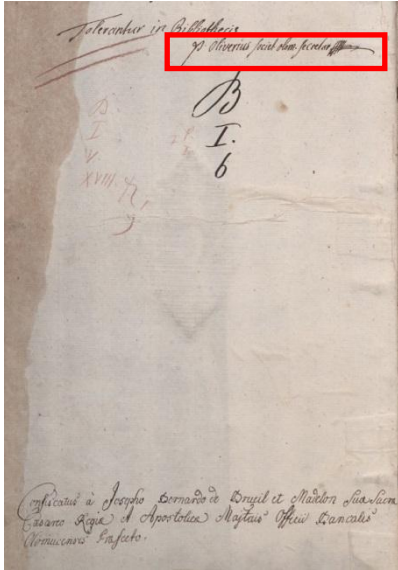
klooster in Zďár nad Sázavou, uit het premonstratenser klooster in Louka bij Znojmo of van wereldheren als Francesco graaf Giannini (1688-1758), domkannunik van Olomouc.¹³ Zeker bij deze kerkelijke eigenaars zou men toch wat meer respect voor de *Index* verwachten. Temeer omdat bijv. de premonstratenser monniken ketterse werken, zoals we al zagen, uitdrukkelijk als zodanig registreerden.

Overigens stoorde een latere gebruiker van de reeds genoemde catalogus van de oude universiteitsbibliotheek uit 1740 (een bibiothecaris?) zich dermate aan het ontbreken van een duidelijke classificatie als ‘kettters’ dat hij zelf een afdeling ‘prohibita’ toevoegde en her en der boeken alsnog als ‘kettters’ noteerde. Hierbij ging hij overigens niet al te systematisch te werk.

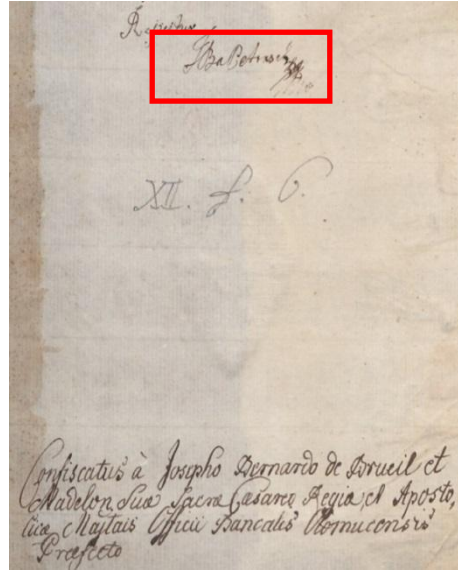
4. Een vreemd groepje libri prohibiti

In totaal zijn een zestigtal boeken van de bewaard gebleven *neerlandica* expliciet als ‘kettters’ genoteerd. Binnen dit groepje valt een serie van achtendertig boeken op. Al deze boeken werden geconfisqueerd door ene Josef Bernhard de Brueil et Madelon, meestal na voorafgaande beoordeling door een man die meestal kortweg als *pater Oliverius* ondertekent. Eénmaal schrijft hij zich voluit: *pater Oliverius Societat[is] olom[ucensis] secretar[ius]* (zie afbeelding 1). Als andere censor komt in zes gevallen *J.B. a Petrasch* voor (zie afbeelding 2).

¹³ Dit bevestigt de door R.J.W. Evans, ‘The Origins of Enlightenment in the Habsburg Lands’, in: R.J.W. Evans, *Austria, Hungary, and the Habsburgs. Central Europe c. 1683-1867*. Oxford: OUP, 2006, 50-53 vermelde rol van kloosterorden en wereldlijke clerus in de verspreiding van verlichte ideeën.



Afb. 1. Campegius Vitringa sr., *De synagoga vetere libri tres*. Franeker: Johannes Gyzelaar, 1696. VKOL 1.198
(oude jezuïetensignatuur B I 6)



Afb. 2. Johannes d'Outrein, *Het gouden kleinoot van de leere der waarheid*. Amsterdam: Nicolaas Byl, 1724. VKOL 3.251
(oude signatuur XII f 6)

Om te beginnen zijn zeventien van die achtendertig boeken in het Nederlands geschreven. De rest is in het Latijn. Een groot deel van de boeken werd in Franeker of andere Friese steden gedrukt.¹⁴ Het gaat merendeels om theologen die in de eerste helft van de achttiende eeuw in Franeker actief waren of om Nederlandse vertalingen van werk van buitenlandse theologen. Al deze theologen behoorden tot de Coccejanen die leerden dat er verschil was in de vergeving van de zonden in het Oude Testament en in het Nieuwe Testament, of tot verwante groeperingen in het buitenland. Het groepje heeft nog het meeste weg van de handbibliotheek van een coccejaans georiënteerde dominee. Het oudste boek is uit 1659 en het jongste uit 1746.

¹⁴ In de bijlage bij dit artikel is een compleet overzicht gegeven.



Afb. 3. Joseph baron Petrasch.
Gravure in Johann Balzer, 87
*Abbildungen böhmischer und mährischer
Gelehrten und Künstler*. Prag: Johann
Balzer, 1772, p. 85.



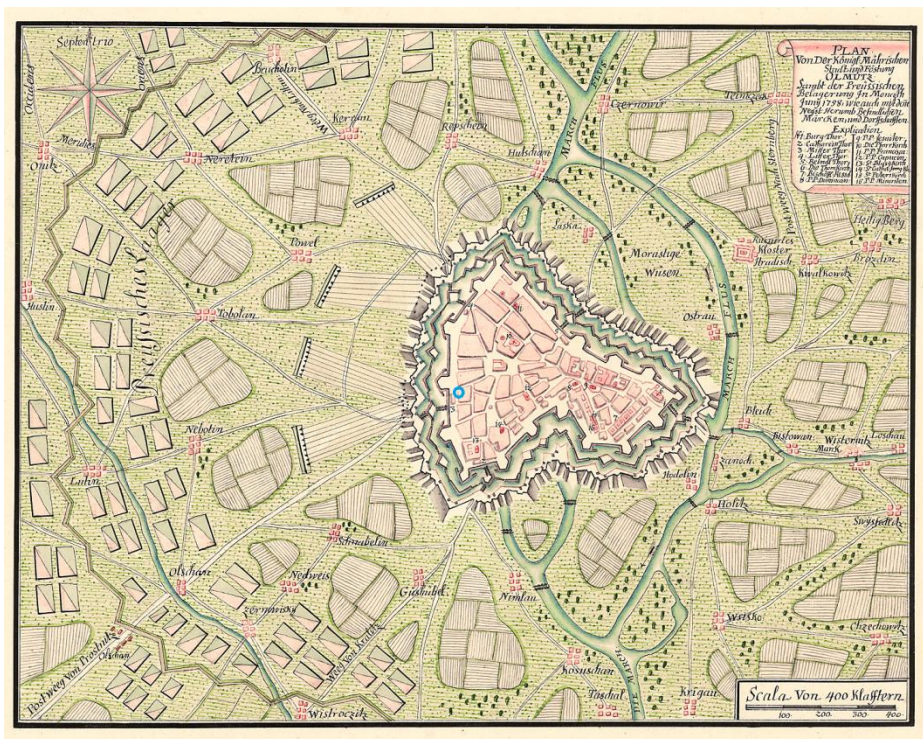
Afb. 4. Het gebouw van de *Societas eruditorum
incognitorum* op de Horní náměstí in Olomouc
(foto auteur)

De censors kunnen vrij makkelijk worden geïdentificeerd. 'J. B. a Petrasch' was niemand minder dan Josef baron Petrasch, de oprichter van het genootschap *Societas incognitorum eruditorum in terris Austriacis*. Pater Oliverius kan alleen Oliverius Legipont (1698-1758) zijn geweest, een benedictijner monnik die in de periode 1747-1751 in Olomouc was, waar hij in 1750 secretaris van dit genootschap werd. De activiteiten van het genootschap kwamen na zijn vertrek en één jaar later dat van oprichter Petrasch op een laag pitje te staan, tot het in 1758 officieel ophield te bestaan. De tweeëndertig boeken die Legipont heeft beoordeeld, moeten dus tussen 1747 en 1751 zijn geconfisqueerd. De zes die door Petrasch werden beoordeeld, zijn in elk geval voor 1752 op hun inhoud gecontroleerd.

De persoon die de boeken in beslag heeft genomen, meldde zichzelf in alle boeken met de formulering: *Confiscatus à Josepho Bernardo de Brueil et Madelon, Suae Sacrae Caesareo Regiae et Apostolicae May[es]tatis officii Bancalis Olomucensis Praefecto* [Geconfisqueerd door Josef Bernard van Brueil en Madelon, Prefect van het Officium Bancalis van Zijne Keizerlijke en Koninklijke Hoogheid te Olomouc – zie afbeelding 1 en 2]. Zijn taak was het beheer van de gelden die door autoriteiten bijv. bij de tol aan de stadspoorten waren ingenomen. Daarover betaalde hij de staat een rente van rond de vijf procent per jaar.¹⁵ Joseph de Brueil (†1770) was in 1741 burger van de stad Olomouc geworden, waar zijn vader Franz Bernhard Dubrueil (†1741) als keizerlijk belastinginnehmer op de vleesbelasting in 1730 twee huizen in de Theresiengasse (de huidige Pavelčákova) vlak bij de stadspoort had gekocht. Op het kaartje (afbeelding 5) is dit met het blauwe rondje aangegeven. Het nummertje 3 dat ietsje links onder het rondje staat, duidt de *Mitter Thor*, Middenpoort aan waar de postweg naar Prossnitz/Prostějov begon). Dat is tevens de landweg gaat naar Brno (Brünn) en Wenen. De woning lag dus voor een tolambtenaar strategisch.¹⁶

¹⁵ Johann Heinrich Zedler, *Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste*. Bd. 56, Halle & Leipzig: Zedler, 1748, kol. 314–324 (lemma *Wiener Banco*).

¹⁶ De nummers Theresiengasse 19 en 21. Hij liet deze panden in 1731 tot één geheel, het huidige pand Pavelčákova 20/21, ombouwen (Nather 2005:36–37).



Afb. 5. Kaart van de vesting Olomouc tijdens het beleg door de Pruisen in 1758.¹⁷ Het blauwe rondje geeft de plek aan, waar het huis van De Brueil stond. Het nabij genoteerde nummertje 3 was de Mitter Tor.

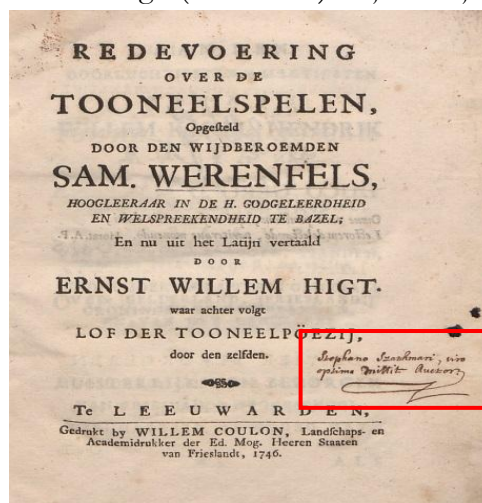
Josef Bernard stapte in de voetsporen van zijn vader en werd in 1743 controleur van de zout- en invoerbelasting. In 1758 redde hij tijdens de belegering van Olomouc door de Pruisische troepen de gelden van het bankofficie, stelde zijn huis aan het garnizoen ter beschikking en wist bijtijds alle zoutvoorraden in de stad te brengen. Als dank verkreeg hij op 2 december 1758 het recht om het buitenlandse (Frans-Lotharingse) voorvaderlijk predicaat *du Madelon* te voeren (Spáčil et al. 1998:Josef Bernard Dubrueill). In 1763 werd hij ten slotte hoofd-beambte van het bankofficie.

¹⁷ Geyer, *Plan von der Königlich Mährischen Stadt und Föftung Olmütz. Sambt der Preiussischen Belagerung in Monath Junij 1758*. Tekening. Nu: Moravský zemský knihovna, Brno, signatuur Moll-0001.749. URL: <http://mapy.mzk.cz/mzk03/000/907/202/2619267515/>.

Hieruit volgt wel een probleem. De Brueil vermeldt zichzelf trots als *Praefectus officii Bancalis Olomucensis*. Maar dat was hij pas in 1763 geworden. Legipont was toen al vijf jaar dood. En het al even trots vermelde predicaat *de Madelon* had Du Brueil officieel pas sinds 1758, hoewel natuurlijk niet valt uit te sluiten dat hij dit predicaat privé al veel eerder gebruikte. Onderzoek van de registraties toont dat zowel Legipont als Petrasch hun oordelen zelf geschreven en ondertekend hebben en dat vrijwel alle registraties van De Brueil vlak na elkaar gemaakt zijn. Theoretisch is het mogelijk dat De Brueil het hele groepje boeken na beoordeling in beslag heeft genomen en er *ex post* ergens tussen 1763 en 1770 expliciet bij heeft geschreven dat hij ze had geconfisceerd, bijv. bij gelegenheid van de overdracht van de boeken aan de universiteitsbibliotheek.

5. De Hongaarse provenance – oplossing van het raadsel?

Slechts in één geval is er een provenance aanwezig, en wel in het meest recente boek van het groepje uit 1746. Ernst Willem Higt (1723-1762) wijdde zijn vertaling *Redevoering over de Toneelspelen* van de Zwitserse theoloog Samuel Werenfels (1657-1740) aan een Stephanus Szathmari (zie rode omkadering op de afbeelding).¹⁸ Nu is de Hongaarse aanwezigheid in Franeker tamelijk goed gedocumenteerd. Deze man moet identiek zijn geweest met de Stephanus Szathmári uit Debrecen die op 8 mei



¹⁸ De notitie op het titelblad (afbeelding) vermeldt: *Stephano Szathmari, viro optimo mittit Auctor* [De auteur zendt het boek aan de voortreffelijke man Stephan Szathmari].

1743 met succes zijn dissertatie op een theologisch onderwerp verdedigde.¹⁹ Dit was István Paksi Szathmári (1719-1791) die in 1745 terug was in Hongarije en van 1747 tot 1762 docent bij het Reformatorische academische gymnasium in Debrecen was, alvorens hij in de jaren 1785-1790 als bisschop van de protestantse kerk van Debrecen fungeerde. En ja, zijn zienswijze kwam aardig met die van de Coccejanen overeen.²⁰

Als tussenstand van ons raadsel hebben we dus nu de volgende feiten:

- Het hele groepje boeken werd in beslag genomen door de douaneman Joseph de Breuil.
- Alle boeken werden volgens de regels van de kunst beoordeeld op hun al dan niet ‘verderfelijke’ inhoud. Deze beoordeling werd uitgevoerd door Oliverius Legipont en Joseph baron von Petrasch.
- Hieruit volgt dat de boeken tussen 1746 (publicatiejaar van het nieuwste boek) en 1751/2 (vertrek van Legipont resp. Petrasch uit Olomouc) in beslag moeten zijn genomen.
- Hoewel sommige boeken door de censor werden goedgekeurd, bleven zij kennelijk in bezit van De Breuil.
- Beide censors waren vooraanstaande leden van de *Societas eruditorum incognitorum*.

Samengevat heeft een en ander er het meeste van weg dat Du Breuil bij een douanecontrole een pakket boeken aantrof dat hij ter beoordeling heeft overgedragen aan de censors en vervolgens de boeken zelf een tijdje heeft gehouden, alvorens ze zijn afgedragen aan de bibliotheek. Het pakket werd hoogstwaarschijnlijk door Ernst W. Higt rond 1747 aan István Paksi Szathmári

¹⁹ *Boekzaal der Geleerde Waerelt* 56 (januari 1743) 697-698. Szathmári schreef in april 1744 in het Latijn een lijkdicht op hoogleraar Wijer Willem Muys (1682-1744), eveneens vertaald door Higt (Boeles 1889:378).

²⁰ Levensbeschrijving van Szathmári bij: Jenő Zoványi, “Szathmári Paksi István”, *Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára Elektronikus Könyvtár*, <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3&p=2711>.

verstuurd. Dat werpt een nieuw raadseltje op: wat had de *Societas eruditorum incognitorum*, bekend als het eerste verlichte genootschap in Oostenrijk, uitstaande met censuur?

6. De Societas en de Verlichting in het onderwijs

Vóór de Verlichting was het hoger onderwijs in de Oostenrijkse Erflanden praktisch volledig in handen van de Jezuïeten. Hun conservatieve instelling en afkeer van moderne ideeën op het gebied van de natuurwetenschappen werkte negatief uit op de positie van de staat in Europa en op de economie. Iets waarvan de reeds genoemde lijfarts en hofbibliothecaris van keizerin Maria-Theresia, Gerard van Swieten, zich goed bewust was, omdat hij zelf in het ‘progressieve’ Nederland had gestudeerd. De concurrentie met het veel moderner ingestelde Pruisen dat in de Oostenrijkse Successieoorlog superieur was gebleken, zal daarbij zeker een rol hebben gespeeld.

Noch de keizerin, noch ook Van Swieten waren van plan om de staat anti-katholiek te maken, al behoorde Van Swieten later tot de leden van de in 1770 opgerichte Weense vrijmetselaarsloge *Zur Hoffnung*. Maar de almacht van de jezuïeten diende dringend gebroken te worden (Evans 2006:37-39).

Aan de universiteit te Olomouc waren er al in 1746 vergeefse pogingen geweest om Norbertijnen als professoren benoemd te krijgen in plaats van jezuïeten. De pogingen zorgden wel voor een betere positie van het natuurwetenschappelijk onderzoek. De eerste echte bestuurshervorming vond plaats in 1752, toen er net als in Praag een college van studiedirecteurs kwam die door de keizerin werden benoemd en rechtstreeks aan haar verantwoording schuldig waren. Tegelijkertijd werd de studenteneed op de onbevleete ontvangenis van Maria afgeschaft, waarmee ook niet-katholieken bij de universiteit konden komen. Maar het bestuur bleef tot 1773 vast in handen van de jezuïeten (Kostlán 1996:34).

Ondanks de tegenstand van de jezuïeten begon de Verlichting rond 1750 via kloosters als dat van Louka bij Znojmo en Hradisko bij Olomouc, en via de door de Oostenrijkse staat systematische opgebouwde *Beamtenadel* ook in Moravië door te dringen. Een belangrijke rol speelde daarbij nieuwe geheime genootschappen als de vrijmetselarij (Kostlán 1996:35). Parallel aan deze semi-religieuze groeperingen (en deels met dezelfde leden) werden er pogingen gedaan om geleerdensociëteiten op te richten, waarvan de *Royal Society* (1660) in Engeland het eerste voorbeeld was. De natuurkundige en filosoof Gottfried Leibniz (1646-1716) trachtte overal in Centraal-Europa de oprichting van dergelijke strikt wetenschappelijk gerichte genootschappen te initiëren. Hoewel het Weense hof hem hoogschatte om zijn kennis van wiskunde en astronomie, bleven zijn voorstellen van 1669 en 1713 om een *Societas Caesarea* in Wenen op te richten zonder succes. Maar wat in de hoofdstad onmogelijk was, bleek in de provinciale, maar nauw met Wenen en het hof verbonden stad Olomouc wel te kunnen (Kostlán 1996:32).

Joseph baron Petrasch (1714-1772) en de Olomoucer domkanunnik Franz Georg graaf Giannini (1688-1758) richtten op 15 december 1746 in Olomouc met keizerlijke goedkeuring de *Societas eruditorum incognitorum in terris Austriacis* op. Doelstelling was vooral om de moderne wetenschappen van die tijd te propageren. Alle leden van de *Societas* waren belangrijke persoonlijkheden uit de politieke, culturele, geestelijke en wetenschappelijke wereld in Moravië. Ondanks de snorkende Latijnse titel van het genootschap werd de beslissing genomen om het Duits als voertaal te nemen, zodat wetenschappelijke informatie ook voor niet-gestudeerden toegankelijk zou zijn. Ook het tijdschrift *Monatliche Auszüge alt- und neuer gelehrter Sachen* dat informeerde over wetenschappelijk nieuws en nieuwe boeken was in het Duits geschreven. Ondanks keizerlijke goedkeuring bleef het genootschap een waagstuk, zodat artikelen in het tijdschrift in beginsel anoniem werden gepubliceerd om problemen met de censuur te voorkomen die op dat moment nog in handen van de jezuïeten was.²¹ Het lidmaatschap van

²¹ Het tijdschrift verscheen tussen 1747 en 1748 (Kostlán 1996:39).

mensen als Gerard van Swieten of Joseph ridder von Baillou, directeur van het Hof-Naturalien-Cabinett,²² mensen die in beginsel niets met Olomouc te maken hadden, geven duidelijk aan dat het om een proefballon voor het hele rijk ging. Overigens was Petrasch zelf secretaris van Prins Eugen van Savoje (1663-1736) geweest, de belangrijkste generaal van Oostenrijk en een centrale figuur in de Weense hogere kringen.

De vorige keizers, Josef I en Karel VI, respectievelijk de oom en vader van Maria-Theresia, hadden al stappen gezet om de censuur onder staatscontrole te krijgen. De keizerin ging onder invloed van haar raadgevers, onder wie Van Swieten, verder. In 1741 mocht de censuur ook door seculiere professoren worden uitgeoefend. In 1751 werd de *Bücher-Censur-Hofcommission* in Wenen opgericht die aan het hoofd stond van lokale staatscensuurcommissies in de diverse Erflanden. Deze centrale commissie stelde nu een eigen index van verboden boeken op, op basis waarvan regionale commissies boeken konden confisqueren. Eigen initiatief was voor de regionale commissies uitgesloten. Een gelijktijdig opgerichte Rijkscensuurcommissie en een Wetenschappelijke Commissie aan het Hof diende duidelijke criteria voor deze nieuwe staatsindex op te stellen.²³ Verder moest nu ook de katholieke kerk haar eigen boeken door de staatscensuurcommissie laten keuren, alvorens ze mochten worden gedrukt.

Op instigatie van hofbibliothecaris Van Swieten werd de bevoegdheid om de censuur in Moravië uit te voeren in 1750 aan de *Societas incognitorum* toegekend. Omdat het destijds met de *Societas* al wat minder ging, werd in 1751 de bevoegdheid aan baron Petrasch doorgegeven (Kostlán 1996:40). In de laatste jaren van haar leven heeft Maria-Theresia de censuur nog versterkt, maar in de negentiende eeuw aan de universiteitsbibliotheek van Olomouc geschonken privébibliotheken tonen duidelijk dat de aristocratie geïnteresseerd was in boeken

²² Hieruit kwam in 1865 het Naturhistorisches Museum in Wenen voort.

²³ Overigens werd deze *Catalogus librorum prohibitorum* in 1777 weer afgeschaft, omdat die in de praktijk begon te functioneren als een naslagwerk voor verboden, dus inhoudelijk interessante, werken.

met verlichte ideeën en dankzij buitenlandse contacten ook toegang tot zulke boeken had.²⁴ Dit verklaart ook waarom boeken soms via tolambtenaren in beslag werden genomen – in dat soort gevallen ging het om een controle op invoerrechten waarbij als nevenvangst verboden literatuur werd aangetroffen.

De jezuïeten bleven systematisch tegen de *Societas* stoken. Toen baron Petrasch in 1758 Olomouc definitief verliet, wonnen de jezuïeten voorlopig het pleit. Olomouc werd bekend als een eerder tégen de Verlichting gerichte stad. De *Societas* hield praktisch op te bestaan en het eerstvolgende soortgelijke geleerdengenootschap in Moravië, het *Comité de la Société patriotique de Hesse Hombourg* werd pas in 1780 door Maximilian graaf von Lamberg (1729-1792) in Brno opgericht (Kroupa 1998:166-167). Toch was de door de jezuïeten geïnitieerde ondergang van de *Societas* een Pyrrhusoverwinning. Hoewel de Societas maar een decennium bestond, betekende zij een belangrijke stap in de beperking van de macht van de jezuïetenorde en inspiratie voor andere genootschappen.

In 1773 hief paus Clemens XIV op aandringen van de koningen van Frankrijk, Spanje en Portugal de jezuïetenorde op. Aan de universiteiten werd de rol van de jezuïeten nu overgenomen door hun verlichte tegenstanders.

7. Betekenis van de zending voor Szathmári

Terug naar ons groepje boeken. Zoals al eerder gesteld is, hoorde het hele groepje vermoedelijk bij één zending die ergens tussen 1746 en 1751 door Ernst Willem Higt vanuit Franeker naar zijn vriend István Paksi Szathmári in Debrecen was gestuurd en daar nooit is aangekomen. Waarschijnlijk stootte Joseph de Brueil bij een douanecontrole op deze zending en heeft hij deze

²⁴ Sinds juli 1750 bestond de mogelijkheid om licenties ter verkrijging van normaal verboden boeken te krijgen. Deze waren (net als de *Index*!) in vier klassen opgedeeld: 1) *erga schedam* (tegen overlegging van speciale licentie), 2) *eruditibus* (geleerden), 3) *acatholicis* (niet-katholieken, zover toegelaten) en 4) *continuantibus* (voor abonnementen op seriewerken). Vgl. Goldfriedrich 1909: 346.

overgegeven aan de censuur. Hij was zover bekend geen lid van de Societas. Onder degenen die wél leden waren, bevonden zich nogal wat mannen die uit de Lage Landen of directe omgeving afkomstig waren, respectievelijk banden met Leuven of Leiden hadden. Velen van hen bezaten zelf boeken uit de Lage Landen.²⁵

Waarom namen deze heren dit groepje boeken in beslag? Afgezien van het feit dat het merendeel protestantse theologische literatuur van een nogal specifieke groep was, was er bijvoorbeeld ook een boek van Van Swieten eigen leermeester Herman Boerhaave bij. Het boek werd niet veroordeeld – de vermelding luidt *Transeat pater Oliverius* [Pater Oliverius heeft het bekeken] – maar wel geconfisceerd. Zoals hierboven al vermeld was, bereikte Van Swieten bij de keizerin dat de censuur in Moravië in 1750 overging naar de *Societas*, waarvan hijzelf een van de corresponderende leden was. De *Societas* was een proeftuin van de Verlichting, maar de leden hebben zeker de eerste jaren zeer voorzichtig moeten opereren om hun positie te consolideren. Vermoedelijk zagen de nieuwbakken censoren in de zending een kans om te laten zien dat de censuur bij hen in goede handen was. Omdat de Societas daarna al vrij snel aan betekenis inboette, bleef het bij deze éne demonstratieve daad die de verlichte activiteiten van de Societas moest verdoezelen. De kleine collectie *neerlandica* is daarmee een stille getuige van de strijd om de Verlichting in Oostenrijk die werd uitgevochten in de provinciale keizerlijke voorpost Olomouc.

²⁵ Tot de leden behoorden behalve de al genoemde Petrasch, van Swieten en Giannini onder andere nog de Weense hofarchivaris Theodor Anton Taulow von Rosenthal (1702-1779), de secretaris van de Nederooostenrijkse landsregering Franz Christoph von Scheyb (1702-1779) en de Rijnlander Johann Christoph von Jordan (†1778). Tot de kerkelijke leden behoorden behalve de benedictijnse historici Ziegelbauer en Legipont die elkaar als secretaris van de Societas opvolgden, ook de Salzburgse hoogleraar Anselm Design (1699-1779), de biechtvader van de keizerin en 'k.k. Böhmischer Historiograph' Joseph Bonaventura Pittner (1708-1764) en de vorstelijke abt van het Regensburger Skt.-Emmeranklooster Johann Baptist Kraus (1700-1762). Verder waren de protestanten Johann Christoph Gottsched (1700-1766), hoogleraar in Leipzig, de Göttinger historicus Johann David Köhler (1684-1755) en de rector van het Evangelische gymnasium in Bratislava Mátyás Bél (1684-1749) lid.

Bibliografie

- Boek-zaal der Geleerde Waerelt. January 1743, zes-en-vyftigste deel.* Amsterdam: Adriaen Wor & Erve G. Onder de Linden, 1743.
- W.B.S. Boeles, *Frieslands Hoogeschool en het Rijks Athenaeum te Franeker.* Leeuwarden: Kuipers, 1889.
- Joris van Eijnatten, 'Van godsdienstvrijheid naar mensenrecht. Meningsvorming over censuur en persvrijheid in de Republiek, 1579-1795.' *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 118, nr. 1 (2003), 1-21.
- R.J.W. Evans, 'The Origins of Enlightenment in the Habsburg Lands', in: idem, *Austria, Hungary, and the Habsburgs. Central Europe c. 1683-1867* (Oxford 2006) 56-74.
- Jiří Fiala, Zdeněk Kašpar, Leos Mlčák, Miloslav Pojzl en Pavel Urbášek (ed.), *Univerzita v Olomouci (1573-2009).* Olomouc. Univerzita Palackého, 2009.
- Johann Goldfriedrich, *Geschichte des deutschen Buchhandels. Band 3.* Leipzig: Börsenverein der Deutschen Buchhändler, 1909.
- Zdeněk Hojda, 'Několik poznámek k dějinám Collegia Nordica v Olomouci', in: *Historická Olomouc a její současné problémy IV* (Olomouc 1983) 47-63.
- Index librorum prohibitorum Ssmi. D. N. Benedicti XIV, Pontificis Maximi iussu recognitus, atque editus.* Romae: Typographia Rev. Camerae Apostolicae, 1758.
- Stefan Kiedroń, Wilken Engelbrecht en Zdenka Hrnčířová (ed.), *Nederlandse oude drukken in Bohemen, Moravië en Silezië (1500-1800) / Netherlandish Old Prints in Bohemia, Moravia and Silesia (1500-1800)* (Wrocław 2010).
- Antonín Kostlán, *Societas incognitorum. První učená společnost v českých zemích.* Praha: archive Akademie věd ČR, 1996.
- Jiří Kroupa, 'The alchemy of happiness: the Enlightenment in the Moravian context', in: (ed.) Mikuláš Teich, *Bohemia in history.* Cambridge: Cambridge University Press, 1998, 164-182.
- Wilhelm Nather, *Die Olmützer Häuserchronik I. Teil.* Friedrich Nather en Vladimír Spáčil (ed.). Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2005.

Bodo Plachta, 'Zensur in Schlesien', in: Achim Aurnhammer, Klaus Garber, Wilhelm Kühlmann, Jan-Dirk Müller en Friedrich Vollhardt (ed.), *Kulturgeschichte Schlesiens in der frühen Neuzeit*. (Tübingen 2005) 521-535.

Vladimír Spáčil, Karel Müller, Zdeněk Kašpar en Antonín Javora, *Odměna za věrnost a statečnost*. Olomouc: Danal, 1998.

Roman Vondra, *České země v letech 1705-1792. Věk absolutismu, osvícenství, paruk a třírohých klobouků*. Praha: Libri, 2010.

Johann Heinrich Zedler (ed.), *Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste [...]* 56. Halle & Leipzig: Zedler, 1748

Digitale bronnen

Jenő Zoványi, 'Szathmári Paksi István', *Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára Elektronikus Könyvtár*, URL: <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3&p=2711> (download 8 juli 2015)

Jiří Glonek, 'Libri Prohibiti – zakázané knihy v proměnách času', URL: http://www.vkol.cz/data/soubory/hf/libri_prohibiti.pdf (download 8 juli 2015)

Appendix - De ± 1750 door du Brueil geconfisqueerde libri prohibiti

A. Klasse “rejecitur” – afgewezen

Auteur	Titel	Plaats en jaar	Censor	Signatuur
--	<i>Novum Testamentum Domini nostri Jesu Christi</i>	Amsteldami 1698	J. B. a Petrasch	VKOL III 12
Hiëronymus Simon van Alphen	<i>De CXI. Psalm in Sesthien Leer-Redenen ontleed, verklaard en toegepast</i>	Utrecht 1735	p. Oliverius	VKOL 38.482
Samuel Clarke	<i>Predicatieën over verscheidenen stoffen. Eerste deel</i>	Harlingen 1739	p. Oliverius	VKOL 38.871
Peter Dubosc	<i>Leer-redenen over verscheidenen texten der Heilige Schrift</i>	Leiden 1745	p. Oliverius	VKOL 39.042
Wilh. Ernest Ewald	<i>De heerlykheid van het nieuw Jeruzalem</i>	Amsterdam 1739	p. Oliverius	VKOL 38.676
Jacob Foster	<i>Zestien Predikaatsien over zeer gewichtige stoffen</i>	Harlingen 1737	p. Oliverius	VKOL 38.195
Mattheus Gargon	<i>De eenige troost of Heidelbergsche Katechismus</i>	Leiden 1710	J. B. a Petrasch	VKOL 3.354
Mattheus Gargon	<i>De gekruiste en verheerlykte Christus</i>	Leiden 1719	p. Oliverius	VKOL 38.040
Thomas Gataker	<i>Opera Gatakeri ofte alle de theologische Wercke</i>	Amsterdam 1659	J. B. a Petrasch	VKOL 3.287
Jacobus Nyloë	<i>VI. predikaatsien gedaan over verscheidene texten der Heilige Schrift</i>	Leeuwarden 1716	p. Oliverius	VKOL 38.653
J.F. Ostervald	<i>Verhandeling over de Oorsprongen van het bederf dat tegenwoordig onder de Christenen heerscht</i>	Amsterdam 1722	p. Oliverius	VKOL 29.165
J. Ostervald	<i>Twalef Predikaatsien over verscheide texten</i>	Amsterdam 1723	J. B. a Petrasch	VKOL 378.194
Johannes d'Outrein	<i>Het gouden kleinoot van de Leere der Waarheit</i>	Amsterdam 1724	J. B. a Petrasch	VKOL 3.251
Johannes d'Outrein	<i>Vervolg van de Stemme Gods Roepende Nederland tot Boete en Bekeering</i>	Amsterdam 1713	p. Oliverius	VKOL 29.772
Josua Placaeus	<i>Operum tomus secundus</i>	Franeque-rae 1703	p. Oliverius	VKOL 4.490

Henricus Ravesteyn	<i>De heerlykheden van de Stad Gods</i>	Zwolle 1725	p. Oliverius	VKOL 38.431
--------------------	---	-------------	--------------	-------------

Auteur	Titel	Plaats en jaar	Censor	Signatuur
Salomon van Til	<i>Methodus concionandi</i>	Trajecti ad Rhenum 1717	p. Oliverius	VKOL 38.340
Hermannus Venema	<i>Dissertationum sacrarum libri tres</i>	Harlingae 1731	J. B. a Petrasch	VKOL 1.142
Hermannus Venema	<i>Dissertatio octava ad Vaticinia Danielis</i>	Franeque- rae 1745	p. Oliverius	VKOL 1.204
Campegius Vitringa jr.	<i>Dissertationes sacrae</i>	Franeque- rae 1731	p. Oliverius	VKOL 1.196
Campegius Vitringa jr.	<i>Campegii Vitringae Filii Opuscula</i>	Leovardiae 1735	p. Oliverius	VKOL 10.968
Campegius Vitringa sr.	<i>Anakrisis Apocalypsios Joannis Apostoli</i>	Franeque- rae 1705	p. Oliverius	VKOL 1.199
Campegius Vitringa sr.	<i>Animadversiones ad methodum homiliarum ecclesiasticarum rite instuendarum</i>	Franeque- rae 1721	p. Oliverius	VKOL 10.969
Campegius Vitringa sr.	<i>Typus theologiae practicae</i>	Harlingae 1741	---	VKOL 37.324
Samuel Werenfels	<i>Predikaatsien over gewigte waarheden van den godsdienst</i>	Amsterdam 1735	p. Oliverius	VKOL 38.196

B. Klasse “toleratur in bibliothecis” – in de bibliotheek getolereerd

Auteur	Titel	Plaats en jaar	Censor	Signatuur
--	<i>Critici sacri: sive Annotata doctissimorum virorum in Vetus ac Novum Testamentum</i>	Amstelae- dami 1698	--	VKOL 640.188, zeven delen
Fridericus Spanhemius	<i>Introductio ad chronologiam et historiam sacram ac praecipue christianam</i>	Amstelae- dami 1694	Joseph baron Petrasch	VKOL 649.096
Campegius Vitringa sr.	<i>De synagoga vetere libri tres</i>	Franeque- rae 1696	p. Oliverius, societ. olom. secretar.	VKOL 1.198

C. Geconfisqueerd zonder veroordeling

Auteur	Titel	Plaats en jaar	Censor	Signatuur
Hermannus Boerhaave	<i>Aphorismi de cognoscendis et curandis morbis</i>	Lugduni Batavorum 1737	p. Oliverius	VKOL 16.775
Johannes d'Outrein	<i>De stemme Gods roepende Nederlands volk tot boete en bekeeringe</i>	Amsterdam 1713	p. Oliverius	VKOL 38.964
Campegius Vitringa sr.	<i>Doctrina christianae religionis</i>	Franeque-rae 1714	---	VKOL 3.428
Samuel Werenfels & Ernst Willem Higt	<i>Redevoering over de Toneelspelen</i>	Leeuwarden 1746	p. Oliverius	VKOL 23.867

D. Expliciet goedgekeurd “Adprobantur”

Auteur	Titel	Plaats en jaar	Censor	Signatuur
Alfonsus Ciaconius	<i>Bibliotheca Libros et Scriptores ferme cunctos ab initio mundi ad annum MDLXXXIII</i>	Amsteldami et Lipsiae 1743	p. Oliverius	VKOL II 20.299
Marcus Tullius Cicero	<i>Epistolarum Libri XVI ad familiares</i>	Amstelae-dami 1729	p. Oliverius	VKOL 28.679

De invloed van het Nederlandse medisch onderwijs in Hongarije

Réka Bozzay

(Debreceni Egyetem, Debrecen)

THE INFLUENCE OF DUTCH MEDICAL EDUCATION IN HUNGARY

Abstract: The study of medicine had a huge impact on Hungarian spiritual life. This study flourished in the early modern Netherlands. Medical students defended both disputations (chaired e.g. by Henricus Regius or Franciscus Sylvius de la Boë) and dissertations. Some promotions of Hungarians are known in Leiden, Utrecht and Franeker. One student defended his dissertation in botanics, others were concerned with the human face and so on. Much more important is the knowledge of the doctors they brought to Hungary and Transylvania. There are few written sources preserved about medical practice of this period. The first Hungarian-written encyclopedia, which was written in the 17th century in Transylvania by Csere János Apáczai, also described the theory of Harvey on the circulatory system. This theory reached Hungary and Transylvania through Dutch universities. Some physiological observations of other students and their experiments are known. From the 18th century prescriptions from a doctor from Debrecen have been preserved.

Keywords: medicine – Hungarians – Dutch universities – Csere János Apáczai – Theory of Harvey – Hungary – Transylvania – Debrecen

Inleiding

In de vroegmoderne tijd staan Nederlandse universiteiten in Hongarije vooral bekend als plaatsen waar calvinistische theologen worden opgeleid. Het aantal inschrijvingen van theologiestudenten lijkt deze veronderstelling ook te bevestigen. Als men echter niet alleen de pure data onderzoekt, maar ook de impact van de Nederlandse universiteiten op het Hongaarse geestelijke leven onder de

loep neemt, krijgt men een veel fijner beeld van de Hongaarse *peregrinatio academica* aan Nederlandse universiteiten. In deze studie wordt getoond hoe het medisch onderwijs en in het bijzonder één arts en zijn volgelingen het Hongaarse medische denken en onderwijs beïnvloedden.

Geneeskunde werd in Hongarije in de middeleeuwen en in de vroegmoderne tijd niet alleen door academisch opgeleide artsen beoefend maar ook door leken die een soort geneeskundige praktijk hadden (Kováč 2013:30). Men moet daarbij met name denken aan barbiers, chirurgen en vroedvrouwen. De eerste Hongaarse universitair opgeleide artsen studeerden vooral in Italië (Veress 1941) en vanaf de 14^e en 15^e eeuw na de stichting van Centraal- en Oost-Europese universiteiten ook in Wenen (Tüskés 2008:16-17). Vanaf de stichting van Nederlandse universiteiten werden er ook Hongaarse protestantse artsen opgeleid. Het onderwijs van geneeskunde op universitair niveau begon in Hongarije pas in 1769 toen de stadhoudelijke raad de stichting van de faculteit der geneeskunde aan de universiteit van Nagyszombat/Tyrnau/Trnava toeliet (Falisová & Brtáňová 2012:125).

De Nederlandse universiteiten speelden in de bemiddeling van nieuwe natuurwetenschappelijke kennis een bijzonder belangrijke rol. Natuurwetenschappen werden als onderdeel van het (natuur)filosofische onderwijs onderwezen. De nieuwe resultaten van de natuurfilosofie vonden in de 17^e eeuw hun weg naar Hongarije door het Cartesianisme, maar deze ideeën verspreidden zich toendertijd alleen maar binnen de gesloten kring van protestanten (Kosáry 1980:138). In de katholieke scholen werd nog in de hele 17^e eeuw de Aristoteliaanse filosofie gedoceerd. Pas in 1777 begonnen de Piaristen *realia* te doceren (M. Zemplén 1961:60).

De nieuwe benadering van natuurwetenschappelijk denken speelde ook in het medisch onderwijs een belangrijke rol. In de geneeskunde kunnen we elementen van de botaniek, meteorologie en ook natuurkunde terugvinden. Onder dat laatste vak werden in de 17^e eeuw allerlei verschillende natuurwetenschappen als scheikunde, mineralogie, plantenkunde, dierenkunde en gedeeltelijk ook

wiskunde begrepen. De opdeling van deze natuurwetenschappelijke vakken van de natuurkunde begon pas in de 18^e eeuw (Kosáry 1980:138-139). Daarom zullen in deze studie ook onderwerpen aan bod komen die tegenwoordig niet meer bij het vakgebied geneeskunde horen, maar in de vroegmoderne tijd wel deel uitmaakten van het medisch onderwijs.

In het leerplan van de Hongaarse/Zevenburgse protestantse colleges was officieel geen voorbereiding op de medische studies opgenomen, maar sommige *peregrini* kregen thuis al voorkennis in de geneeskunde. De in Duitsland opgeleide arts Ferenc Pápai Páriz de Oudere, professor in de filosofie en natuurwetenschappen in Nagyenyed (Aiud/Straßburg am Mieresch), bracht zijn beide zonen en de later in Nederland opgeleide artsen András Ajtai en György Vizaknai Bereck medische basiskennis bij (Huttmann 2000:129).

1. Nederlands medisch onderwijs in de 17^e eeuw

Voor de 17^e en 18^e eeuw zijn er 97 Hongaarse inschrijvingen voor het vak geneeskunde aan Nederlandse universiteiten bekend (Bozzay & Ladányi 2007). Voor die de 17^e eeuw moeten we op het gebied van de opleiding van artsen het belang van twee universiteiten benadrukken: Utrecht en Leiden. Hier dispu-teerden verreweg de meeste Hongaren, hun werk vertoont kenmerken van de Cartesiaanse filosofie en fysiologie. In Leiden mochten studenten van allerlei geloof al vanaf 1578 alles – op theologie na – studeren; zo werden de deuren van de universiteit ook voor vele buitenlandse studenten geopend. De universiteit voldeed ook aan de voorwaarden van het onderwijs in de botanica en anatomie: in 1578 werd er een *Hortus Botanicus* gesticht, met als toezicht-houder professor Gerard de Bondt (1536-1599). In 1597 werd het *Theatrum Anatomicum* gebouwd, waar niet alleen theorie gedoceerd werd, maar ook de lijkschouwingen gehouden werden. In 1591 bleef de poging om het klinisch onderwijs in te voeren zonder succes. De stichting van de Utrechtse universiteit en de inauguratie van professor Willem van der Straeten (1593-1681), waarin hij

klinisch onderwijs beloofde, haalde de Leidse curatoren ertoe over het zogenaamde “*collegio medico-practicum*” te introduceren in het Caecilia ziekenhuis (Lindeboom 1965:202-206). In Leiden was Franciscus de le Boë Sylvius (1614-1672) een van belangrijkste professoren van klinisch onderwijs en voorstander van de iatrochemie, (Windelspecht 2002:95). In 1701 werd Herman Boerhaave (1668-1738) in Leiden tot professor benoemd. In de daaropvolgende decennia vernieuwde hij het Nederlandse medisch onderwijs waarin hij natuur- en wiskunde als basisvakken introduceerde (Huisman 1999:260). In Utrecht trok vooral Hendrik de Roy (Henricus Regius 1598-1679), een voorstander van de Cartesiaanse filosofie, Hongaarse studenten aan.

In de 17^e eeuw werd het medisch onderwijs in Hongarije op drie gebieden vernieuwd: in de leer van de bloedsomloop, in de Cartesiaanse fysiologie en pathologie en in de iatrochemie en iatrofysica (Frijhoff & Spies 2004:296).

De theorie van bloedsomloop is niet van Nederlandse komaf, maar bereikte de Hongaarse studenten wel door bemiddeling van Nederlandse professoren. De Engelsman William Harvey (1578-1657) gebruikte voor de beschrijving van de bloedsomloop in 1628 wiskundige metingen en experimenten. Regius was een van de eerste docenten die de leer van de bloedsomloop in Nederland begon te onderwijzen. Onder het voorzitterschap van Regius disputeerde Johannes Haymann over dit onderwerp in 1640 onder de titel *Disputatio medico-physiologica pro sanguinis circulatione* [Medisch-fysiologische disputatie over de bloedsomloop].

Aan de Leidse Universiteit doceerde Franciscus de le Boë Sylvius vanaf 1639 de theorie van de bloedsomloop van Harvey (Weil 1957:169) waar hij echter de foute mening was toegedaan dat de uitstoot van het bloed uit het hart werd veroorzaakt door de ritmische samentrekking en uitrekking van bloed, als gevolg

van opwarming en afkoeling ervan. Dit idee nam ook János Apáczai Csere over in zijn Hongaarse *Magyar Encyclopaedia*.¹

De originele leer van Harvey werd ook in Zevenburgen verspreid (Huttmann 2000:102). In 1654 disputeerde Bartholomeus Bausner onder het voorzitterschap van Adrianus Heerboord (1614-1661) onder de titel *Disputatio philosophica de Cordis Humani Actionibus* [Filosofische disputatie over de acties van het menselijke hart]. István Huszti Szabó, die in 1693 eveneens in Leiden studeerde, maakte een precieze beschrijving van de haarvaten (Huttmann 2000: 220). Nadat Sámuel Enyedi in Utrecht gepromoveerd was in de geneeskunde, keerde hij terug naar huis en ging in Nagyenyed (Aiud/Straßburg am Mieresch) werken. In zijn manuscript *Physica seu philosophia naturalis* [Natuurlijke fysica of filosofie] is de invloed van Regius terug te vinden, maar hij volgde wat de bloedsomloop betreft de theorie van Harvey (Spielmann 1977:128,130).

Het tweede grote gebied was de fysiologische observatie van Descartes. Volgens hem berust de fysiologie van mensen en dieren op reflexen. Sommige processen verlopen in mensen en dieren automatisch (Cottingham, Stoothoff & Murdoch 1985:325-404) Apáczai volgde in zijn eigen *Encyclopaedia* deze leren van Regius' *Fundamenta medicinae* (Spielmann 1977:109,113).

Het derde gebied was de iatrochemie van Paracelsus (Theophrastus Philippus Aureolus Bombastus von Hohenheim 1493-1541) die in tegenstelling tot Descartes in de levensfuncties van mensen en dieren geen mechanische processen zag, maar scheikundige fermentatie. Dezelfde opvattingen was ook Johan Baptist van Helmont (1580-1644) toegedaan, en deze ideeën werden door Franciscus de le Boë Sylvius verder ontwikkeld. Hij zag in het fungeren van de

¹ De Zevenburgse theoloog János Apáczai Csere studeerde in Nederland en kwam met het idee naar huis om een werk in het Hongaars te schrijven dat alle kennis van zijn tijd bevatte. Hij hield zich niet alleen bezig met theologische vragen, maar ook met filosofische, natuurwetenschappelijke en met medische vragen. Tevens was hij baanbreker in het creëren van nieuwe wetenschappelijke termen in het Hongaars. Zijn werk werd in 1653 in Utrecht uitgegeven (Bán 2003).

maag geen mechanisch proces, maar fermentatie, vertering dus, die als gevolg heeft dat voedsel in bloed omgezet werd (Otterspeer 2000:354).

Máté Mant Csanaki studeerde in Leiden (Du Rieu 1875:172, ASF 8:135) en bezocht ook Engeland, Zwitserland en Padua. Na zijn thuiskomst werkte hij in Sárospatak, werd huisarts van vorst György Rákóczi en een tijd lang was hij rector van het Gereformeerd College in Kolozsvár (Cluj-Napoca/Klausenburg). In zijn werk, in 1634 gepubliceerd in Kolozsvár, schreef hij over de pest die hij niet langer als straf van God beschouwde. Hij beweerde dat zij met medicijnen te genezen is. Hiermee volgde hij de principes van de iatrochemie (Spielmann 1977:105).

Regius vond de beschrijving van klinische gevallen al belangrijk in zijn werk *Medicina et praxis medica* [Medicijnenleer en medische praktijk], in 1657 gepubliceerd te Utrecht. In dit werk werden disputaties van zijn studenten onveranderd opgenomen (Spielmann 1977:122-123). János Sikó schreef in 1651 over symptomen van een nagelvergiftiging en zijn anamnese, Sámuel Enyedi in 1651 over de behandeling van vaatverwijding en gangreen, István Német besprak hartziekte en verkoudheid, en de Sakser Johann Gunesch beschreef in 1658 acute gewrichtsontsteking, verschenen in het werk *Medicatio Viri Arthritide Vaga, de Varen Belgice dictâ, laborantis* [Genezing van een lijder aan acute artritis, in het Nederlands de Varen genoemd](Trajecti ad Rhenum 1658). Eveneens op grond van klinische observaties beschreef Sámuel Köleséri symptomen, onder andere van scheurbuik en publiceerde in 1707 zijn werk *De scorbuto Mediterraneo* [Over mediterrane scheurbuik] in Szeben (Sibiu/Hermannstadt) (Spielmann 1977:157).

2. Medisch onderwijs in de 18^e eeuw

In de 18^e eeuw trokken de Nederlandse universiteiten nog steeds veel Hongaren aan, al gingen de meesten van hen om financiële redenen niet naar Leiden, zij schreven zich vooral te Utrecht in. Daar kregen – onder andere – István Weszprémi (1756), István Mátyus (1756), János Dániel Perliczy (1726), István

Diószegi (1737), Sámuel Domby (1758), Sámuel Pataki (1758), Péter Pétsi (1758) en Pál Borosnyai Nagy (1780) (Kapronczay 2007:68-69) hun diploma.

In tegenstelling tot de 17^e eeuw zijn er veel meer werken van achttiende-eeuwse artsen die in Nederland studeerden overgebleven die na hun thuiskomst zijn verschenen. Hier moeten we zowel vertalingen als zelfstandige werken van artsen op het gebied van geneeskunde en haar hulpwetenschappen noemen.

Sámuel Domby vertaalde het boek van Nils Rosen von Rosenstein (1706-1773) over kindergeneeskunde in het Hongaars. Rosen was overigens een leerling van Herman Boerhaave. Domby gaf niet alleen een vertaling, maar hij vulde het werk ook met zijn eigen ervaringen aan (Kapronczay 2007:186-187). Nog in 1740 gaf János Dániel Perliczy, voormalig student te Utrecht, twee korte werken uit; het ene ging over de huismedicatie van armen (*Medicina pauperum*) en de andere over medicatie thuis en op reis (Kapronczay 2007:197, Kosáry 1980:162). József Milesz, een voormalig student in Franeker (Fockema & Meijer 1968:13661a,13691), vertaalde in 1778 het boek van Anton Störck voor veld- en dorpschirurgen (Kapronczay 2007:199). István F. Bányai vertaalde in 1741 te Franeker het werk van Friedrich Adolf Lampe (1683-1727) onder de titel *Gileadi balsamom*. Hierin staan naast theologische elementen ook recepten gebaseerd op kruiden (Kapronczay 2007:206). Perliczy vertaalde ook een werk van Karl Otto Moller (1670-1747) in 1740 waarin Moller beschreef hoe men zich het beste tegen de pest en andere epidemieën kan wapenen (Kapronczay 2007:207).

De in het buitenland opgeleide artsen probeerden een eenheidssysteem van de Hongaarse gezondheidszorg uit te werken. In de 18^e eeuw werkte János Dániel Perliczy een plan uit voor de opleiding en verplichtingen van chirurgen (Kapronczay 2007:85). Sámuel Domby, voormalig student van de Berlijnse Charité en de universiteit Utrecht, gaf in 1772 een leerboek voor vroedvrouwen uit (Kapronczay 2007:180). Na zijn terugkeer naar Hongarije schreef István Weszprémi een boek over de opvoeding van kleine kinderen (*A kisded gyermekek nevelésekről való rövid oktatás*, 1760) (Kosáry 1980:604). In Utrecht schreef István Mátyus zijn proefschrift (*Positiones de irritabilitate et aliis quidam medicinae capitibus*,

Meningen over irritatie en andere medische hoofdstukken, Ultrajectum 1756), dat als een baanbrekend werk op het gebied van de Hongaarse fysiologie werd beschouwd. Hij gaf een boek over het gezonde leven uit waarin hij vanuit medisch oogpunt over planten- en diersoorten schreef die in onze voeding een heel belangrijke rol spelen (*Diaetetica*, 1762, 1787) (Kádár & Priszter 1992:50, Kapronczay 2007:189-190).

Slechte hygiëne en epidemieën bemoeilijkten het leven van de mensen in de vroegmoderne tijd. Daarom probeerden artsen de epidemieën met de uitgave van boeken – voorlichting dus – en met maatregelen te stoppen. De in Nederland opgeleide Sámuel Köleséri de Jongere gaf een boek in het Hongaars uit over hoe men zich tegen de pest kon wapenen. Hij schreef dat men zijn leven moet verdedigen, ook als dat ertoe leidt dat men wegblijft van besmette plaatsen en mensen. Als het noodzakelijk is, moet men hiervoor zelfs wettelijke middelen inzetten (Kapronczay 2007:204). György Buzinkai (student in Franeker, Leiden, Amsterdam en Groningen) (Bozzay & Ladányi 2007) moest als stadsarts van Debrecen andere maatregelen treffen: dieren die in onduidelijke omstandigheden zijn overleden, moesten verbrand worden, hij benadrukte het belang van hygiëne ook in de huizen en hun omgeving (Kapronczay 2007:204).

István Weszprémi studeerde in Wenen, Zürich, Utrecht en in Engeland, waar hij een werk over een mogelijke inenting tegen de pest schreef. Na zijn terugkeer naar Utrecht verdedigde hij een proefschrift waarin hij zijn pathologische observaties in Zürich en Engeland beschreef (Kapronczay 2007:209). Johannes Raymann (voormalige student van Leiden, 1712 en Franeker) gebruikte vaccinatie tegen de pokken (Du Rieu 1875:828, ASF13 303). Hij besmeerde de neus van zijn kinderen met de afscheiding van pokken. Deze methode werd in Hongarije echter niet gevolgd (Kapronczay 2007:214). In 1781 gaf Sámuel Benkő, arts van de provincie Borsod, een chirurgieboek over de pokken uit (*Problema chirurgicum*, 1783) (Kapronczay 2007:215) en een ander over roodvonk (1784) en dan nog een over malaria dat de tweede prijs van de Wetenschappelijke Gemeenschap te Dijon kreeg (Kosáry 1980:605-606).

Artsen waren ook met medisch-scheikundige onderzoeken bezig. De dissertatie van Sámuel Domby in Utrecht (1758) hield zich met de Tokajer wijn bezig (Kosáry 1980:186). Hongarije was en is nog steeds rijk aan mineraal- en thermaalwater. De kwaliteit van dit water werd eerst door in het buitenland opgeleide artsen onderzocht. István Mátyus analyseert in zijn *Diaetetica* ook het mineraalwater in Zevenburgen en kwam erachter dat er in de bubbels van het water een andere substantie te vinden is dan gewone lucht. Hiermee verwees hij naar koolstofdioxide (Szabadváry & Szőkefalvi-Nagy 1972:141). József Conrad, voormalig student te Leiden (1776), daarvoor in Wenen student van Jacquin (Du Rieu 1875:1121, ASF15 218) en later stadsarts van Sopron, schreef botanische artikelen voor het *Ungarisches Magazin* en voor de *Gelehrter Anzeiger* (Göttingen) over insecten in de buurt van Sopron (Kosáry 1980:612).

Een rapport van Sámuel Domby over het mineraalwater in de provincie Borsod verscheen in Wenen (*Relatio de mineralibus in Comitatus Borsodiensis aquis*, 1766; Kosáry 1980:616). Gábor Zágoni, arts te Marosvásárhely (Târgu Mureș/Neumarkt), analyseerde in 1772 het thermale water van Herkulesfürdő (Băile Herculane/Herkulesbad) en Zovány (Zăuan) (Kosáry 1980:617). Sámuel Benkő publiceerde de resultaten van de analyse van het zure water in Ránk (*Tentamen aquae acidulis Rankensis* 1778) (Kosáry 1980:617). István Hatvani onderzocht als scheikundige het thermaalwater van Nagyvárad (Oradea/Großwardein) (*Thermæ Varadiensæ examini physico et medico subjectæ*, Viennæ, 1777) en schreef een langer stuk over de zouten in de buurt van Debrecen (Szabadváry & Szőkefalvi-Nagy 1972:120,139). Hij was ook de eerste die scheikunde in zijn college begon te doceren (M. Zemplén 1961:93).

De werken van Nederlandse wetenschappers konden Hongarije niet alléén door de protestantse studenten bereiken. Aan de katholieke universiteit van Nagyszombat (Trnava/Tyrnau) doceerde de jezuïet Antal Reviczky SJ. In zijn natuurfilosofische boek *Elementa philosophiæ naturalia* (Tyrnaviæ, 1757-1758) verwees hij in het hoofdstuk over de verwekking van dieren (*De animalium generatione*) naar Leeuwenhoek, Harvey en Redi (Kádár & Priszter 1992:50).

3. Het Boerhaave-effect

In de 18^{de} eeuw begon het klinisch onderwijs aan de Nederlandse universiteiten zich te ontwikkelen, geworteld in de bevindingen uit de 17^e eeuw. Dit onderwijs kan worden verbonden met de Engelsman Thomas Sydenham (1624-1689) en de Nederlander Herman Boerhaave (1668-1738). Boerhaave was één van de invloedrijkste artsen van de 18^e eeuw. Hij gaf onderwijs naast het bed van de patiënten. Hij benadrukte het belang van de anamnese en het meten van de lichaamstemperatuur. Hij analyseerde de pathologie van ziekten, in de therapie gebruikte hij graag planten als medicijnen. Hongaarse studenten volgden zijn colleges. In de medische literatuur wordt Johannes Adam Raymann, de latere arts te Eperjes (Prešov/Preschau) en de hoofdarts van de provincie Sáros, genoemd als student van Boerhaave (Kosáry 1980:142, Antall 1986:145).

Maar Boerhaave heeft veel meer Hongaarse studenten gehad. Ferenc Pápai Páriz de Oudere stuurde zijn zoon en András Ajtai naar Leiden om hen daar bij Boerhaave te laten studeren (Huttmann 2000:222). Uit de akten van de Leidse medische faculteit bleek dat de volgende Zevenburgers studenten van Boerhaave waren: tussen 1717 en 1718 István Birthelius uit Szeben (Sibiu/Hermannstadt) (AFML 415:261) in 1722 Sámuel Pataki uit Kolozsvár (Cluj-Napoca/Klausenburg) die trouwens in zijn dagboek over de colleges van Boerhaave in medische aforismen, scheikundige en botanische werken schreef (Pataki 2004:189), en in 1724 Johannes Fridericus Mylius uit Brassó (Braşov/Kornstadt). Mylius legde op 9 augustus 1724 het examen in de geneeskunde af en promoveerde op 24 augustus 1724 met een werk onder de titel *Dissertatio medica inauguralis morbos eorumque affinitatem ex incompletis motibus haemorrhagicis ortos, sistens* [Inaugurale medische dissertatie over de ziekten en hun verband met onvolledige bewegingen van het bloed] tot doctor van geneeskunde (AFML 415:261). Volgens een brief van István Enyedi (6 december 1719) moet hij ook colleges van Boerhaave bezocht hebben, omdat hij deze colleges “geweldig” vond (Hoffmann 1980:172). Verder moeten we nog Sámuel Köleséri noemen

die 16 boeken van Boerhaave thuis had liggen (Bertók 1956:90, 93, 96, 98, 100-101, 104, 106-107, 110, 116, 132) .

Boerhaave was zo bekend in Zevenburgen dat graaf Sándor Teleki via zijn alumni die toen in Nederland studeerden, met hem correspondeerde. In één van zijn brieven beschreef hij de ziekte van zijn vrouw. Boerhaave vermoedde *phthisis*, tuberculos, en schreef geitenmelk, licht eten en frisse lucht voor. Verder gaf hij ook medicijnen aan de gravin. Hij waarschuwde de graaf echter dat deze ziekte tot de dood kon leiden. Teleki's echtgenote, gravin Júlia Bethlen, is kort hierna overleden (Pataki 2004:167-169). Toen Teleki zelf ziek werd, schreef hij via de student István Enyedi aan Boerhaave die hem medicijnen voorschreef die hij om de drie uur moest innemen (Hoffmann 1980:174).

Het werk van Boerhaave werd vooral in Wenen en in Edinburgh voortgezet (Kapronczay 2007:15) dankzij zijn leerlingen. Eén van deze leerlingen was Gerard van Swieten (1700-1772). Van Swieten, een katholieke Nederlander, was lid van de wetenschappelijke kring rondom Boerhaave waartoe onder andere ook de botanicus Karl von Linné (1707-1778), beter bekend als Linnaeus, behoorde. Van Swieten mocht zijn professor in zijn hoorcolleges vervangen en privé-colleges in het huis van Boerhaave verzorgen. Na de dood van Boerhaave kreeg hij echter als katholiek de baan van Boerhaave niet en dat maakte ook een eind aan zijn carrière in Nederland. Zijn reputatie bereikte echter ook het Weense hof waar hij in 1745 werd uitgenodigd. Hij verbleef in Wenen tot aan zijn dood (Kapronczay 2007:42).

Hij vernieuwde het leerplan van de medische faculteit in Wenen, beklemtoonde de praktische opleiding, het belang van de klinische vakken maar hij reorganiseerde ook het onderwijs van theoretische vakken. Het werk van Boerhaave (*Institutiones medicae*, Leiden, 1708) werd gedoceerd. Van Swieten werd door Anton de Haën (1704-1776), ook al een student van Boerhaave, gesteund en in 1752 nodigde hij ook de Nederlandse Nicolaus Joseph Jacquin uit (Kapronczay 2007:43). Het levenswerk van Boerhaave werd dus grotendeels door zijn leerlingen aan de universiteit in Wenen bekend gemaakt, waar in de 18^e

eeuw ook veel Hongaren, vooral katholieken, studeerden (Offner & von Killyen 2012).

Aan de Universiteit Utrecht studeerde János Dániel Perliczy, die als hoofd-arts van de provincie Nógrád in 1751 een verzoekschrift bij het Weense hof indiende waarin hij om de oprichting van een medische faculteit en een wetenschappelijke academie vroeg. Op zijn verzoek werd niet eens antwoord gegeven. In 1763 diende de katholieke bisschop te Eger, graaf Károly Eszterházy (1725-1799), ook een verzoek bij het Weense hof in waarin hij zijn wens voor de stichting van een universiteit in Eger voorstelde. Nadat Perliczy het plan van Eszterházy had gehoord, schreef hij een brief aan de bisschop waarin hij zijn voorstel van 1751 herhaalde. Met zijn brief hield Ferenc Markhot, voormalig student in Bologna, zich bezig; hij werkte als arts in Eger.

Op grond van het voorstel van Perliczy maakte Markhot in 1767 ook een plan waarin de medische opleiding voor de absolventen van de filosofische faculteit mogelijk werd gemaakt. In 1769 werd een medische school in het ziekenhuis van de Hospitaalbroeders van Sint Johannes de Deo gesticht die door Markhot en Perliczy werd geleid (Kádár & Priszter 1992:53, Szabadváry & Szőkefalvi-Nagy 1972:100). De bisschop accepteerde ook het voorstel van Markhot dat de lezingen op grond van de *Institutiones Medicae* van Boerhaave werden gegeven, ook met de aanvullingen van de nieuwste resultaten van zijn leerlingen, onder andere die van Gerard van Swieten en van Albrecht Haller (1708-1777), *homo universalis*, anatoom en voorzitter van de *Gesellschaft der Wissenschaften* te Göttingen. We moeten hier benadrukken dat de katholieke bisschop Eszterházy niet alleen goed geïnformeerd was over geneeskundige werken van zijn tijd, maar ook religieus heel tolerant met de werken van protestantse wetenschappers omging, zodat hij het gebruik van het werk van de protestantse Nederlandse professor (*Institutiones medicae*) bevorderde (Bitskey 2013:130).

Het onderwijs begon met één docent en tien studenten, maar de opleiding werd heel snel in 1774 of 1775 opgegeven wegens gebrek aan steun van het

Weense hof (Gál 2011:14). Toch gaf Eszterházy tot 1784 het idee van een universiteit in Eger niet op en hij verzamelde ook medische boeken voor zijn bibliotheek. Er zijn meer dan 300 geneeskundige boeken geregistreerd in het boekenbestand van de bibliotheek in Eger, onder andere ook boeken van auteurs uit de Lage Landen. Hier moeten we het werk van de Brusselse Andreas Vesalius (Andreas van Wesel, 1514-1564) *De humani corporis fabrica* [Over de bouw van het menselijk lichaam] noemen dat in 1642 met de zeventiende-eeuwse commentaren van de Nederlander Nicolaas Fonteyn in Amsterdam bij de drukkerij van Jansson werd uitgegeven (Gál 2011:27-28). Om de theorie van Harvey over de bloedsomloop te bevestigen, maakte Frederik Ruysch (1638-1731), Nederlands anatoom en botanicus, preparaten uit was en spoot die in het adersysteem. Zestien ontleedkundige brieven van hem (*Epistola anatomica problematica*), uitgegeven in Amsterdam tussen 1714-1731, zijn ook in de bibliotheek bewaard.

De techniek van Ruysch werd door anderen verder ontwikkeld, officieel wordt Jan Swammerdam als de ontdekker van de techniek beschouwd. In de bibliotheek is een werk van hem over de ademhaling en de opbouw van de long (*Tractatus physico-anatomico-medicus de respiratione usuque pulmonum*, Leiden, 1667) te vinden (Gál 2011:31-32). Werken van Boerhaave kon de bibliotheek evenmin missen. Boerhaaves *Elementa chemiae* (Leipzig, 1732) werd in 1781 aangeschaft, de lezingen van Boerhaave werden door Albrecht Haller (*Praelectiones academicae in proprias institutiones rei medicae edidit et notas addidit Albertus Haller*, Venezia, 1743-1745) en zijn eigen commentaren op Boerhaave door de Leidse arts Johann Wilhelm Heyman in zeven banden (*Commentaria in Hermannii Boerhaave institutiones medicas*, Leiden, 1744-1754) uitgegeven. Ook de Boerhaave-commentaren van Gerard van Swieten (*Commentaria in Hermannii Boerhaave Aphorismos de cognoscendis et curandis morbis*, Turijn, 1744-1773) in tien banden zijn in de bibliotheek bewaard. In de bibliotheek zijn ook werken van Boerhaave-leerlingen als Albrecht Haller en Albert Haen (Gál 2011:37-38) te vinden.

Vanaf het academisch jaar 1770-1771 werd ook aan de Hongaarse universiteit in Nagyszombat (Trnava/Tyrnau) medisch onderwijs ingevoerd. Het plan van Gerard van Swieten was om ook daar het leerplan op grond van het Weense model te doceren, het collegemateriaal van Boerhaave dus. Maar eigenlijk werd alleen de *Institutio* van Boerhaave verplicht gegeven in de colleges, alle andere werken mochten de docenten zelf kiezen (Kapronczay 2007:72-81). Van Swietens fysiologieleerboek (*Commentaria in Boerhaave aphorismos*) werd echter ook gebruikt in fysiologie voor de studenten geneeskunde (Kádár & Priszter 1992:55). De medische faculteit werd in 1777 naar Boeda en zeven jaar later naar Pest verplaatst (Kapronczay 2007:72-81).

De persoon van Boerhaave blijkt in de 18^e eeuw ook in de Hongaarse (protestantse) literatuur bekend te zijn.² In Debrecen zijn twee gedichten en een schooldrama uit deze eeuw bekend waarin de naam van Boerhaave voorkomt. De Hongaarse dichter Mihály Csokonai Vitéz schreef in 1792 in zijn gedicht *A' Hír* [Het bericht]:

<i>A' betegség mindent hatalma alá vét,</i>	De ziekte overwint alles.
<i>Végre megszégyení akármely Burhávét</i>	Uiteindelijk buigt ook elke Boerhaave het hoofd

Hier verschijnt Boerhaave bijna als personificatie van de geneeskunde *an sich*. Csokonai hoorde waarschijnlijk de naam van Boerhaave voor het eerst van zijn vader die chirurg was in Debrecen. Ook in een ander gedicht prees Csokonai Boerhaave (Csokonai 1992: 47, 400, 402). Ter gelegenheid van de uitgave van een boek van Sámuel Rácz, de bekende Hongaarse arts in de 18^{de} eeuw, schreef Csokonai een gelegenheidsgedicht dat in twee vormen en onder twee titels verscheen, *Rácz Sámuelhez* [Aan Sámuel Rácz] en *A' híres Rácz Sámuel Úrhoz* [Aan de bekende heer Sámuel Rácz].³ Ook in dit gedicht komt de naam van Boerhaave voor (Csokonai 1988: 66, 496, 500-501):

² Ik dank prof. dr. István Bitskey (Universiteit Debrecen) dat hij mij op de literaire werken van Csokonai en Barczafalvi Szabó attent maakte.

³ Dit gedicht verscheen in de kritische uitgave onder de titel *Rácz Sámuelhez*, maar in de

*Míg magyar leszek, és a' Magyar míg Búrhávit
szereti:*

*Meg-marad az Úrnak Neve, meg-marad
dűséri.*

Zolang Hongaren leven en Boerhaave
beminnen,

Blijven naam en roem des Heeren
bestaan.

In dit gedicht wordt de grootheid van Boerhaave als arts benadrukt, zijn naam komt naast andere bekende Europese artsen vanaf de oudheid voor: Aesculapius, Hippokrates (c460-377 v. Chr.), Galenus (131-201 AD), Avicenna (980-1037), Friedrich Hofmann (1660-1742).

Ook in het schooldrama *A Szülék Gyermekéhez 's a gyermekek szülékéhez szoros egymáshoz tartozó kötelességekről és a 'már az Indulatok eredéseinek második grádusát, az értelem helybehagyását Pártýára bajtott 's már vadabb zabolátlansággal ragado, sött már a' Testről az Elmére költsönös felváltással robano és így Dühösséggé vált Indulatok igazgatásoknak módjáról Honjainkban esett történettel intő Szomorú Játék Őt Fel Vonásokban* [Over de verplichtingen van de ouders jegens hun kinderen en vice versa. En over de beheersing van de tweede trap van de emoties die het verstand verlaten en tot losbandigheid voeren, zelfs van het lijf naar de geest overgaan en tot woedeaanvallen leiden. Een treurspel in vijf bedrijven, spelende in ons land.] komt de figuur van Boerhaave voor. Het drama probeert de liefdeshartstocht voor te stellen als een verschijnsel dat samengaat met fysiologische en lichamelijke symptomen, en hiermee probeert het werk zowel kinderen als hun ouders te vermanen. De auteur van het drama is onbekend, maar vermoed wordt dat Dávid Barczafalvi Szabó de auteur van het werk is. Barczafalvi was tussen 1792 en 1805 docent natuurkunde en wiskunde in Debrecen. Het hoofdpersonage is het Meisje (Leány) dat smoorverliefd is op de stagiair van haar vader, die advocaat is. In de vijfde akte verschijnt Boerhaave wanneer het meisje doodziek in haar kamer ligt. De ouders roepen twee artsen om haar te onderzoeken, maar pas de derd arts, Boerhaave, kan de juiste diagnose stellen,

opmerkingen namen de redacteurs het gedicht ook op in een andere vorm en onder een andere titel [*A' híres Rác Samuelhez*]. Er is geen wezenlijk verschil tussen de twee gedichten wat Boerhaave betreft.

namelijk dat deze ziekte niet te genezen is. De figuur van Boerhaave dient om de natuurwetenschappelijke overtuigingen en de natuurfilosofische principes van de auteur voor te stellen (Pintér 2014:160-161).

Zoals we zien, heeft het Nederlandse medisch onderwijs de Hongaarse geneeskunde twee eeuwen lang op de meest uiteenlopende manieren beïnvloed. Als belangrijkste bemiddelaars moeten we uiteraard de Hongaarse *peregrini* noemen die in Nederland tot arts werden opgeleid. Niet alleen door hun praktijkervaring, maar ook door hun geschreven werken hadden ze invloed op de Hongaarse gezondheidszorg. Het interessante en misschien onverwachte is dat de werken van Boerhaave, de invloedrijkste, protestantse Nederlandse arts van deze tijd, hun weg ook naar de katholieken konden vinden en hij door zijn reputatie in protestantse kringen een symbool van wijsheid werd.

Bibliografie

Archiefbronnen

Archief van Senaat en Faculteiten, *Actorum Facultatis Medicae Leydensis*. Nr. 415.

Archief van Senaat en Faculteiten, *Volumina inscriptionum* (1575-1818). Nr. 8.

Literatuur

Antall, József (1986). 'Magyar-holland orvostörténeti kapcsolatok (Gondolatok, teendők, kutatási irányok)' [Hongaars-Nederlandse medisch-historische betrekkingen (Gedachten, taken en richtingen)]. In: (ed.) István Bernát, *Hollandból magyarra...Kultúrhistoriai tanulmányok és szemelvények* [Van het Nederlands in het Hongaars....Cultuurhistorische studies en bloemlezingen]. Budapest: Terra, pp. 133-148.

Bán, Imre (2003). *Apáczai Csere János*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Bertók, Lajos (1956). 'Ifjabb Köleséri Sámuel könyvhagyatéka' [Boekennalatenschap van Sámuel Köleséri de Jongere]. *Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve* 1955 nr. 2. Debrecen: KLTJKE, pp. 5-33.
- Bitskey, István (2013). 'Egyetemszervezési terv a 18. századi Egerben' [Plan voor de stichting van een universiteit in Eger in de 18de eeuw]. In: (ed.) István Bitskey *Religió, stúdium, literatúra. Tanulmányok a régi magyarországi irodalmi műveltségről* [Religie, studie en literatuur. Studies uit de oude Hongaarse literatuur]. Budapest: Universitas Kiadó, pp. 102-147.
- Bozzay, Reka & Sándor Ladányi (2007). *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595-1918* [Hongaarse studenten aan Nederlandse universiteiten]. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára.
- Csokonai Vitéz, Mihály (1988). *Költemények* [Gedichten] 2. 1791-1793. (ed.) F. Szilágyi, Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Csokonai Vitéz, Mihály (1992). *Költemények* [Gedichten] 3. 1794-1796. (ed.) F. Szilágyi, Budapest: Akadémiai Kiadó.
- (ed.) Du Rieu, Willem N. (1875). *Album Studiosorum Academiae Lugduno-Batavae. MDLXXV–MDCCCLXXV accedunt nomina curatorum et professorum per eadem secula.* 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- Weil, E. (1957). 'The Echo of Harvey's De Motu Cordis (1628) 1628 to 1657.' *History of Medicine And Allied Sciences* 12, pp. 167-174.
- Huisman, Frank (1999). 'Medicine and Health Care in the Netherlands.' In: (ed.) Klaas van Berkel, Albert van Helden, & L. C. Palm, *A History of Science in the Netherlands. Survey, Themes and Reference.* Leiden: Brill.
- Falisová, A. & E. Brtánová (2012). 'Entstehung der medizinischen Fakultät an der Tyrnauer Universität und ihr Beitrag zum Gesundheitswesen der Slowakei.' In: (ed.) Alžbeta Hološová & István Bistkey, *Die Tyrnauer Universität im Licht der Geschichte,* Trnava: Ústav dejín Trnavskej univerzity v Trnave & Kraków: Towarzystwo Słowaków w Polsce, pp. 125-149.
- Fockema, Andreae & Th. J. Meijer (1986). *Album studiosorum Academiae Franeckerensis (1585-1811, 1816-1844).* Franecker: T. Wever.

- Frijhoff, Willem & Marijke Spies (2004). *Dutch Culture in a European Perspective, 1650, Hard-Won Unity*. Assen: Van Gorcum.
- Gál, Tibor (2011). 'Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár orvostudományi könyvei' [Medische boeken van de aartsdiocesane bibliotheek in Eger]. In(ed.) L. Czeglédi & I. Monok, *De libris et bibliothecis*. Eger: Líceum Kiadó.
- (ed.) Hoffmann, Gizella (1980). *Peregrinuslevelek. 1711–1750. Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak* [Brieven van peregrini. 1711-1750. Brieven van studenten in het buitenland aan Sándor Teleki]. Szeged: József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara.
- Huttmann Arnold (2000). *Medizin im alten Siebenbürgen*. Hermannstadt/Sibiu: Editura hora.
- Kádár, Zoltán & Priszter Szaniszló (1992). *Az élővilág megismerésének kezdetei hazánkban: A magyar biológia rövid kultúrtörténete a kezdetektől a Reformkorig (-1829)* [Het begin van de kennismaking met de levende wezens in Hongarije. Cultuurgeschiedenis van de Hongaarse biologie van het begin tot de Hervormingstijd (-1829)]. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kapronczay, Katalin (2007). *Orvosi művelődés és egészségügyi kultúra a XVIII. századi Magyarországon* [Medische cultuur en gezondheidszorg in het 18de eeuwse Hongarije]. Budapest: Semmelweis Kiadó.
- Kosáry, Domokos (1980). *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon* [Cultuur in het 18^e eeuwse Hongarije]. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kovách, Imre (2013). *Az orvostudomány története Magyarországon 1467-1867* [Geschiedenis van geneeskunde in Hongarije tussen 1467-1867]. Budapest: Magyar Tudománytörténeti Intézet, Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár.
- Lindeboom, G. A. (1970). 'Medical education in the Netherlands 1575-1750.' In: (ed.) Charles D. O'Malley, *The History of Medical Education: An International Symposium Held February 5-9, 1968, Vol. 673*, University of California Press, Berkeley, pp. 201-216.
- Offner Robert & Hansgeorg von Killyen (2012). *A bécsi orvos-sebészeti József Akadémia (Josephinum) magyarországi növendékei és diákjai 1775-1874* [Hongaarse studenten van de

- Josephinum, medisch-chirurgische academie te Wenen]. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára.
- Otterspeer, Willem (2000). *Groepsportret met dame. Het bolwerk van de vrijheid, de Leidse universiteit 1575-1672*, Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Pataki, Jenő (2004). *Az erdélyi orvoslás kultúrtörténetéből* [Uit de cultuurgeschiedenis van de Zevenburgse geneeskunde]. Piliscsaba: Magyar Tudománytörténeti Intézet.
- Pintér, Márta Zs. (2014). *Theatrum és irodalom* [Theater en literatuur]. Budapest: Universitas Kiadó.
- Spielmann József (1977). *A közzjő szolgálatában. Tudomány és művelődéstörténeti tanulmányok* [In dienst van het algemene welzijn. Studies van wetenschaps- en cultuurgeschiedenis]. Bukarest: Kriterion Kiadó.
- Szabadváry, Ferenc & Zoltán Szőkefalvi-Nagy (1972). *A kémia története Magyarországon* [Geschiedenis van scheikunde in Hongarije]. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Tüskés, Anna (2008). *Magyarországi diákok a bécsi egyetemen 1365 és 1526 között* [Hongaarse studenten aan de Universiteit Wenen tussen 1365-1526]. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára.
- Veress, Endre (1941). *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221-1864* [Registers van inschrijvingen en documenten van Hongaarse studenten aan Italiaanse universiteiten 1221-1864]. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Windelspecht, Michael (2002). *Groundbreaking Scientific Experiments, Inventions and Discoveries of the 17th Century*. Westport: Greenwood Press.
- Zemplén, Jolán M. (1961). *A magyarországi fizika története 1711-ig* [Geschiedenis van natuurkunde in Hongarije tot 1711]. Budapest: Akadémiai Kiadó.

IMPLEMENTATIE VAN HET BOLOGNAPROCES IN HET EUROPESE HOGER ONDERWIJS

De verandering van de studiestructuur in Vlaanderen en in Polen
op basis van de gekozen case studies

Magdalena Lipnicka

(Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Lublin)

IMPLEMENTATION OF THE BOLOGNA-PROCESS IN EUROPEAN HIGHER EDUCATION.
CHANGES IN THE STUDY STRUCTURE IN FLANDERS AND POLAND ON THE BASIS OF
SELECTED CASE STUDIES¹

Abstract: This contribution concerns the implementation of the Bologna process in Flanders and Poland and focuses on the change of the study structure. The institutional context plays an important role. The implementation of the Bologna process involves two steps: (1) on a nationwide and (2) on a university level. These contexts may affect the process, perception and results of the changes. The text is based on studies done for my dissertation (interviews and data analysis). Four short case studies are discussed: Catholic University of Louvain, University of Antwerp, University of Warsaw and the Catholic University of Lublin.

Keywords: Bologna process – Flanders – Poland – study structure – implementation

Inleiding

Het hoger onderwijs speelt een belangrijke rol in de maatschappij. Het heeft tot taak om jonge mensen niet alleen voor te bereiden op hun latere beroepsleven maar ook op het leven in het algemeen. De rol en de functie van instellingen van hoger onderwijs veranderden door de eeuwen heen, afhankelijk van veranderingen van de maatschappelijke context. De laatste decennia verandert het hoger onderwijs in Europa vooral onder invloed van de globalisering van de

¹ Het artikel is gebaseerd op de analyse van documenten en van interviews die ik in 2013-2015 voor mijn proefschrift heb afgenomen. Bij deze gelegenheid zou ik graag prof. Jef Verhoeven (KU Leuven) willen bedanken voor zijn opmerkingen en correcties.

samenleving en de integratie van de Europese Unie. Zeer belangrijk voor dit proces is het Bologna Proces (BP).

Dit Bologna Proces (hierna BP) was en is nog steeds een populair onderwerp in sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Het grote aantal publicaties over dit onderwerp heeft zelfs een soort ‘wetenschappelijke chaos’ gecreëerd. Als we bijvoorbeeld de trefwoorden ‘Bologna proces’ in *Google Scholar* zoeken, krijgen we zo’n 23.000 resultaten. Hier komen zeer verschillende perspectieven en niveaus van het Bologna proces aan bod, zoals universiteiten, nationale systemen, Europa of de globale wereld. In deze studies worden ook verschillende aspecten beschreven: concrete kwesties van het Bologna proces zoals het kwalificatiekader (Karseth & Solbrekke 2010), de internationale samenwerking (Donert 2009), de invloed van het BP op het leren (Pinho-Lopes et al. 2011), de veranderde studiestructuur in een nationaal systeem (Alesi et al., 2007), de erkenning en accreditatie van opleidingen (Augusti 2005), de doctoraatsopleiding (Kraśniewski 2008) enz.) of het Bologna proces als geheel.

Het grootste deel van de literatuur heeft betrekking op problemen van beleid en de nationale systemen – bijv. in Kroatië (Lučin & Samaržija 2011), Servië (Despotovic 2011), Turkije (Yagci 2010), Griekenland (Mattheou 2011) en Hongarije (Pusztai & Szabó 2008). De implementatie van het BP heeft echter ook impact op concrete mensen, in dit geval op studenten, professoren en wetenschappelijk personeel. De vraag is hoe mensen concreet werken bij een bepaalde universiteit en hoe dit verschilt afhankelijk van de specifieke situatie en de specifieke context waarin deze bepaalde universiteit functioneert. En welke invloed het BP op dit veranderend functioneren had.

In deze bijdrage wil ik graag een paar opmerkingen maken met betrekking tot de implementatie van het Bologna Proces in Polen en in Vlaanderen om aan te tonen hoe de verschillende contexten invloed hadden op de realisatie van het BP. Vervolgens zal ik dieper ingaan op de implementatie van het BP in concrete universiteiten (twee universiteiten in elk systeem als *case study*), namelijk de KU Leuven, de Universiteit Antwerpen, Uniwersytet Warszawski en de KU Lublin.

Maar vooreerst wil ik een korte schets van de theorie presenteren die dit onderzoek heeft geïnspireerd.

1. Universiteiten als organisaties in context

De invoering van de principes van het BP bij concrete universiteiten kan niet los worden gezien van de concrete werking van een universiteit en het hele hoger onderwijs in een specifieke nationale context. In bredere zin kan dit verband ook worden gezien als een relatie tussen de stabiliteit van de verschillende nationale stelsels voor hoger onderwijs en de universiteiten en de veranderingen die het gevolg zijn van het BP. Er kunnen drie belangrijke velden worden onderscheiden die verband houden met de problemen van stabiliteit en verandering in organisaties: (1) het *populatie-ecologische perspectief*, (2) het *resource dependence perspectief* en (3) het *institutionele perspectief* (Van Vught 2007). Dit zijn perspectieven die te maken hebben met organisaties (hier: universiteiten) en hun omgeving en die het belang van het milieu benadrukken (Pfeffer & Salancik 2003:XIII). Rekening houdend met de specifieke kenmerken van het BP zal ik gebruik maken van twee hiermee verband houdende theorieën, het *nieuwe institutionalisme* en de *resource dependence theorie* (hierna: RDT). Beide richten zich op de relaties tussen een organisatie en haar omgeving en de interactie met het mondiale milieu en met specifieke actoren (Verhoeven et al. 2002). Bovendien vullen beide elkaar aan en geven ze de mogelijkheid om veranderingen in het hoger onderwijs te analyseren. In deze bijdrage zal ik me enkel op de overeenkomsten en de verschillen tussen deze theorieën concentreren.

Deze twee theorieën zien een organisatie als een *open systeem*. De rol van het milieu is belangrijk en de omgeving heeft invloed op de organisaties. Beide perspectieven benadrukken ook het subjectieve karakter van de omgeving en de rol van de interpretatie en de sociaal geconstrueerde betekenissen (Verhoeven et al., 2002:7). Fisser (2001:30) merkt op dat de RDT en het nieuwe institutionalisme vertrekken vanuit twee belangrijkste aannames: (1) organisatorische keuze en

actie worden door verschillende externe druk en eisen beïnvloed; (2) organisaties moeten op veranderingen reageren om te overleven.

Er zijn echter twee belangrijke verschillen: het vermogen en de wijze waarop een organisatie reageert op de veranderingen in de omgeving. De RDT focust op actieve aanpassingen en (strategische) keuzes om de onafhankelijkheid en de controle van het milieu te verhogen. Het nieuwe institutionalisme benadrukt de externe druk van de institutionele omgeving. Organisaties zijn afhankelijk van hun legitimiteit (Verhoeven & De Wit 2000: 422).

Oliver (1991) merkt op dat de RDT en het nieuwe institutionalisme convergent zijn. De theorieën beschrijven verschillende soorten respons afhankelijk van de aard en de context van de externe druk zelf. Zij vergelijkt overeenkomsten en verschillen met betrekking tot twee categorieën: (1) de context van gedrag in organisaties en (2) de motieven van gedrag in organisaties. Oliver is van mening dat de RDT en het nieuwe institutionalisme verschillende vormen van organisatorische reactie op de veranderingen in de omgeving beschrijven:

...organizational responses will vary from conforming to resistant, from passive to active, from preconscious to controlling, from impotent to influential, and from habitual to opportunistic, depending on the institutional pressures toward conformity that are exerted on organizations. (Oliver 1991:151).

Ondanks deze verschillen kan worden gesteld dat de resource dependence theorie en het nieuwe institutionalisme compatibel zijn, niet alleen op de door Oliver aangegeven wijze, maar ook, in bredere zin. De RDT geeft een aanvulling op het nieuwe institutionalisme en geeft een aantal belangrijke aanvullingen zoals, bijvoorbeeld, de afhankelijkheid van hulpbronnen en de perceptie van veranderingen bij belangrijke actors. Het nieuwe institutionalisme aangevuld met de RDT kan op die manier een interessante basis vormen voor het onderzoek van de invoering van het BP in universiteiten.

2. Wat houdt de implementatie van het BP in?

Het BP is een proces dat tot op de dag van vandaag nog steeds aan de gang is. Hoewel de Bolognaverklaring (1999) het begin van dit proces vormt, houden veel ideeën en concepten met nog vroegere documenten verband. Ook na de Bolognaverklaring werden onder invloed van internationale politieke bijeenkomsten nog veel aanvullende documenten met nieuwe inhoud geschreven. Het doel van de Bolognaverklaring en ook van het Bologna Proces is simpel: het invoeren van een herkenbaar en vergelijkbaar model van Europees hoger onderwijs en het waarborgen van onderwijs van hoge kwaliteit. Het BP omvat verschillende specifieke doelen. Sommige ervan werden pas enkele jaren na de Bolognaverklaring toegevoegd.

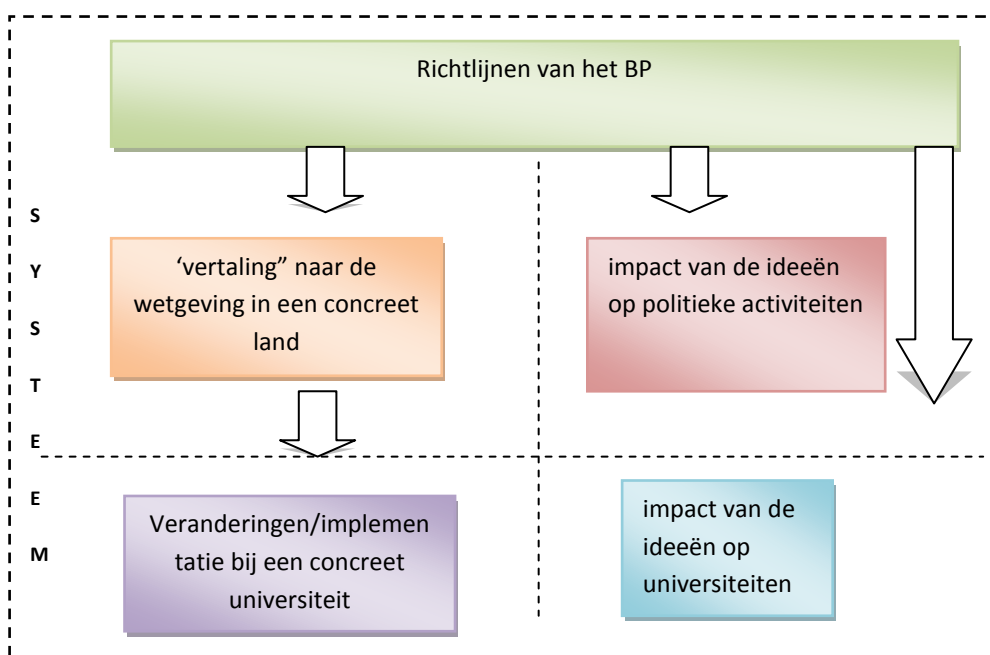
In de Bolognaverklaring staan zes concrete voorstellen, die de maatstaven van het Bologna Proces zijn geworden (Bologna 1999):

1. een studiesysteem gebaseerd op twee fasen: een eerste fase van minimaal drie jaar (Bachelor) en een tweede fase (Master);
2. een creditsysteem (de European Credit Transfer System - ECTS) om uitwisselingen van studenten te bevorderen;
3. een systeem van gemakkelijk herkenbare en vergelijkbare academische graden: er werd onder andere een gemeenschappelijk diplomasupplement ingevoerd;
4. de bevordering van de samenwerking inzake kwaliteitszorg;
5. de bevordering van de mobiliteit van studenten, docenten en wetenschappelijke onderzoekers;
6. de invoering van een Europese dimensie in het hoger onderwijs, vooral in studieprogramma's, onderzoekprogramma's, samenwerking tussen verschillende instellingen en andere projecten.

Op conferenties (bijv. in Berlijn, London, Leuven) na de Bolognaverklaring werden verder onder andere de volgende belangrijke doelen toegevoegd: (7)

gelijke toegang en kansen om een studie te voltooien; (8) een grotere participatie in levenslang leren en (9) de bevordering van de inzetbaarheid. Deze punten zijn de meest belangrijke richtlijnen voor staten en universiteiten die het BP willen implementeren.

Voor de implementatie van het BP zouden er ten minste twee stappen gezet moeten worden. De eerste stap is deze van het vertalen van de Europese richtlijnen naar nationale richtlijnen, strategieën en wetgeving. De richtlijnen werden door alle deelnemende landen vertaald naar wetgeving aangepast aan de lokale situatie. En daarna van nationale richtlijnen en wetgeving naar concrete oplossingen en resultaten in het hoger onderwijs (zie: Grafiek 1).



Grafiek 1. De implementatie van het Bologna Proces (eigen ontwerp)

Dit had twee belangrijke gevolgen: verschillende landen konden de vertaling op hun eigen wijze realiseren en verschillende elementen in hun wetgeving opnemen. Dat had zeker invloed op de universiteiten die daardoor op een verschillende manier op deze veranderingen konden reageren.

Voor de illustratie van de eerste stap zal ik Vlaanderen en Polen beschrijven. Daarna concentreer ik me enkel op de gekozen universiteiten wegens de beperkte ruimte van deze paper.

3. Contexten en vertalingen van het BP: Vlaanderen en Polen

Het hoger onderwijs in Vlaanderen wordt verzorgd door universiteiten en hogescholen (en enkele aanvullende instellingen met een bijzondere status). In het academisch jaar 2013/2014 werd een hervorming van de structuur van het hoger onderwijs ingevoerd, die bepaalde ideeën van het BP realiseert. Deze laatste hervorming verandert de structuur van het hoger onderwijs. De hogescholen mogen niet langer masteropleidingen aanbieden. Dit is een gevolg van de samenwerking van de universiteiten en hogescholen in de zogenaamde *Associaties*, dwz. verbindingen van universiteiten en hogescholen in grotere eenheden. Studenten die een masterdiploma willen behalen, moeten nu naar een universiteit gaan.

Belangrijk voor de implementatie van het BP in Vlaanderen is eveneens dat de beleidsvoerders beslist hebben om deze veranderingen heel snel in te voeren. Zoals één van de Bologna experts tijdens een interview zei:

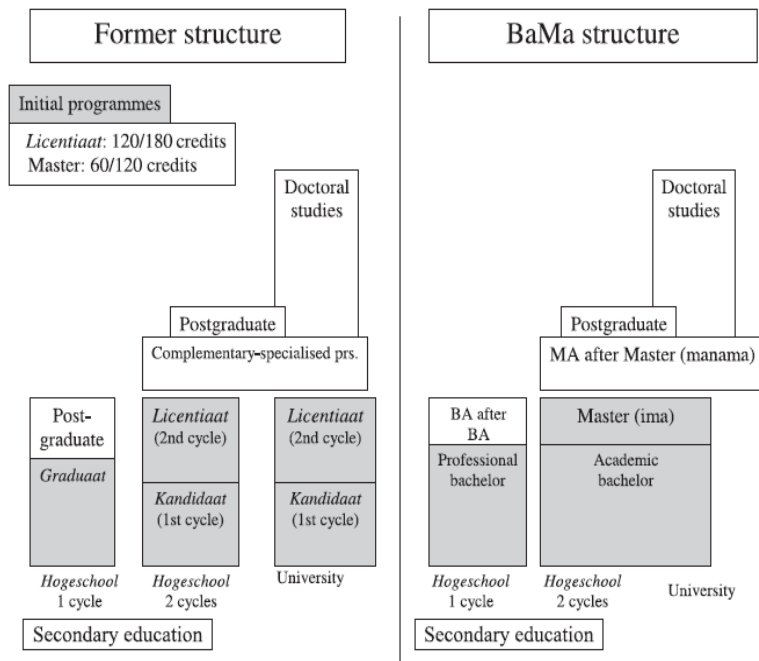
“Eigenlijk heeft de overheid in Vlaanderen de doelstellingen van Bologna vrij snel omgezet in wetgeving. En ik denk dat een beetje kenmerkend is voor Vlaanderen dat veel van de afspraken die gemaakt zijn in Bologna en in de ministeriële opvolgconferenties daarna, dat (dit) is vertaald in wetgeving.” (Interview 2).

Het proces van wetwijzigingen ivm. aanpassingen van het Vlaamse hoger onderwijs aan het BP begon in 2003. Toen werd het *Decreet van 4 april 2003 betreffende de herstructurering van het hoger onderwijs in Vlaanderen* ingevoerd. Deze nieuwe wet regelde de geleidelijke jaarsgewijze invoering vanaf 2004-2005 van programma's in de bachelor-masterstructuur (afgekort als 'Bama'). Dit was een radicale wijziging van het hoger onderwijs in Vlaanderen (Verhesschen & De Wit 2008). Daarna kwam de wet op de maatschappelijke positie van studenten

en hun deelname (2004a). Vervolgens de wet op de flexibiliteit (2004b) die de basisregels van leerkrediet en studiepunten vastlegde. Ten derde een nieuwe wet op de lerarenopleiding (2007). Een jaar later werd een nieuwe wet op de financiering van het hoger onderwijs (2008) geïntroduceerd. De laatste decreten betreffen de studentenvoorzieningen in Vlaanderen (2012a) en het stelsel van kwaliteitszorg en accreditatie in het hoger onderwijs in Vlaanderen (2012b). In 2013 werden al deze decreten formeel opgeheven en door één decreet vervangen, het *Decreet tot bekrachtiging van de decretale bepalingen betreffende het hoger onderwijs*.

Er werden door deze nieuwe wet ten minste zes belangrijke innovaties ingevoerd:

1. de duur en structuur van de programma's werd veranderd. In het oude systeem kon het *kandidaatsdiploma* worden verkregen na 120 studiepunten, en het *licentiaatsdiploma* na 120 of 180 studiepunten. In de nieuwe structuur, zijn er twee belangrijke programma's. Een bachelordiploma kan worden behaald na 180 studiepunten en een master na 60;
2. de oprichting van associaties die een samenwerking tussen een universiteit en één of meer hogescholen coördineren;
3. veranderingen in kwaliteitszorg: bachelor- en masteropleidingen kunnen alleen door instellingen worden verstrekt die een accreditatie hebben;
4. zowel de pre-Bama als de Bama studieprogramma's worden in termen van *studiepunten* (of ECTS) beschreven;
5. de organisatie van de studies werd veranderd (het systeem van studie jaren werd door een systeem van *leerkredieten* vervangen);
6. de financiering: output resultaten zijn nu zo belangrijk als input resultaten; in andere woorden, *learning outcomes* en wetenschappelijk onderzoek werden heel belangrijk.



*Grafiek 2: De belangrijkste aanpassing: verandering van de structuur van het hoger onderwijs
(Verbessen en Verburgh (2004: 136)).*

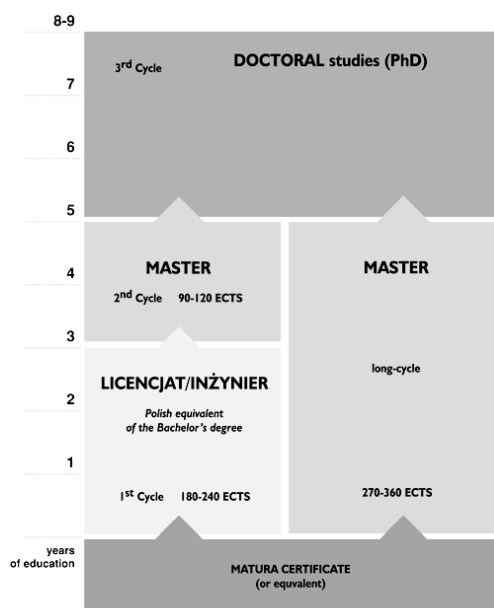
Deze veranderingen moesten door de universiteiten worden geïmplementeerd. Hoewel deze wet grote invloed op de universiteiten had, bleef er ook ruimte voor eigen initiatief. Alleen de grote lijnen zijn verplicht, maar over de details kunnen universiteiten zelf beslissen.

In Polen begonnen de hervormingen van het BP eigenlijk in 2005. Toen werd de Wet op het Hoger Onderwijs ingevoerd. Maar de Poolse Accreditatie Commissie werd al in 2001 door de wetswijzing in de oude wet ingevoerd (Ustawa 2011). De grootste verandering vond in 2005 plaats. De wet veranderde het Poolse systeem van het hoger onderwijs op basis van aanpassingen aan het BP. De wet definieert:

1. de basistermen van het hoger onderwijs zoals het verschil tussen een openbare en niet-openbare instelling voor hoger onderwijs, tussen universitaire en niet-universitaire instellingen voor hoger onderwijs, de graden, het studie-

- systeem dat verdeeld is in een eerste cyclus, een tweede cyclus en een derde cyclus en de disciplines die buiten het BaMa-systeem functioneren (11 disciplines die tot nu toe in de oude vorm van vijf- of zesjarige studies functioneren);
2. de eisen waaraan moet worden voldaan door de instellingen voor hoger onderwijs om de volgende namen te mogen gebruiken: *universiteit*, *technische universiteit*, *universiteit met een ander adjectief* (bijv. *medische universiteit*), en *academie* (de naam van de instelling hangt van het aantal disciplines af waarin een instelling het recht heeft om de graad van doctor te verlenen);
 3. basistaken van hogeronderwijsinstellingen;
 4. het diplomasupplement en de ETCS punten werden geïmplementeerd (Ustawa o szkolnictwie wyższym 2005; Eurydice 1).

Als gevolg van de vertraagde invoering van de wet voerden vele universiteiten deze regulaties pas in het begin van het academisch jaar 2007/08 in (Kraśniewski 2009: 73).



Grafiek 3. Het systeem van het hoger onderwijs in Polen (Website: Study in Poland)

Deze wet werd inmiddels al enkele keren veranderd. In 2011 werd door het parlement een belangrijke wijziging van Wet op het Hoger Onderwijs goedgekeurd. Eén van de redenen voor de invoering van wijzigingen in de wetgeving was de aanpassing van het Poolse systeem van hoger onderwijs aan de Europese ruimte voor hoger onderwijs, met name door de invoering van de nationale kwalificatieraamwerken. Naast deze wet (en een aantal beslissingen van de Minister van Wetenschap en Hoger Onderwijs) bestond er geen andere belangrijke wet die direct het hele hoger onderwijs betreft maar er waren wel drie wetten die alleen wetenschappelijk onderzoek betreffen (wetten van 30 april 2010):

1. de hervorming van het systeem van wetenschappelijk onderzoek,
2. de financiering van wetenschappelijk onderzoek,
3. het Nationaal Centrum voor Onderzoek en Ontwikkeling,
4. het Nationaal Centrum voor Wetenschappelijke Onderzoeken.

De belangrijkste veranderingen in het Poolse systeem betreffen:

1. een nieuw studiesysteem (maar anders dan de BaMa structuur in Vlaanderen betreft dit in Polen niet alle opleidingen, er zijn zoals gezegd. ook nog steeds langcyclische studies (5 jaar) – 300 ECTS en lange cyclus studies (6 jaar) – 360 ECTS);
2. veranderingen in kwaliteitszorg: alle opleidingen moeten door de Poolse Accreditatie Commissie goedgekeurd worden maar er bestaan ook andere vormen van extra accreditatie door andere organisaties;
3. ECTS punten: maar in de Poolse wet functioneert nog steeds de term ‘semester’ en het aantal semesters om het concrete studieniveau vast te stellen. Een semester is ten minste 30 ECTS-punten²);
4. veranderingen in de financiering van wetenschappelijk onderzoek.

Zelfs bij deze korte schets is al zichtbaar dat vertalingen van de richtlijnen van het BP in verschillende systemen, zoals in Polen en in Vlaanderen, kunnen

² In praktijk zijn ECTS punten alleen nieuwe etikettes voor het oude systeem van studiejaar.

verschillen. Die verschillen zijn meestal verbonden met de vorige (vóór het BP) en de huidige (het proces van veranderingen) institutionele context. Dit heeft ook impact op de universiteiten, omdat de veranderingen in wetgeving door de universiteiten geïmplementeerd moeten worden en omdat de wetgeving ook de ruimte specificeert voor andere acties en initiatieven van universiteiten in andere dimensies (die wel het BP betreft maar die door de wet niet direct bepaald zijn zoals mobiliteit enz.).

4. Van vertaling naar realisatie aan de universiteiten

Het is onmogelijk om in deze korte bijdrage de implementatie van het Bologna Proces in de universiteiten volledig te bespreken. Ik beperk me dus tot een paar opmerkingen over de veranderingsprocessen in het studiesysteem van de gekozen universiteiten. Soms voegde ik ook enige informatie over de benadering tot deze veranderingen toe.

4.1. Case study 1: KU Leuven

De Katholieke Universiteit Leuven zag het BP zonder twijfel als een impuls voor veranderingen op institutioneel niveau en als een kans om alle programma's te herzien:

A central element of the K.U. Leuven's implementation of the bachelor master structure and the re-design of all its 230 programma's was that these programme's should remain in line with the university's established educational policy, but be critically assessed in view of, among other things, the university's expertise and capacity. (Verhesschen, De Wit 2008:7).

Het veranderingsproces begon eigenlijk al voor het structuurdecreet. De uitvoering verliep in drie fasen. In fase 1 moest elke faculteit nieuwe programma's voorstellen (tot en met mei 2002). Deze voorstellen moesten een beschrijving van de doelstellingen van het programma geven, de doelgroep beschrijven, en

een overzicht van het programma bevatten. Na goedkeuring (door de Academische Raad op basis van advies van de Vaste Werkgroep Curriculumhervorming) van de voorstellen begon fase 2. Faculteiten ontwikkelden in detail het curriculum van elk programma. Na een tweede ronde van kritisch onderzoek van de leerplannen en de goedkeuring ervan door de Academische Raad, werden de programma's in fase 3 ingevoerd in 2004 (Verhesschen & Verburgh 2004). Om de uitvoering van dit proces te begeleiden werd een aantal werkgroepen opgericht, nl. de *Stuurgroep invoering bachelor-master structuur* en als onderdelen van de Onderwijsraad de *Vaste Werkgroep Curriculumhervorming* en de *Werkgroep Onderwijsreglement*. (BaMa nota 3). Deze groepen werden als steun voor de opleidingen gezien. Een belangrijke rol speelden ook de BaMa nota's die middelen waren om de hele universiteit over BaMa en de acties van de universiteit te informeren. Ze waren beschikbaar op de universitaire website. Voor januari 2004 werden er 11 BaMa nota's gepubliceerd.

In februari 2004 werd de transformatie goedgekeurd door de Vlaamse regering. Met 231 nieuwe programma's, is het totale aantal programma's bijna op hetzelfde niveau gebleven als voor de hervorming. Vanuit een kwalitatief gezichtspunt heeft het transformatieproces geleid tot nieuwe mogelijkheden. Bijvoorbeeld er worden in de Faculteit Letteren nieuwe combinaties van talen aangeboden, er werd een nieuwe interfacultaire Master in de rechten, economie en management opgericht en er werd een aantal programma's in samenwerking met andere instellingen aangeboden. De transformatie was dus een succes, maar werd niet zonder problemen uitgevoerd. In het begin was er protest tegen de eenjarige master en – dit is interessant – het is tot de dag van vandaag nog altijd een voorwerp van discussie met de overheid.

De BaMa hervorming was natuurlijk niet de enige hervorming die het BP voor de KU Leuven betekende. Bijvoorbeeld, met betrekking tot de derde cyclus werden er drie *Doctoral Schools* opgericht. Als gevolg van de flexibilisering moest er een nieuw onderwijs- en examenreglement worden geschreven en werd een systeem van leerkrediet ingevoerd. Verder werd de kwaliteitszorg veranderd,

enz. Maar de verandering naar de BaMa-structuur was in het begin de belangrijkste verandering voor de universiteit.

Het is ook interessant te weten welke betekenis de veranderingen voor de universiteit hadden en hebben. De invoering van het BaMa-systeem had tot doel om meer vergelijkbare systemen te creëren, maar dat is niet altijd vanzelfsprekend:

Bijvoorbeeld met die structuurhervorming was (het) ook een beetje de bedoeling, denk ik, van als (die) dezelfde is, (dan) gaat het voor iedereen transparanter zijn. Maar dat gevoel hebben we eigenlijk niet. Onze indruk is een beetje dat het niet helemaal hetzelfde is. Er is overal een bacheloropleiding maar je moet toch concreet gaan kijken wat het programma is op die plaats op die instelling om te zien of dat echt op hetzelfde niveau staat als hier. (Interview 1)

Welke invloed had de BaMa-hervorming? Was de hervorming echt nodig in dit geval? Het lijkt wel zo. *“Een groot verschil is ook dat de bachelor en master beschouwd worden als aparte opleidingen. Als je vroeger stopte na de kandidatuur, dat had je je opleiding niet afgemaakt, gewoon. En het kandidaatsdiploma had geen waarde.”* Maar: *“De vaststelling is dat de overgrote meerderheid van bachelors doorstroomt naar de masteropleiding. En de universiteiten wensen dat ook op die manier te behandelen. Dus ze wensen dat de academische bachelor in de eerste plaats gericht is op de doorstroming naar de masteropleiding.”* (Interview 2) Hier is het interessant te weten dat bijv. de bevraging van alumni alleen ná de masteropleiding is gedaan.

De algemene beoordeling is toch positief, maar de motieven zijn een beetje anders dan alleen maar de verhoging van de vergelijkbaarheid *“Ik denk wel dat de veranderingen nodig waren om het hoger onderwijs moderner te maken, up to date te houden, om toch een aantal dingen die historisch vastliggen..., om daar wijzigingen in te brengen, om mensen een beetje in beweging te zetten.”* (Interview 1) Dit citaat lijkt een goede samenvatting van de veranderingen aan de KU Leuven.

4.2. Case study 2: Universiteit in Antwerpen

Hoewel de Universiteit Antwerpen zich in hetzelfde Vlaamse systeem van hoger onderwijs bevindt en zij dezelfde wettelijke hervormingen als de KU Leuven moest ondergaan, waren haar prioriteiten een beetje anders. De institutionele context en haar traditie speelde hier een grote rol. De Universiteit Antwerpen werd in 2003 (vrijwel parallel met de hervorming van 2003) gecreëerd. Tot 2003 was er geen universiteit, maar waren drie samenwerkende instellingen: Universitaire Faculteiten Sint-Ignatius Antwerpen (UFSIA), Rijksuniversitair Centrum Antwerpen (RUCA) en Universitaire Instelling Antwerpen (UIA). De overgang naar het Bologna-systeem stond direct in verband met de fusie van deze drie instellingen tot één universiteit. Aan de ene kant was dit een kans voor de universiteit om zich verder te ontwikkelen: *“Het Bologna Proces is de aanleiding tot de visie van de Universiteit Antwerpen. Het was cruciaal geweest voor de fusie van de Universiteit Antwerpen.”* (Interview 4). *“Bij ons is Bologna een opportuniteit. In de geschiedenis waren er in Antwerpen drie aparte universiteiten en we zijn in 2003 gefusioneerd. Met 1 oktober 2004 start de nieuwe universiteit.”* (Interview 5). Maar aan de andere kant betekende dat dat het proces van voorbereiding van de hervorming van het studiesysteem veel ingewikkelder was.

De voorbereiding van de veranderingen van de structuur werd in de drie instellingen tegelijkertijd behandeld. Het proces werd door de gemeenschappelijke onderwijsraad gecoördineerd:

De gemeenschappelijke onderwijsraad (gOWR) is op centraal UA-niveau verantwoordelijk voor de beleidsvoorbereiding inzake het onderwijs en verstrekt daarover advies aan de Raad UA en de academische overheden. Naar aanleiding van de invoering van de bachelor-masterstructuur aan de UA, richtte de gOWR in 2001 een BaMa-werkgroep op voor de begeleiding van de facultaire werkzaamheden en als forum van overleg tussen de faculteiten en opleidingen (Universiteit Antwerpen 2000-2001).

De voorbereidingen zijn drie jaar vóór de hervorming en zelfs drie jaar vóór de fusie begonnen. De voorbereidende fase omvatte ook de creatie van de website *Bama-webstek*, nota's voor docenten en onderwijscommissie en andere activiteiten voor informatie (werksessies, infosessies). In 2002 werd door gOWR twee belangrijke documenten geformuleerd: *Omvorming naar de Bacheloropleidingen* en *Omvorming naar de Masteropleidingen*. De Universiteit Antwerpen deed een totaal van 114 voorstellen voor nieuwe richtingen: 24 richtingen van bachelor, 47 master en 43 ManaMa (Universiteit Antwerpen 2002-2003).

De tweede belangrijke opmerking is verbonden met het feit dat deze instellingen (namelijk UFSIA, RUCA en UIA) voornamelijk uit de oude structuren van het hoger beroepsonderwijs werden afgeleid. Dat feit was van invloed op de manier van de uitvoering van de hervormingen. Het was in zekere zin een nieuw begin voor de universiteit, maar de aandacht werd op professioneel onderwijs gevestigd. De druk lag op het opnemen van leerdoelen in de curricula (die later werden veranderd in leerresultaten) en op internationalisering, evenals de bijscholing van leerkrachten om meer activerende lessen en colleges te geven.

De meest problematische hervorming betrof masteropleidingen. “(...) *als je kandidatuur in wiskunde had en licenties wiskunde, dat is echt simpel. (...) Dan krijg je een bachelor wiskunde en een master wiskunde. (...) anders dan in Leuven, er was een aantal opleidingen dat alleen kandidaatopleidingen had en geen licentiaatopleidingen. Dus we hadden geen masters in nieuwe terminologie.*” (Interview 6). “*Maar ja, kijk, als Antwerpen de wijsbegeerte krijgt, dan heeft het ook wel een effect dat al die filosofen in Antwerpen in Antwerpen gaan studeren, vanzelfsprekend... die komen niet meer naar Leuven, naar Gent. U kunt verstaan dat het een beetje concurrentie was.*” (Interview 6)

Zoals aan de KU Leuven was de BaMa hervorming niet de enige hervorming die het Bologna Proces aan de universiteit bewerkte. Met die veranderingen werden ook de veranderingen in het kwaliteitszorgsysteem, de flexibilisering en de mobiliteit verbonden. Het veranderen in de benadering voor het onderwijs was toch één van de belangrijkste veranderingen. Dat blijkt uit de onderzoeken:

Dat is een paradigma shift. Van student gecentreerd onderwijs. Men bekijkt de opleiding vanuit de ogen van een student (...).’ (Interview 4). ‘De laatste jaren is heel sterke opinie gezet dat we niet alleen een prof die zelf onderzoek doet, en over dat onderzoek vertelt, maar dat de student zelf onderzoek doet.’ (Interview 5). ‘We blijven een kennis instelling, waar de studenten leren werken met kennis, en de grens verleggend werd wat academische vaardigheden betreft, dat ze krijgen heel veel activerend onderwijs om nieuwe kennis (...) toch te creëren. (Interview 5).

De algemene beoordeling van het Bologna Proces is positief, hoewel de prioriteiten bij een modernere aanpak van de opleiding en het verhogen van de kwaliteit lagen. “Mijn visie is dat het Bologna Proces voor Europa absoluut noodzakelijk was.” (Interview 4). “Bologna is zeker positief bijgaand aangegaan.” (Interview 6). “De meeste vinden dat er minder autonomie is. En dat is een vorm van de perceptie, vind ik. Omdat te veel regelgeving gekomen hier (...) er is wel te veel controle. Maar de controle is iets anders dan autonomie. Ik zeg: we hebben veel autonomie.” (Interview 5).

4.3. Case study 3: Universiteit van Warschau

In Polen vonden de veranderingen in de studiestructuur in tegenstelling tot Vlaanderen relatief laat plaats. Ze zijn geassocieerd met de wet uit 2005, die de enkele vijfjarige cyclus in een eerste en tweede cyclus verdeelde. Tot die tijd hebben de universiteiten verschillende maatregelen genomen die direct of indirect verband hielden met het BP, zoals: het ontstaan van de Universitaire Accreditatie Commissie of de introductie van ECTS-punten (direct gerelateerd aan het Erasmus-programma). Deze situatie betrof ook de Universiteit van Warschau. Bijvoorbeeld werd er in 2003 voor het eerst in het jaarverslag van de rector een punt over het Bologna Proces opgenomen (geïnspireerd door de conferentie in Berlijn in 2003). De universiteit wilde (zonder te wachten op de hervorming op landelijk niveau) in de uitvoering ervan meedoen.

Maar de meest significante veranderingen zijn begonnen met de introductie van de nieuwe wet op het hoger onderwijs in 2005. De wet dwong universiteiten

om twee fasen van studies te introduceren: *licencjat* (bachelor) en *magister* (master). Voor de wijzigingen waren de afdelingen en faculteiten verantwoordelijk. Er werd geen centrale werkgroep of team opgericht. “*Faculteiten zijn altijd verantwoordelijk voor het studieprogramma. En binnen de faculteit werden de relevante instanties opgericht, maar ook door een besluit van de decaan. Hij is verantwoordelijk voor alles. Dit werd door de programmacommissies gedaan. (...) Hier was er geen dergelijke standaardisatie van vorm.*” (Interview 12)³.

Opmerkelijk is, dat de veranderingen in 2005 nogal oppervlakkig waren (volgens de de vertegenwoordigers van de universiteit). Dat was gerelateerd aan het feit dat veranderingen en hervormingen te snel werden uitgevoerd. De universiteit had niet voldoende tijd om zich goed voor te bereiden. Bovendien waren *Standaarden van studies* nog van kracht, die sterk de studieprogramma's definieerden. Zo was er niet veel ruimte voor eigen initiatief. “*(...) we hebben de vijfjarenprogramma's in twee ongelijke delen geknipt. Waarbij de eerste programma-inhoud verzadigd was om alle eerdere vijfjarige studieprogramma's in drie jaar te passen. Met een tweejarige Master was hier al een meer originele oplossing (...) Er was een verschrikkelijke tijddruk. Er was heel weinig tijd om onze programma's te herzien.*” (Interview 12), “*Natuurlijk was (het) een impuls, maar dat was nog steeds niet gecoördineerd met andere taken. Kortom, we hebben niets aan bijv. De wet op het Hoger Onderwijs van 2005 in verband met hoe we ECTS moeten opstellen.*” (Interview 13)

Deze tekortkomingen werden opgelost bij de wijziging van de wet van 2011 (Ustawa o szkolnictwie wyższym 2011). Dat was de volgende uitdaging voor de universiteit. Vertegenwoordigers van de UW hebben aan het werken aan de wet deelgenomen (Uniwersytet Warszawski 2008). In hun visie was deze hervorming ook veel beter voorbereid dan de vorige, en de aanpak was ook anders. Ter gelegenheid van veranderingen werden alle studieprogramma's herzien. “*Het was veel beter voorbereid. (...) De perceptie was heel anders, positiever.*” (Interview 12), “*Het proces van aanpassing van de curricula aan de eisen van de gewijzigde wet was juist bedacht.*

³ Alle fragmenten van interviews werden door de auteur uit het Pools naar het Nederlands vertaald.

De geplande acties gingen niet alleen gepaard met bewuste tijdsdruk, maar ook met zorg voor de hoge kwaliteit van gewijzigde studieprogramma's.” (Wroczyńska 2013). In de praktijk heeft de hervorming de universiteit gedwongen om meer dan 300 studieprogramma's aan te passen. De operatie begon twee jaar eerder, dwz. in 2010.

Tijdens het analyseren van de impact van het Bologna Proces op de Universiteit van Warschau moet eerst worden opgemerkt dat men onder het BP twee dingen begrijpt. Ten eerste de nationale implementatie en ten tweede de invloed door de ideeën van de Bolognaverklaring en de daaropvolgende documenten. Deze discrepantie is met name zichtbaar bij de Universiteit van Warschau. Ondanks deze dissonantie heeft het BP zeker impact gehad op de UW. Deze veranderingen manifesteren zich voornamelijk in verandering van de studiestructuur en het gebruik van leerresultaten. Deze wijzigingen hebben ook betrekking op steeds meer studenten en op meer en meer contacten met de sociale omgeving, met name werkgevers. *“Het feit dat de studenten zo belangrijk zijn, is ook een nieuwe benadering tot het onderwijs, met de student in het midden. Dat is ook gezien.”* (Interview 12), *“Zeker de volgende activiteit, die een soort van mijlpaal was, was alles wat aan leerresultaten werd gerelateerd. Leerresultaten die worden beschouwd als een grote bedreiging, als een grote bron van bureaucratie, zijn voor ons nooit zo'n probleem geweest. Omdat elk onderwijs zijn doel moet hebben.”* (Interview 13), *“Als ik het jaar 1999, toen de verklaring verscheen, zou vergelijken met 2002 en 2005, toen het proces al klaar was en we de eerste resultaten hadden, dan is het een heel ander tijdperk.”* (Interview 14)

De algemene beoordeling van het Bologna Proces op de UW is positief of op z'n minst ambivalent. Als de belangrijkste voordelen worden de openheid naar de externe omgeving, verandering in de structuur van de studies, verbetering van de kwaliteit van het onderwijs en het vergroten van de mobiliteit beschouwd. Als de belangrijkste minus worden de slecht voorbereide hervormingen op het nationale niveau beschouwd.

4.4. Case study 4: KU Lublin

De Johannes Paulus II Katholieke Universiteit van Lublin is een kleine universiteit met een duidelijk apart karakter. Van groot belang voor de universiteit is de relatie met de katholieke kerk en de traditie en geschiedenis van de universiteit. Aan de KU Lublin werd een aantal maatregelen net als bij de Universiteit van Warschau alvóór de inwerkingtreding van de wet van 2005 genomen. Deze activiteiten hadden voornamelijk betrekking op de introductie van ECTS en ze waren ook gerelateerd aan het functioneren van de Universitaire Accreditatie Commissie. De wet werd in 2005 opgesteld. En sindsdien moesten universiteiten het proces van veranderingen in het studiesysteem beginnen. Dat kwam niet met een extra revitalisering van het onderwijsaanbod. De mogelijke opkomst van nieuwe studierichtingen was gerelateerd aan andere zaken: *“De wet heeft geen oplossing opgelegd. Onze universiteit werd centraal beheerd, zodat alle bestellingen van de top van de Senaat en de rector gingen. (...) Als algemene regel werd veranderd wat al bestond. De nieuwe studierichtingen werden gemaakt in verband met de behoeften van de markt.”* (Interview 16)

Bij de verandering van de studiestructuur waren er natuurlijk moeilijkheden en problemen. Ten eerste moesten er afzonderlijke programma's voor de eerste en tweede cycli ontwikkeld worden met hun eigen specifieke kenmerken. *“Ik wil niet verhelen dat we een paar jaar nodig hadden om een apart curriculum als geheel voor de eerste cyclus en aparte cycli voor de tweede cyclus te ontwikkelen (...).”* (Interview 15) *“De eerste studieprogramma's voor twee cycli werden frequent gewijzigd omdat sommige oplossingen niet voldeden. Het was nodig om een formule te vinden voor de driejarige studies, om daar niet alles in op te nemen wat vroeger in een vijfjarige studie zat.”* (Interview 16).

Als de echte hervorming werd – net als bij de UW – de wetwijziging van de 2011 beschouwd. De wijzigingen maakten het mogelijk om studieprogramma's door de faculteiten te laten creëren. Dit gaf de mogelijkheid om een uniek onderwijsaanbod te creëren. Bovendien waren, vergeleken met de hervorming van 2005 die centraal werd geïntroduceerd, in dit geval de faculteiten grotendeels verantwoordelijk voor de voortgang van de veranderingen: *“Het was een volledige*

omkering van de situatie, die we al 10 of 12 jaar kenden. Nu bleek dat de faculteitsraad als die de macht heeft, een nieuwe studierichting kan ontwerpen (...).” (Interview 16). “In feite is dit het hele proces, de eerste fase van de invoering van NQF werd door een Senaatscommissie Onderwijs en Vorming voorbereid. En door haar aanbevelingen. Maar dat waren dan aanbevelingen van de Commissie, en niet zaken die bij besluit van de Senaat opgelegd werden.” (Interview 16).

Het BP had bij de KU Lublin vooral impact op het studiesysteem en de uitbreiding van het concept van de onderwijskwaliteit. Er zijn ook veranderingen in het bestuur van de universiteit. Deze wijzigingen worden ook nog steeds ingevoerd. Het BP wordt op de KUL positief of op z’n minst ambivalent beoordeeld. Als de grootste voordelen worden ‘vrijlating’ van studieprogramma’s, evenals een grotere nadruk op de kwaliteitszorg beschouwd. Als de belangrijkste minus wordt voornamelijk de uitstroom van studenten na het bachelorniveau beschouwd.

Conclusie

Het Bologna proces is ingewikkeld en moeilijk om te beschrijven. Enerzijds bestaat het uit veranderingen van de wetgeving, maar anderzijds ook uit richtlijnen en ideeën. Het is moeilijk om bijv. de invloed van het BP op veranderingen die zich buiten de wetgeving of de strategieën afspelen, vast te stellen. Dat blijft vaak slechts een inschatting. Universiteiten functioneren in een concrete institutionele context die tot sommige veranderingen dwingt. Universiteiten kunnen bovendien verschillend op deze veranderingen reageren en autonoom zijn om te beslissen op andere domeinen. Dat kan bijv. afhangen van financiering, hulpbronnen, wetgeving, structuur van het vroegere systeem enz.

In Polen en in Vlaanderen zijn de vertalingen van het BP niet hetzelfde. In Vlaanderen beschikt men bijv. over een leerkredietstelsel, een andere financiering, een ander BaMa-systeem met eenjarige mastersopleidingen. In

Polen is het een beetje anders. Polen begon ook later met aanpassingen. Deze institutionele context is heel belangrijk voor de universiteit.

Bovendien had (en heeft) elke universiteit zijn kenmerkende profiel in verband met haar ambities en tradities, zoals blijkt uit de analyse. Ook prioriteiten van het onderwijsbeleid is een manifestatie van een dergelijk profiel. Het is opmerkelijk dat in alle gevallen er een verandering in de studiestructuur en onderwijsaanbod waren geweest.

Met andere woorden, de institutionele context was hier van groot belang voor de implementatie van het BP. Deze context is ten eerste verbonden met de nationale systemen (juridische veranderingen, nationale omstandigheden, de tradities en de geschiedenis van het hoger onderwijs). De andere, even belangrijke factor, was de specifieke context van een bepaalde universiteit (bijv. de specificiteit van de stad of regio). Ten derde was de academische traditie van de universiteit van belang (inclusief de aangegeven ambities en prioriteiten). Dat zijn drie belangrijkste factoren die invloed op de implementatie van het BP hadden (en nog steeds hebben). We moeten ons hiervan bewust zijn, omdat dezelfde regels en richtlijnen tot verschillende resultaten kunnen leiden. Deze contexten spelen hier een grote rol.

Literatuurlijst

Wetgeving en regels

BaMa nota 3. *Besluitvormingsprocedure inzake opleidingsaanbod en samenstelling begeleidingsorganen BaMa-nota 3.* [Materiaal van KU Leuven.]

Bologna (1999). *The Bologna Declaration: The European higher education area Joint declaration of the European Ministers of Education convened in Bologna on the 19th of June 1999.*

Ustawa (2001). *Ustawa z dnia 20 lipca 2001 r. o zmianie ustawy o szkolnictwie wyższym, ustawy o wyższych szkołach zawodowych oraz o zmianie niektórych innych ustaw.* Dz.U. 2001 nr 85 poz. 924.

Ustawa o szkolnictwie wyższym (2005). *Ustawa z dnia 27 lipca 2005 r. Prawo o szkolnictwie wyższym*. Dz.U. 2005 nr 164 poz. 1365.

Ustawa o szkolnictwie wyższym (2011). *Ustawa z dnia 18 marca 2011 r. o zmianie ustawy - Prawo o szkolnictwie wyższym, ustawy o stopniach naukowych i tytułach naukowych oraz o stopniach i tytułach w zakresie sztuki oraz o zmianie niektórych innych ustaw*. Dz.U. 2011 nr 84 poz. 455.

Vlaamse overheid (2003). *Decreet van 4 april 2003 betreffende de herstructurering van het hoger onderwijs in Vlaanderen. Het structuurdecreet*.

Vlaamse overheid (2004a). *Decreet van 19 maart 2004 betreffende de rechtspositieregeling van de student, de participatie in het hoger onderwijs, de integratie van bepaalde afdelingen van het hoger onderwijs voor sociale promotie in de hogescholen en de begeleiding van de herstructurering van het hoger onderwijs in Vlaanderen*.

Vlaamse overheid (2004b). *Decreet betreffende de flexibilisering van het hoger onderwijs in Vlaanderen en houdende dringende hogeronderwijsmaatregelen*.

Vlaamse overheid (2007). *Decreet van 15 juni 2007 betreffende het volwassenenonderwijs*.

Vlaamse overheid (2008). *Decreet van 14 maart 2008 betreffende de financiering van de hogescholen en universiteiten*.

Vlaamse overheid (2012a). *Decreet van 29 juni 2012 betreffende de studentenvoorzieningen in Vlaanderen*.

Vlaamse overheid (2012b). *Decreet van 13 juli 2012 tot wijziging van het decreet van 4 april 2003 betreffende de herstructurering van het hoger onderwijs in Vlaanderen, wat het stelsel van kwaliteitszorg en accreditatie betreft*.

Website Eurydice . Higher Education in Poland, https://webgate.ec.europa.eu/fpfis/mwikis/eurydice/index.php/Poland:Higher_Education.

Website: Study in Poland. <http://www.studyinpoland.pl/en/index.php/education-in-poland/9-polish-education-system>.

Interviews

Interview 1.KU Leuven, 2013.

Interview 2. KU Leuven, 2013.

Interview 4. Universiteit Antwerpen, 2014.

Interview 5. Universiteit Antwerpen, 2014.

Interview 6. Universiteit Antwerpen, 2014.

Interview 12. Universiteit van Warschau, 2014.

Interview 13. Universiteit van Warschau, 2014.

Interview 14. Universiteit van Warschau, 2015.

Interview 15. Katholieke Universiteit van Lublin, 2015.

Interview 16. Katholieke Universiteit van Lublin, 2015.

Overige literatuur

Alesi, B.; Ch. Rosznyai & T. Szanto (2007). 'The Implementation of Bachelor and Master Programmes in Hungary.' *European Journal of Education* 42: 3, pp. 395–409.

Augusti, Giuliano (2005). 'Trans-national recognition and accreditation of engineering educational programmes in Europe: recent developments.' *European Journal of Engineering Education* 30, nr. 4, pp. 417–422.

Despotovic, Miomir (2011). 'The Interpretation and Implementation of the Bologna Process in Serbia.' *European Education* 43, nr. 3, pp. 43–55.

Donert, Karl (2009). 'Thematic Network Projects in European Higher Education: An Analysis of Agents of Change.' *Higher Education in Europe* 34, nr. 1, pp. 105–111.

Fisser, Petra (2001). *Using Information and Communication Technology*. Ph.D. thesis. University of Twente.

Karseth, B. & T. D. Solbrekke (2010). 'Qualifications Frameworks: the avenue towards the convergence of European higher education?' *European Journal of Education* 45, nr. 4, pp. 563–576.

Krasniewski, Andrzej (2008). Transformation of Doctoral Training in Poland. *Higher Education in Europe* 33, nr. 1, pp. 125–138.

- Kraśniewski, Andrzej (2009). 'Proces Boloński to już 10 lat,' beschikbare online http://ekspercibolonscy.org.pl/sites/ekspercibolonscy.org.pl/files/proces_bolonski_FINAL.pdf
- Lučin, Pero, & Snježana Prijić Samaržija (2011). 'The Bologna Process as a Reform Initiative in Higher Education in Croatia.' *European Education* 43, nr. 3, pp. 26–42.
- Mattheou, Dimitrios (2011). 'Running the Gauntlet.' *European Education* 43, nr. 3, pp. 70–84.
- Oliver, Christine (1991). 'Strategic responses to institutional processes.' *The Academy of Management Review* 16, nr. 1, pp. 145–179.
- Pfeffer, Jeffrey & Gerald R. Salancik (2003). *The external control of organizations. A resource dependence perspective*. Stanford (CA): Stanford Business Books (Stanford business classics).
- Pinho-Lopes, M., J. Macedo & F. Bonito (2011). 'Cooperative learning in a Soil Mechanics course at undergraduate level.' *European Journal of Engineering Education* 36 nr. 2, pp. 119–135.
- Pusztai, Gabriella & Péter Cs. Szabó (2008). 'The Bologna Process as a Trojan Horse: Restructuring Higher Education in Hungary.' *European Education* 40, nr. 2, pp. 85–103.
- Universiteit Antwerpen (2001-2002). *Jaarverslag*. [Materiaal van de Universiteit Antwerpen.]
- Universiteit Antwerpen (2003-2004). *Jaarverslag*. [Materiaal van de Universiteit Antwerpen.]
- Uniwersytet Warszawski (2008). *Sprawozdanie Roczne Rektora Uniwersytetu Warszawskiego za rok 2007. złożone na posiedzeniu Senatu Uniwersytetu Warszawskiego 18 juni 2008 r.*
- Verhesschen, Piet & An Verburgh (2004). 'The Introduction of the Bachelor & Masters Structure at the K.U. Leuven: Challenges and opportunities for faculty development,' *International Journal for Academic Development* 9 nr. 2, pp. 133-152.
- Verhesschen, Piet & Kurt De Witt (2008). 'The implementation of the Bologna objectives at the K.U. Leuven: Challenges, objectives and outcomes,' *EUA Bologna Handbook*, pp.1-15.

- Verhoeven, J.C., G. Devos, C. Smolders, W. Cools & J. Velghe (2002). *Hogescholen. Enkele jaren na de fusie*. Antwerpen & Apeldoorn: Garant.
- Verhoeven, J.C. & Kurt De Wit (2000). 'Stakeholders in Universities and Colleges in Flanders.' *European Journal of Education* 35, nr. 4, pp. 421–437.
- Vught, Frans van (2007). *Diversity and Differentiation in Higher Education Systems. CHET anniversary conference*. Cape Town, beschikbaar online: http://www.universityworldnews.com/filemgmt_data/files/Frans-van-Vucht.pdf
- Wroczyńska, Agata (2013). 'Jak wprowadzaliśmy KRK na Uniwersytecie Warszawskim.' *Forum Akademickie* (07-08). Elektronisch beschikbaar op. <https://forumakademickie.pl/fa/2013/07-08/jak-wprowadzalismy-krk-na-uniwersytecie-warszawskim>
- Yağcı, Yasemin (2010). 'A Different View of the Bologna Process: the case of Turkey.' *European Journal of Education* 45, nr. 4, pp. 588–600.

Over de auteurs

Prof. dr. Ludo Beheydt (1949) was full professor *Civilisation et linguistique néerlandaise* bij de Université catholique de Louvain en buitengewoon hoogleraar *Culture of the Netherlands* bij de Universiteit van Amsterdam en de Universiteit Leiden. Hij heeft verschillende boeken en artikelen over taalkunde en cultuurstudies op zijn naam staan, maar zijn *opus maior* is *Eén en toch apart, kunst en cultuur van de Nederlanden*. In 2005 werd hij tot *Honorair Europees Senator* benoemd, in 2010 kreeg hij de eremedaille van het *Fonds National de Recherche Scientifique de la Belgique*. In 2014 benoemde Z.M. Koning Willem-Alexander der Nederlanden hij tot *Officier in de Orde van Oranje-Nassau*.

Contact: Secteur des Science Humaines, FIAL, Université Catholique de Louvain, Place Blaise Pascal 1, bte L3.033.33, 1348 Louvain-la-Neuve, België

E-mail: ludo.beheydt@skynet.be

Dr. Reka Bozzay

Contact: Debreceni Egyetem, Néderlandisztika Tanszék BK, Egyetem Tér 1 (Pf. 47), 4010 Debrecen, Hongarije

E-mail: rekabozza@gmail.com (privé), bozza.reka@arts.unideb.hu (werk)

Mgr. Lucie Doležilová

Contact: Katedra nederlandistiky FF, Univerzita Palackého, Křížkovského 10, 771 80 Olomouc, Tsjechië

E-mail: lucie.dole@seznam.cz (privé), lucie.dolezilova01@upol.cz (werk)

Prof. dr. Wilken Engelbrecht (1962) studeerde klassieke filologie en mediëvistiek in Utrecht en Amsterdam. Hij promoveerde op een kritische editie van een laat twaalfde-eeuws commentaar op Ovidius en habileerde op curriculumontwikkeling in het middeleeuwse schoolwezen. In Bratislava was hij in de jaren 1990-1994 verantwoordelijk voor de heroprichting van de neerlandistiek aldaar. In Olomouc bouwde hij sinds 1992 een compleet instituut voor neerlandistiek op. Sinds 2011 is hij tevens als extern hoogleraar verantwoordelijk voor de neerlandistiek bij de KU Lublin. In 2012 werd hij benoemd tot gewoon hoogleraar literatuurwetenschap te Olomouc. Zijn interesse gaat uit naar receptie van klassieke schrijvers in middeleeuwen en de

moderne tijd, naar de receptie van Nederlandse en Vlaamse literatuur en cultuur in Centraal-Europa. In 2012 werd hij door H.M. Koningin Beatrix der Nederlanden benoemd tot *Officier in de Orde van Oranje-Nassau*.

Contact 1: Katedra nederlandistiky FF, Univerzita Palackého, Křížkovského 10, 771 80 Olomouc, Tsjechië &

Contact 2: Katedra Języka i Literatury Niderlandzkiego WHN, Katolicki Uniwersytet Lubelski, Al. Raclawickie 14, 20-950 Lublin, Polen

E-mail: wilken.engelbrecht@seznam.cz (privé), wilken.engelbrecht@upol.cz (werk Olomouc), wilken.engelbrecht@kul.lublin.pl (werk Lublin)

Mgr. Eva Kubátová

Contact: Středisko ibero-amerických studií FF, Univerzita Karlova, Hybernská 3, 110 00 Praha 1, Tsjechië

E-mail: kubatovaeva@centrum.cz

Mgr. Magdalena Lipnicka

Contact: Katolicki Uniwersytet Lubelski im. Jana Pawła II, Katedra Literatury i Języka Niderlandzkiego WHN, Al. Raclawickie 14, 20-950 Lublin, Polen

E-mail: lipnicka.magdalena@gmail.com

Dr. István Németh

Contact: Nederlandisztika Tanszék BTK, Károli Gáspár Református Egyetem, Reviczky u. 4, 1088 Budapest, Hongarije

E-mail: stvnemeth@yahoo.co.uk (privé), nemeth.istvan@kre.hu (werk)

Prof. dr. Jelica Novaković-Lopušina

Contact: Univerzitet u Beogradu, Germanistika FF, Holandski jezik, Studentski Trg br. 3, Beograd, Servië

E-mail: jelica.novakovic@gmail.com

Sven Peeters

Contact:

E-mail:

Mgr Milan Potočár

Contact: Katedra germanistiky, nederlandistiky i škandinavistiky FiF, Univerzita Komenského, Gondova 2, Bratislava, Slowakije

E-mail: potocarmilan@gmail.com

Dr. Gábor Pusztai

Contact: Debreceni Egyetem, Néderlandisztika Tanszék BK, Egyetem Tér 1 (Pf. 47), 4010 Debrecen, Hongarije

E-mail: gpusztai@yahoo.com (privé), pusztai.gabor@arts.unideb.hu (werk)

Dr. Jo Sterckx (...)werkt als senior lecturer bij de vakgroep Nederlandse en Zuid-Afrika studies van de Adam Mickiewicz Universiteit van Poznań. Hij doceert taalverwerving Nederlands, cultuurtheorie, realia van de Lage Landen en Europese instellingen. In zijn onderzoek houdt hij zich bezig met het culturele beeld van Centraal- en Oost-Europa, met politieke betrekkingen tussen Centraal-europa en de Lage Landen en de naoorlogse geschiedenis van België. In 2015 promoveerde hij op het beeld van Polen en Centraal- en Oost-Europa in de Nederlandse cultuur (1980-2010).

Contact: Zakład Studiów Niderlandzkich i Południoafrykańskich, Wydział Anglistyki, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Aleja Niepodległości 4, 61-874 Poznań, Polen

E-mail: jo_sterckx@yahoo.com (privé), jsterckx@wa.amu.edu.pl (werk)